

FORSCHUNGEN ZUR BYZANTINISCHEN RECHTSGESCHICHTE

ATHENER REIHE

Herausgegeben von Spyros Troianos

2

Καλλιόπη Ἄγκ. Μπουρδάρη: Τό δίκαιο
στά ἀγιολογικά κείμενα

Καλλιόπη Ἄγκ. Μπουρδάρη

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΣΤΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ - ΑΘΗΝΑ 1987

**ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΣΤΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ**

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση καὶ γενικά ἡ ἀναπαραγωγή ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει ἢ καὶ περιληπτικά, κατὰ παράφραση ἢ διασκευή, τοῦ παρόντος ἔργου μέ ὁποιοδήποτε μέσο ἢ τρόπο, μηχανικό, ἠλεκτρονικό, φωτοτυπικό ἢχογραφήσεως ἢ ἄλλως πῶς σύμφωνα μέ τούς Ν. 2387/1920, 4301/1929, τά Ν. Δ. 3565/56, 4254/62, 4264/62 καὶ Ν. 100/75 καὶ λοιπούς ἐν γένει κανόνες Διεθνούς Δικαίου, χωρίς προηγούμενη γραπτὴ ἄδεια ἐκδότη

© Ἄντ. Ν. Σάκκουλας Σόλωνος 69, 106 79 Ἀθήνα
Καλλιόπη Ἄλκ. Μπουρδάρη Πατησίων 157, Ἀθήνα 112 52

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἐχει γίνει πιά κοινή συνείδηση στούς ἱστορικούς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν βυζαντινῶν νομικῶν κειμένων ὀφείλει, γιά νά εἶναι συστηματική, νά καλύψει ὅλη τή φιλολογική παραγωγή ἡδὴ ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Διοκλητιανοῦ. Ἡ χρονική αὐτή ὀριοθέτηση ὑπαγορεύεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ἀπό τότε ἐνεργοποιήθηκαν οἱ παράγοντες πού – στή διαδρομή μιᾶς μακρᾶς ἐξελικτικῆς πορείας – ἐπέφεραν τή μεταβολή τῆς ρωμαϊκῆς ἔννομης τάξης, δηλαδή τή μεταμόρφωση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου σέ δίκαιο βυζαντινό.

Ἐπί τού πρίσμα αὐτό πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀπόλυτα «νόμιμη» ἡ ἐκτύπωση σέ μία σειρά μέ τόν τίτλο «Ἐρευνες ἐπί τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου» μιᾶς πραγματείας πού ἀνιχνεύει καὶ συστηματοποιεῖ πληροφορίες γύρω ἀπό τό ρωμαϊκό ποινικό δίκαιο, οὐσιαστικό καὶ δικονομικό, προερχόμενες ἀπό ἀγιολογικές πηγές. Ὡς πρόσθετος δικαιολογητικός λόγος ἐμφανίζεται ἐδῶ τό ὅτι σημαντικό μέρος τοῦ πηγαιῶν ὕλικου ἀνάγεται στή βυζαντινή περίοδο, μέχρι καὶ αὐτόν τόν 11ο αἰῶνα.

Εἶναι ἀλήθεια πῶς δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἐπιχειρεῖται ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν ἀπό πλευρᾶς ποινικοῦ δικαίου. Οἱ παλαιότερες ὁμως ἐργασίες περιορίστηκαν κατὰ κανόνα στή χρησιμοποίηση τοῦ ὕλικου τῆς πολὺ πρώιμης περιόδου. Ἐτσι ἡ νέα αὐτή ἔρευνα, χάρη στή σημαντική διεύρυνση τῆς θάσης τῆς, μπορεῖ ἐπιπροσθέτως νά συμβάλει οὐσιαστικά στήν κατανόηση τῆς τεχνικῆς, μέ τήν ὁποία οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς (καί μάλιστα τῆς μέσης περιόδου) παρουσίαζαν δικαϊκές δομές καὶ ὅρους, πού λόγω τῆς μεγάλης χρονικῆς ἀποστάσεως ὑπερέβαιναν κατὰ πολὺ τά πλαίσια τῆς σύγχρονῆς τους νομικῆς πραγματικότητας.

Πολλές εὐχαριστίες ὀφείλονται στόν Ἀντώνη Σάκκουλα, πού καί τούτη τή φορά, ὅπως καί στήν ἐκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῆς σειρᾶς, πρόθυμα πρόσφερε τήν κάθε μορφῆς βοήθειά του.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Στή μητέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	VII
Συνοτομογραφίες	XIII
Είσαγωγή	1
Κεφάλαιο Πρώτο Τά μαρτύρια ως πηγή γνώσεως τοῦ δικαίου	17
Κεφάλαιο Δεύτερο Ἱστορικό περίγραμμα – Νομική βάση τῶν διωγμῶν	24
Κεφάλαιο Τρίτο Ἡ δίωξη καί σύλληψη τῶν χριστιανῶν	56
Κεφάλαιο Τέταρτο Δικονομικά Θέματα	64
Κεφάλαιο Πέμπτο Ποινές	80
Κεφάλαιο Ἑκτο Οἱ ρωμαϊκές φυλακές	111
Κεφάλαιο Ἑβδομο Ἡ ταφή τῶν μαρτύρων	125
Βιβλιογραφία	139
Πίνακας πηγῶν	146
Πίνακας νεωτέρων συγγραφέων καί ἐκδοτῶν	156
Πίνακας ὀνομάτων καί πραγμάτων	159

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- A.N.R.W. Aufstieg und Niedergang des römischen Welt. De Gruyter, Berlin – New York 1982.
- A.SS. Socii J. BOLLANDI, Acta Sanctorum, Antwerpen 1643 έπ.
- An. Boll. Analecta Bollandiana, Bruxelles 1882 έπ.
- ’Av. ’Ιεροσ. Σταχ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, ’Ανάλεκτα ’Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας, τ. 1-5, Petropoli 1891-1898.
- B. Βασιλικά. G.E.G. HEIMBACH, Basilicorum libri LX, Leipzig 1883-1870.
- B.H.G. F. HALKIN, Bibliotheca Hagiographica graeca, τ. 1-3, Subsidia Hagiographica 8α. Bruxelles 1957.
- B.Z. Byzantinische Zeitschrift, Leipzig 1892 έπ. – München 1950 έπ.
- Byz. Byzantion. Révue internationale des études byzantines, Bruxelles 1924 έπ.
- C.A.H. The Cambridge Ancient History. Cambridge 1965.
- C.J. P. KRÜGER, Codex Justinianus 1-2 (Corpus Juris Civilis τ. 2), Berlin 1893, 1906.
- C.Th. Codex Theodosianus, έκδ. TH. MOMMSEN – P. MEYER, Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis [Codex Theodosianus, 1/2]. Berlin 1904.
- Cypr. Cypriani Epistulae, έκδ. G. HARTEL CSEL, III, 2 (1871).
- D. Digesta, έκδ. TH. MOMMSEN, Berlin 1893.
- D.A.G.R. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris 1962-63.
- Dix Textes F. HALKIN – A. FESTUGIÈRE, Dix textes inédits tirés du ménologe impérial de Koutloumous. Cahiers d’ Orientalisme VIII. Genève 1984.

- Εὐσεβίου Ἱστορία Εὐσεβίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἔκδ. G. BARDY, Eusèbe de Césarée. Histoire Ecclésiastique, τ. 1-4 (Sources Chrétiennes, 31, 41, 55, 73), Paris 1952-1960.
- Εὐσεβίου Μαρτ. Παλ. Εὐσεβίου, Μάρτυρες Παλαιστίνης, ἔκδ. G. BARDY, Eusèbe de Césarée. Histoire Ecclésiastique, τ. 3 (Sources Chrétiennes, 55), Paris 1967, σ. 121-174 – Ἐκδ. J. MIGNE, P.G. 20 στ. 1457-1517.
- Haenel G. HAENEL, Corpus Legum ab imperatoribus romanis ante Justinianum latarum extra constitutionum codices supersunt. Leipzig 1857 (ἀνατ. Scientia Aalen 1965).
- H.T.R. Harvard Theological Review, Cambridge (Massachusetts) 1908 ἔπ.
- Inédits byzantins F. HALKIN, Inédits byzantins d' Ochrida, Candie et Moscou. Subsidia Hagiographica 38. Bruxelles 1963.
- Inst. Institutiones, ἔκδ. P. Krüger. Berlin 1911
- Ἰωάννου: Ἄγ. Μνημεῖα Θ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Μνημεῖα Ἁγιολογικὰ νῦν πρῶτον ἐκδιδομένα. Βενετία, 1884 (ἀνατ. Subsidia byzantina lucis ope iterata 8, Leipzig 1973).
- J.Ö.B. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. Wien 1951 ἔπ. (μέχρι τό 1969: Jahrbuch der österr. byzantinischen Gesellschaft).
- J.J.P. Journal of Juristic Papyrology, Warszawa 1908 ἔπ.
- J.R.S. Journal of Roman Studies, London 1911 ἔπ.
- Lact. Lactantius, De Mortibus Persecutorum. Sources Chrétiennes 39, Paris 1954.
- Lagarde Joannis Euchaitorum metropolitae quae in codice Vatic. gr. 676 supersunt. Ἐκδ. P. DE LAGARDE. Göttingen 1882.
- Lanata G. LANATA, Gli atti dei martiri come documenti processuali. Milano 1973.
- Latyšev B. LATYŠEV, Menologii anonymi byzantini... quae supersunt, τ. 1-2, Petropoli 1911-1912, (ἀνατ.).
- Lydus J. Lydus, ἔκδ. A. C. BANDY, Joannes Lydus On Powers or the Magistracies of the Roman State (Amer. Philos. Society. Memoirs 149), Φιλαδέλφεια 1983.

- Menaea Μηναῖον (τῶν μηνῶν...), τ. 1-12. Venetiis 1591-1603.
- Musurillo H. MUSURILLO, The acts of the christian martyrs. Oxford 1972.
- N. Novellae Justiniani, ἔκδ. R. SCHÖLL – G. KROLL (Corpus Juris Civilis, τ. 3), Berlin 1912.
- O.C.P. Orientalia Christiana Periodica. Roma 1935 ἔπ.
- Pauli Sent. Julii Paulli Receptarum Sententiarum ad filium libri quinque, ἔκδ. G. HAENEL, Bonnae 1833.
- P.G. Patrologia Graeca, ἔκδ. J. P. MIGNE, Patrologiae cursus completus, Series graecae, τ. 1-161, Paris 1857-1906 (ἀνατ. Turnhout 1963 ἔπ.).
- R.E. PAULYS – WISSOWA, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1894.
- R.E.G. Revue des études grecques.
- R.H.D. Revue historique de droit français et étranger, Paris 1922 ἔπ.
- R.I.D.A. Revue internationale des droits de l' antiquité. Bruxelles, 1948 ἔπ.
- Scritti agiografici P. FRANCHI DE' CAVALIERI, Scritti agiografici 1 (1893-1900), 2 (1900-1946), ἐν Studi e Testi 221-222 (1962).
- Studi e Testi Studi e Testi. Roma Tipografia Vaticana 1897 ἔπ., Città del Vaticano, Biblioteca apostolica vaticana, 1940 ἔπ.
- Synax. Eccl. CP. H. DELEHAYE, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Bruxelles 1902.
- Varia graeca sacra A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Varia graeca sacra. Petropoli 1909.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τά άγιολογικά κείμενα άποτελοϋν ιδιαίτερη κατηγορία μεταξύ τών άφηγηματικών πηγών και δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τήν εποχή στην όποία αναφέρονται. Δέν έχουν, όμως, άκόμη έρευνηθεί έπαρκώς γιατί και πολύ μεγάλος είναι ό αριθμός τους και παρουσιάζουν δυσκολίες πού συνδέονται με τήν παράδοση και τήν όρθή άποκατάσταση τών κειμένων αυτών. Παρ' όλα αυτά θεώρησα σκόπιμο νά έρευνήσω τίς πηγές αυτές για νά θρω τίς νομικές πληροφορίες πού δίνουν και νά μελετήσω τόν τρόπο πού έφαρμοζόταν τό δίκαιο στην πράξη. Τό ύλικό πού συγκέντρωσα είναι μεγάλο σέ όγκο και για λόγους πρακτικούς ή συστηματική καταγραφή του θά γίνει σταδιακά κατά χρονικές περιόδους. 'Η παρούσα μελέτη έχει ως άντικείμενο τό δίκαιο όπως προκύπτει από τά κείμενα τών μαρτυριών. Οί πληροφορίες πού τά κείμενα αυτά δίνουν αναφέρονται κυρίως στό ρωμαϊκό ποινικό δίκαιο, ουσιαστικό και δικονομικό, του τρίτου αιώνα. 'Ως πηγή τά μαρτύρια παρουσιάζουν πολλά προβλήματα και δέν δίνουν πάντοτε άσφαλείς πληροφορίες. Οί νεώτεροι έπιστήμονες και κυρίως οί Βολλανδιστές έχουν άσχοληθεί με τό θέμα αυτό και έχουν προσπαθήσει νά ξεχωρίσουν τά κείμενα εκείνα πού δίνουν άθθεντικές μαρτυρίες και έχουν ιστορική άξία από εκείνα πού είναι προϊόντα τής φαντασίας του συγγραφέα.

Στήν παρούσα εργασία επέλεξα νά έρευνήσω τά κείμενα πού αναφέρονται στην εποχή από τήν άνοδο στό θρόνο του Μαξιμίνου μέχρι τήν έπικράτηση του Κωνσταντίνου και τήν άναγνώριση του χριστιανισμού ως *religio licita*, γιατί από τότε οί Ρωμαίοι 'Ηγεμόνες δώκαν τους χριστιανούς με βάση ειδικές διατάξεις πού εξέδιδαν και για συγκεκριμένες πράξεις. Μέχρι τότε δέν υπήρχε ειδική νομοθεσία για τους χριστιανούς και έτσι δημιουργήθηκε στους έρευνητές τό πρόβλημα με ποιά νομική βάση διώκονταν οί χριστιανοί. Διατυπώθηκαν διάφορες θεωρίες π.χ. (α) οί χριστιανοί διώκονταν με βάση ειδικό νόμο πού ίσχυε σέ όλη τήν επικράτεια από τήν εποχή του Δομιτιανού ή του Νέρωνα. 'Η ύπόθεση αυτή δέν στηρίζεται σέ γραπτές πηγές. β) Οί διώξεις ήταν ουσιαστικά κατασταλτικές πράξεις τής άστυνομίας, διοικητικά μέτρα πού βασίζονταν στην *coercitio* τών άρχόντων όταν οί χριστιανοί άρνούνταν νά άναγνωρίσουν τήν έθνική ρωμαϊκή θρησκεία και τήν *maiestas* του αυτοκράτορα. γ) Οί χριστιανοί διώκονταν με βάση τους κανόνες του ποινικού δικαίου ως ένοχοι διαφόρων άδικημά-

των, μαγείας, αίμομειξίας, maiestas, προσηλυτισμού σέ ξένες θρησκείες κ.λ.π.). Πάντως ὁ δικαστής κατά τήν διάρκεια τῆς δίκης προσπαθοῦσε νά διαπιστώσει ἄν ὁ κατηγορούμενος ἦταν χριστιανός ἢ ὄχι καί ἔβγαζε τήν ἀπόφαση. Christianus ἦταν πάντως solius nominis crimen.

Γιά τήν σύνταξη τῆς μελέτης αὐτῆς ἐρεύνησα ἀποκλειστικά καί μόνον τά κείμενα τῶν δημοσιευμένων μαρτυριῶν σέ συνδυασμό μέ τίς νομικές πηγές. Χρησιμοποίησα ἄλλες φιλολογικές πηγές καί κυρίως τήν Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου γιά νά βρῶ τίς νομοθετικές διατάξεις πού ἀφοροῦν στίς διώξεις τῶν χριστιανῶν. Συγκέντρωσα ὅλες αὐτές τίς διατάξεις στό δεύτερο κεφάλαιο. Οἱ Μάρτυρες τῆς Παλαιστίνης τοῦ Εὐσεβίου ἐμπίπτουν στά μαρτύρια. Γιά τήν ἀνέυρεση τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῶν μαρτυριῶν χρησιμοποίησα τήν Bibliotheca Hagiographica Graeca 1-3, Subsidia Hagiographica 8a, Bruxelles 1957 – Auctarium B.H.G., Subsidia Hagiographica 47, Bruxelles 1969 – Novum Auctarium B.H.G., Subsidia Hagiographica 65, Bruxelles 1984 τοῦ F. HALKIN καί τήν Byzantinische Zeitschrift γιά τά κείμενα πού δημοσιεύθηκαν μετά τό 1982.

Θά παραθέσω ὅλα τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν πού ἐρεύνησα ἀνεξάρτητα ἄν ἀντλήσα στοιχεῖα ἢ ὄχι, ἢ ἄν ὀρισμένα ἀπό αὐτά εἶναι ἐπουσιώδη καί δέν τά χρησιμοποίησα. Δέν θά ἀναφέρω τίς ἐκδόσεις καί τά βιβλιογραφικά στοιχεῖα πού δέν μπόρεσα νά βρῶ καί νά μελετήσω. Μαρτύριο: Ἄβουδίου μ. στή Τένεδο ἐπί Διοκλητιανοῦ, ἐν Synax. Eccl. CP. 821⁴⁶⁻⁵⁵ B.H.G. 2004 – Ἄκακίου ἐπισκόπου Μελιτηνῆς ὁμολ. ἐπί Δεκίου, ἐν LATYŠEV I, σ. 298-300 B.H.G. 2005, Synax. Eccl. CP. σ. 609-611 B.H.G. 2006 – Ἄκακίου κεντυριῶνος μ. στό Βυζάντιο ἐπί Μαξιμιανῶ, ἐν A. SS. Maii II (1680), σ. 762-766, P.G. 115 στ. 217-240 B.H.G. 13 – Ἄδριανῶ μ. Νικομηδείας ἐπί Λικινίου, ἐν A. SS. Aug. V (1741), σ. 810-811 B.H.G. 26 – Ἄδριανῶ, Ναταλίας καί λοιπῶν εἴκοσι δύο μαρτύρων Νικομηδείας ἐπί Μαξιμιανῶ, ἐν A. SS. Sept. III (1750), σ. 218-230 B.H.G. 27, LATYŠEV II, σ. 319-325 B.H.G. 28^a – Αἰκατερίνης μ. Ἀλεξανδρείας ἐπί Μαξεντίου, ἐν P.G. 116 στ. 276-301 B.H.G. 32, J. VITEAU, Passions des SS. Écaterine et Pierre d' Alexandrie, Barbara et Anysia. Paris 1897, σ. 5-23 B.H.G. 30, VITEAU, ὁ.π., σ. 25-39 B.H.G. 30a, VITEAU, ὁ.π., σ. 43-65 B.H.G. 31 – Ἀγάπης, Εἰρήνης καί Χιόνης ἢ Χιονίας μαρτύρων Θεσσαλονίκης ἐπί Διοκλητιανοῦ, ἐν Nuove note agiografiche, Studi e Testi 9 (Roma 1902) ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI, σ. 15-19 B.H.G. 34, MUSURILLO σ. 280-292, LANATA σ. 209-217 B.H.G. 34 – Ἀγαπητοῦ ἐπ. ἐπί Διοκλητιανοῦ, ἐν Menaea Febr. 18, Synax. Eccl. CP. σ. 473-474 B.H.G. 35e – Ἀγαπίου μ. Καισαρείας ἐπί Μαξιμίνου, ἐν Εὐσεβίου, Μάρτυρες Παλαιστίνης 3 – Ἀγάθης μ. Κατάνης ἐπί Δεκίου, ἐν P.G. 114 στ. 1332-1345 B.H.G. 37, LATYŠEV I, σ. 14-18 B.H.G. 37e, An. Boll. 68 (1950) (ἔκδ. E. MIONI) σ. 76-93 B.H.G. 38, K. ΣΑΘΑΣ,

Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 5, σ. 527-531 B.H.G. 386, Dix Textes σ.20-31 B.H.G. 376 – Ἀγαθονίκου καί λοιπῶν μαρτύρων στή Βιθυνία καί Θράκη ἐπί Μαξιμιανῶ, ἐν A. SS. Aug. IV (1739), σ. 522-523 B.H.G. 39, An. Boll. 2 (1883) (ἔκδ. G. VAN HOOFF), σ. 99-115 B.H.G. 40, LATYŠEV II, σ. 307-309 B.H.G. 41a, An. Boll. 5 (1886) (ἔκδ. G. VAN HOOFF), σ. 397-415 B.H.G. 42, P.G. 154 σ. 1229-1240 B.H.G. 43 – Ἀλεξάνδρου, Ρωμανῶ μαρτύρων Θράκης ἐπί Μαξιμιανῶ, ἐν Bulletin de l' Institut archéologique bulgare 8 (1934) (ἔκδ. D. P. DIMITROV), σ. 143-159 B.H.G. 48-49 – Ἀλφειοῦ, Φιλαδέλφου, Κυρίνου καί λοιπῶν μαρτύρων Λεοντίνων στή Σικελία ἐπί Βαλεριανῶ, ἐν A. SS. Maii II (1680), σ. 772-788 B.H.G. 57 – Ἀλφειοῦ, Ζωσίμου, Ἀλεξάνδρου καί Μάρκου μαρτύρων Καλυτινῶν στήν Πισιδία ἐπί Διοκλητιανοῦ, ἐν Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula (Francfurti 1832) (ἔκδ. T. L. TAFEL), σ. 30-35, P.G. 136 στ. 264-284 B.H.G. 63 – Ἀναστασίας π.μ. Ρώμης ἐπί Διοκλητιανοῦ ἢ Βαλεριανῶ, ἐν H. DELEHAYE, Étude sur le légendier romain. Subsidia Hagiographica 23 (Bruxelles 1936), σ. 250-258 B.H.G. 76z, P.G. 115 στ. 1293-1308, A. SS. Oct. XII (1867), σ. 520-528 B.H.G. 77, An. Boll. 80 (1962) (ἔκδ. P. DEVOS), σ. 36-45 B.H.G. 76z, F. HALKIN, Légendes grecques de «martyres romaines». Subsidia Hagiographica 55, Bruxelles 1973, σ. 161-178 B.H.G. 76x, 76zd – Ἀνδρέα στρατηλάτη καί λοιπῶν μαρτύρων στήν Κιλικία ἐπί Μαξιμιανῶ, ἐν P.G. 115 στ. 596-609 B.H.G. 118, LATYŠEV II, σ. 295-299 B.H.G. 119a – Ἀνθίμου ἐπ. Νικομηδείας μ. ἐπί Μαξιμιανῶ, ἐν A. SS. April. III (1675), σ. LX-LXIII, P.G. 115 στ. 172-184 B.H.G. 135 – Ἀνθούσας μ. Ταρσοῦ στήν Κιλικία ἐπί Βαλεριανῶ, ἐν An. Boll. 12 (1893) (ἔκδ. H. USENER), σ. 10-42 B.H.G. 136, A. SS. Aug. IV (1739), σ. 502-504 B.H.G. 137, LATYŠEV II, σ. 312-315 B.H.G. 137a, Synax. Eccl. CP. σ. 915-916, Menaea Aug. 22 B.H.G. 137e – Ἀντωνίνου, Ζεβινῶ, Γερμανῶ καί λοιπῶν μαρτύρων ἐπί Μαξιμίνου, ἐν Εὐσεβίου, Μάρτυρες Παλαιστίνης 9. 4-8 – Ἀπφίανῶ, Αἰδεσίου μαρτύρων Καισαρείας ἐπί Μαξιμίνου, ἐν An. Boll. 16 (1897), σ. 122-127, E. GRAPIN, Eusèbe Hist. eccl. III, Textes et Documents 17 (Paris 1913), σ. 182-210, Εὐσεβίου, Μάρτυρες Παλαιστίνης 4,5 – Ἀκυλίνας π.μ. Βύβλου στή Φοινίκη ἐπί Διοκλητιανοῦ, ἐν A. SS. Jun. II (1698), σ. 673-678 B.H.G. 163, LATYŠEV II, σ. 46-49 B.H.G. 163e – Ἄρι, Πρόμου καί Ἠλία μαρτύρων Ἀσκαλωνιτῶν ἐπί Μαξιμίνου, ἐν Εὐσεβίου, Μάρτυρες Παλαιστίνης 10 – Ἀρτέμωνος πρεσβ. Λαοδικείας στή Φρυγία θαυματουργῶ μ. ἐπί Διοκλητιανοῦ, ἐν Archiv für slavische Philologie 20 (1898) (ἔκδ. R. ABICHT – C. REICHEL), σ. 185-197 B.H.G. 175, Menaea Mart. 24 B.H.G. 175b – Ἀθανασίου ἐπ. μ. ἐπί Βαλεριανῶ, ἐν An. Boll. 12 (1893), σ. 30-32 B.H.G. 182, σ. 42 B.H.G. 181 – Ἀθανασίου μ. ἐπί Διοκλητιανοῦ, ἐν A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ.– ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἄν. Ἱεροσ. Σταχ. 5, σ. 360-

367 B.H.G. 193, An. Boll. 18 (1899), σ. 180 – Ἀθηνογένη ἐπ. μ. ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἐν. Ἱεροσ. Σταχ. 4, σ. 252-257 B.H.G. 197, Ἐν. Ἱεροσ. Σταχ. 5, σ. 401-402, ΛΑΤΥΣΕΒ II, σ. 176-179 B.H.G. 197e – Αὐτονόμου ἐπ. μ. στή Βιθυνία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A. SS. Sept. IV (1753), σ. 16-19, P.G. 115 στ. 692-697 B.H.G. 198, Menaea Sept. 12 – Βαβύλα ἐπ. Ἀντιοχείας ἐπὶ Νουμεριανοῦ, ἐν P.G. 114 στ. 968-981 B.H.G. 206, P.G. 50 στ. 527-537 B.H.G. 207, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Συλλογὴ παλαιστίνης καὶ συριακῆς ἀγιολογίας I, σ. 75-84 B.H.G. 205, Menaea Sept. 4 B.H.G. 2054, Inédits byzantins σ. 330-339 B.H.G. 2053 – Βαρβάρης π.μ. ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 116 στ. 301-316 B.H.G. 216 – Βάρου, Κλεοπάτρας καὶ λοιπῶν μαρτύρων στήν Παλαιστίνη ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A. SS. Oct. VIII (1853), σ. 428-435 B.H.G. 1862, P.G. 115 στ. 1141-1160 B.H.G. 1863 – Βασιλέως ἐπ. Ἀμασείας ἐπὶ Λικινίου, ἐν A. SS. April. III (1675), σ. L-LV, A. TOUGARD, De l'histoire profane dans les Actes grecs des Bollandistes (Paris 1874), σ. 12-14 B.H.G. 239, A. SS. April. III (1675), σ. LV-LIX B.H.G. 240 – Βασίλισσας μ. Νικομηδείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 95 (1977), σ. 248-253 B.H.G. 2058p, Menaea Sept. 3 B.H.G. 20586 – Βασιλείου, Κάπιτου, Ἐφραίμ, Εὐγενίου, Ἀγαθοδώρου, Ἐλπιδίου καὶ Αἰθερίου ἐπ. μαρτύρων Χερσῶνος ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν ΛΑΤΥΣΕΒ I, σ. 197-202 B.H.G. 266, Synax. Eccl. CP. σ. 513-518, Menaea Mart. 7 B.H.G. 2676 – Βάσσας καὶ τῶν τριῶν υἱῶν μαρτύρων στήν Ἑλλάδα ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A. SS. Aug. IV (1739), σ. 419-421 B.H.G. 270, ΛΑΤΥΣΕΒ II, σ. 299-303 B.H.G. 2706, Menaea Aug. 21, Synax. Eccl. CP. σ. 912-914 B.H.G. 270e – Βάσσου ἐπὶ Δεκίου ἢ Βαλεριανοῦ, ἐν P.G. 50 στ. 719-726 B.H.G. 271, Κληρονομία 7 (1975) σ. 119-120 B.H.G. 271 – Βίτου, Μοδέστου καὶ Κρησκεντίας μαρτύρων στήν Λουκανία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 72 (1954), σ. 333-334 B.H.G. 1876c – Βλασίου ἐπ. Σεβαστείας μάρτυρος ἐπὶ Μαξιμιανοῦ ἢ Διοκλητιανοῦ ἢ Λικινίου, ἐν P.G. 116 στ. 817-830 B.H.G. 276, ΛΑΤΥΣΕΒ I, σ. 328-336 B.H.G. 277, ΛΑΤΥΣΕΒ I, σ. 47-53 B.H.G. 277e – Βονιφατίου μ. Ταρσοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A. SS. Maii III (1680) σ. 22*-25*, P.G. 115 στ. 241-257 B.H.G. 282, Synax. Eccl. CP. σ. 327-328, Menaea Dec. 19 B.H.G. 282e – Γεωργίου μ. Διοσπόλεως στήν Παλαιστίνη (ἐπὶ Δαδιανοῦ ἢ Νικομηδείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ), ἐν A. SS. April. III (1675), σ. IX-XV B.H.G. 676, A. SS. δ.π. XV-XIX, P.G. 115 στ. 141-161 B.H.G. 677, Menaea April. 23, Synax. Eccl. CP. σ. 623-626 B.H.G. 680e, P.G. 97 στ. 1169-1192 B.H.G. 681, A. SS. δ.π. XXV-XXXIX, P.G. 142 στ. 299-345 B.H.G. 683, LAGARDE, Joannis Euchaitorum opera σ. 137-142 B.H.G. 685, LAGARDE δ.π. σ. 142-147 B.H.G. 686 – Γορδίου μ. Καισαρείας στήν Καππαδοκία ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν An. Boll. 79 (1961) (ἐκδ. F. HALKIN) σ. 8-15 B.H.G. 7036, P.G. 31 στ. 489-507 B.H.G.

703, Menaea Jan. 3 B.H.G. 703g – Γουρία, Σαμωνά καὶ Ἀβίβου ὁμολ. μαρτύρων Ἐδέσσης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Λικινίου, ἐν Menaea Nov. 15 B.H.G. 740f, ἐκδ. F. HALKIN ἐν Subsidia Hagiographica 51 (1971), σ. 213-215 B.H.G. 740 – Γυναικῶν μαρτύρων καὶ διακόνου Ἡρακλείας Ἀμμωνος στήν Θράκη ἐπὶ Λικινίου, ἐν An. Boll. 31 (1912) (ἐκδ. H. DELEHAYE), σ. 194-207 B.H.G. 2280, An. Boll. δ.π. σ. 207-209 B.H.G. 2281 – Δασίου ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 16 (1897) (ἐκδ. F. CUMONT) σ. 11-15 B.H.G. 492 – Δημητρίου μ. Θεσσαλονίκης ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A. SS. Oct. IV (1780), σ. 90-95, P.G. 116 στ. 1173-1184 B.H.G. 497, H. DELEHAYE, Les légendes grecques des saints militaires (Paris 1909), σ. 259-263 B.H.G. 496, Menaea Oct. 26 B.H.G. 498h, Synax. Eccl. CP. σ. 163-166 B.H.G. 498i, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἐν. Μνημεῖα σ. 40-53 B.H.G. 534, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἐν. Μνημεῖα σ. 67-114 B.H.G. 543, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἐν. Μνημεῖα σ. 54-66 B.H.G. 544, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἐν. Ἱεροσ. σταχ. 1, σ. 160-215 B.H.G. 542, E.E.B.S. 22 (1952), (ἐκδ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ), σ. 99-105 B.H.G. 5436, P.G. 151 στ. 536-550 B.H.G. 546, Μακεδονικά 4 (1956) (ἐκδ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ), σ. 49-55 B.H.G. 547, P.G. 117 στ. 128 B.H.G. 496e – Διομήδους μ. Νικαίας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν ΛΑΤΥΣΕΒ II, σ. 286-289 B.H.G. 5496, A. SS. Aug. III (1737) σ. 268-270 B.H.G. 549, An. Boll. 84 (1966), (ἐκδ. L.G. WESTERNIK), σ. 164-165 B.H.G. 550 – Δονάτου, Μακαρίου καὶ Θεοδώρου μαρτύρων στήν Αἴγυπτο ἐπὶ Λικινίου, ἐν A. SS. Maii V (1685) σ. 145-151 B.H.G. 564 – Δουλά μ. στήν Κιλικία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A. SS. Jun. II (1698) σ. 1043-1044 B.H.G. 567, ΛΑΤΥΣΕΒ II, σ. 62-65 B.H.G. 567e – Εἰρηναίου ἐπ. μ. στό Σίρμιο ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A. SS. Mart. III (1668), σ. *23 B.H.G. 948, ΛΑΤΥΣΕΒ I, σ. 281-283 B.H.G. 949e, ΛΑΤΥΣΕΒ II, σ. 310-311 B.H.G. 9516, A. SS. δ.π. 9516 – Εἰρήνης μ. ἐπὶ Λικινίου, ἐν A. SS. Maii II (1680), σ. 5, B. Z. 5 (1896) (ἐκδ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ), σ. 72-73 B.H.G. 954, A. WIRTH, Danae in christlichen Legenden (Wien 1892), σ. 116-148 B.H.G. 953, Menaea Maii 5, Synax. Eccl. CP. σ. 653-657 B.H.G. 9536 – Ἐλευθερίου κουβικουλαρίου μ. Ταρσοῦ στή Βιθυνία ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A. SS. Aug. I (1733), σ. 321-326 B.H.G. 572, ΛΑΤΥΣΕΒ II, σ. 245-247 B.H.G. 572e – Ἐλικονίδος μ. Κορίνθου ἐπὶ Γορδιανοῦ καὶ Φιλίππου, ἐν A. SS. Maii VI (1688), σ. 738-744 B.H.G. 742 – Ἐράσιμου μ. Καπανίας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A. SS. Jun. I (1695), σ. 211, 215, 217 B.H.G. 602 – Ἐρμούλου, Ἐρμίππου καὶ Ἐρμοκράτου μαρτύρων Νικομηδείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν ΛΑΤΥΣΕΒ II, σ. 214-216 B.H.G. 2173 – Ἐρμούλου καὶ Στρατονίκου μαρτύρων ἐπὶ Λικινίου, ἐν An. Boll. 31 (1912) (ἐκδ. H. DELEHAYE), σ. 257 B.H.G. 744y, An. Boll. δ.π. σ. 255-256 B.H.G. 744z, P.G. 114 στ. 553-565 B.H.G. 745 – Εὐγενίας π.μ. στή Ρώμη, Βασίλλας, Πρώτου καὶ Ἰακίνθου ἐπὶ Βαλεριανοῦ καὶ Γαλλιανοῦ, ἐν P.G. 116 στ. 609-652 B.H.G. 608, Menaea Dec. 24, Σ.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Ἁγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Ἀθήναι 1960), σ. 140 B.H.G. 608e – Εὐγενίου, Βαλεριανοῦ, Κανιδίου καὶ Ἀκίλα μαρτύρων Τραπεζοῦντος ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν Ἀρχεῖον Πόντου 18 (1953), σ. 138-163, *Vizantiskii Vremennik* 14 (1907 ἔκδ. 1909) (ἔκδ. Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ) σ. 14-22 B.H.G. 609z, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Fontes imperii Trapezuntini* (Petropoli 1897), σ. 1-32 B.H.G. 609, ὁ.π. σ. 33-51 B.H.G. 610, ὁ.π. σ. 52-77 B.H.G. 611, ὁ.π. 78-136 B.H.G. 612, ὁ.π. σ. 137-148 B.H.G. 213 – Εὐλαμπίου καὶ τῆς ἀδελφῆς του Εὐλαμπίας μαρτύρων Νικομηδείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A. SS. Oct. V (1786), σ. 69-78 B.H.G. 616, P.G. 115 στ. 1053-1065 B.H.G. 617 – Εὐπλου μ. Κατάνης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν *Note Agiografiche* 7, *Studi e Testi* 49 (Roma 1928) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALLIERI), σ. 239-240 B.H.G. 630d, ὁ.π. σ. 47-52 B.H.G. 629, ὁ.π. σ. 48-50 B.H.G. 630θ, ΛΑΤΥΣΕΒ Π, σ. 266-269 B.H.G. 630e, MUSURILLO, σ. 310-312, ΛΑΝΑΤΑ, σ. 222-224 B.H.G. 629 – Εὐστρατίου, Αἰξεντίου, Εὐγενίου, Μαρδάρου καὶ Ὁρέστη μαρτύρων στὴν Ἀρμενία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν P.G. 116 στ. 468-505 B.H.G. 646, *Menaea* Dec. 13, *Synax. Eccl. CP.* σ. 305-306 B.H.G. 646d, P.G. 114 στ. 79-80, *An. Boll.* 88 (1970), σ. 281-283 B.H.G. 646a, *Menaea* Dec. 13, *Synax. Eccl. CP.*, σ. 305-306 B.H.G. 646d – Εὐτροπίου, Κλεονίκου καὶ Βασιλίσκου μαρτύρων στὸν Πόντο ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν ΛΑΤΥΣΕΒ Ι, σ. 174-179 B.H.G. 656e, H. DELEHAYE, *Les légendes grecques des saints militaires*, σ. 202-213 B.H.G. 656 – Εὐφημίας π.μ. Χαλκηδόνας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A. SS. Sept. V (1755), σ. 266-273 B.H.G. 619, P.G. 115 στ. 713-732 B.H.G. 620, P.G. 40 στ. 333-337 B.H.G. 623, F. HALKIN: *Euphémie de Chalcedoine. Subsidia Hagiographica* 41. Bruxelles 1965 B.H.G. 619 – Ζηνοβίου καὶ Ζηνοβίας μαρτύρων Αἰγῶν στὴν Κιλικία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS.Oct. XIII (1883), σ. 259-263 B.H.G. 1884, P.G. 115 στ. 1309-1317, A.SS.Oct. XIII (1883), σ. 264-269 B.H.G. 1885 – Ζήνωνος καὶ Ζηνᾶ μαρτύρων Φιλαδελφείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A.SS.Jun. IV (1707) σ.476-482 B.H.G. 1887 – Θαλλελαίου μ. Αἰγῶν στὴν Κιλικία ἐπὶ Νουμεριανοῦ, ἐν A.SS.Maii V (1685) σ. 180-192 B.H.G. 1707, ὁ.π. σ. 183*-192* B.H.G. 1708 – Θεαγένους μ. ἐπὶ Λικινίου, ἐν *Note Agiografiche* 4, *Studi e Testi* 24 (Roma 1912) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALLIERI) σ. 179-185 B.H.G. 2416 – Θεοκτίστου πρεσβ. Ἀμφιπόλεως στό Βυζάντιο ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν *An. Boll.* 73 (1955) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 55-65 B.H.G. 2424 – Θεοδόρας καὶ Διδύμου μαρτύρων Ἀλεξανδρείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. April. III (1675), LXIII-LXV B.H.G. 1742 – Θεοδώρου ἐπ. Κυρήνης στὴ Λιβύη μ. ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν ΛΑΤΥΣΕΒ ΙΙ σ. 138-140 B.H.G. 2428 – Θεοδώρου στρατηλάτου μ. ἐπὶ Λικινίου, ἐν *An. Boll.* 2 (1883) (ἔκδ. G. VAN HOFF) σ. 359-367 B.H.G. 1750, H. DELEHAYE: *Les légendes grecques des saints militaires*, σ. 151-182, B.H.G. 1751, ΛΑΤΥΣΕΒ

I, σ. 28-36 B.H.G. 1752b, A.SS. Nov. IV (1925) σ. 83-89 B.H.G. 1753, *Synax. Eccl. CP* σ. 735¹²-738, *Menaea* Jun. 8 B.H.G. 1752d, F. HALKIN: *Inédits byzantins*, σ. 71-85 B.H.G. 1751b, *An. Boll.* 99 (1981) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 223-237 B.H.G. 1752c – Θεοδώρου τήρωνος μ. ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 46 στ. 736-748, A.SS. Nov. IV (1925), σ. 27-29 B.H.G. 1760, A.SS.Nov. IV (1925), σ. 29-39, 39-45 B.H.G. 1763, ΛΑΤΥΣΕΒ Ι, σ. 86-92 B.H.G. 1763m, E.E.B.Σ 2 (1925) (ἔκδ. Α. ΣΙΓΓΑΛΑΣ) B.H.G. 1765, A.SS. Nov. IV (1925) σ. 55-72 B.H.G. 1765c, ὁ.π. σ. 76-80 B.H.G. 1768a – Θεοδοσίας μ. Καισαρείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν *An. Boll.* 16 (1897) (ἔκδ. H. DELEHAYE) σ. 127-128 B.H.G. 1775 – Θεοδότης καὶ τῶν τριῶν υἱῶν αὐτῆς μαρτύρων Νικαίας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν *An. Boll.* 55 (1937) (ἔκδ. H. DELEHAYE) σ.220-225 B.H.G. 1781 – Θεοδούλου καὶ Ἀγαθοποιοῦ μαρτύρων Θεσσαλονίκης ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A.SS. April I (1675), σ. XLII-XLVI, B.H.G. 1784 – Θεοπέμπτου καὶ Θεωνᾶ μαρτύρων ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν J.Ö.B. 30 (1981), σ. 152-155 B.H.G. 2444, *Menaea* Jan. 5, *Synax. Eccl. CP.* σ. 368-369 – Θερίνου μ. Βουθρωτοῦ στὴν Ἡπειρο ἐπὶ Δεκίου, ἐν *An. Boll.* 100 (1982), (ἔκδ. M. AUBINEAU), σ. 64-67 B.H.G. 1798z – Θύρσου, Λευκίου καὶ Καλλινίκου μαρτύρων Νικομηδείας ἐπὶ Δεκίου. Φιλῆμωνος, Ἀπολλωνίου καὶ λοιπῶν μαρτύρων ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν *Menaea* Dec. 14, *Synax. Eccl. CP.* σ. 306-308 B.H.G. 1846f – Ἰέρωνος καὶ τριάντα δύο μαρτύρων Μελιτηνῆς ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Nov. III (1910) σ. 329-338 B.H.G. 749, P.G. 116 στ. 109-120 B.H.G. 750 – Ἰππολύτου μ. Ρώμης ἐπὶ Δεκίου, ἐν *An. Boll.* 100 (1982), (ἔκδ. E. FOLLIERI), σ. 42-63 B.H.G. 217 – Ἰανουαρίου ἐπ. Μπενεβέντου μ. Πουτεόλων ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν *Note Agiografiche* 4, *Studi e Testi* 24 (Roma 1912) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALLIERI) σ. 105-114 B.H.G. 773y, *An. Boll.* 102 (1984) (ἔκδ. F. VAN OMMESLAEGHE), σ. 135-155 B.H.G. 773z – Ἱερουσαλήμ καὶ υἱῶν Σεκούνδου, Σεκουνδίνου καὶ Κηγορᾶ μαρτύρων Ἀλεξανδρείας ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ, ἐν *An. Boll.* 44 (1926), σ. 37 B.H.G. 2183 – Ἰνδοῦ, Δόμνας καὶ λοιπῶν εἴκοσι μαρτύρων Νικομηδείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 116 στ. 1037-1081 B.H.G. 823 – Ἰσαύρου, Βασιλείου, Ἰννοκεντίου, Φήλικος, Ἐρμείας καὶ Περεργίνου μαρτύρων Ἀπολλωνίας ἐπὶ Νουμεριανοῦ, ἐν *Synax. Eccl. CP.* σ. 804-805 B.H.G. 2208m – Ἰσιδώρου μ. στὴ Χίο ἐπὶ Δεκίου, ἐν A.SS. Maii III (1680). σ. 72*-73* B.H.G. 960 – Ἰουλιανῆς π.μ. Νικομηδείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 114 στ. 1437-1452 B.H.G. 963, *Βυζαντινά* 9 (1977) (ἔκδ. Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ) σ. 150-166 B.H.G. 962z – Ἰουλιανῆς καὶ Παύλου μαρτύρων Πτολεμαίδος ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ, ἐν ΛΑΤΥΣΕΒ Ι, σ. 179-184 B.H.G. 964e, *Vetera Christianorum* 20 (1983) (ἔκδ. F. HALKIN), σ. 95-110 B.H.G. 964θ, *Synax. Eccl. CP.* σ. 905-908 B.H.G. 964f – Ἰουλιανοῦ Αἰγυπτίου καὶ λοιπῶν μαρτύρων ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν *Synax. Eccl. CP.* σ. 759-762 B.H.G. 2209p – Ἰουλιανοῦ Ἀνα-

ζαρθηνοῦ μ. στήν Κιλικία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 15 (1896) (ἔκδ. VAN DEN GHEYN) σ. 73-74 B.H.G. 965, An. Boll. ὀ.π. σ. 74-76 B.H.G. 966, P.G. 50 στ. 665-676 B.H.G. 967, LATYSEV II, σ. 83-87 B.H.G. 967e – Ἰουλιανοῦ Ἐμεσηνοῦ καὶ Σιλβανοῦ ἐπ., Λουκᾶ διακ. καὶ Μοκίου λέκτορος ἐπὶ Νουμεριανοῦ, ἐν B.Z. 29 (1929), σ. 418-419 B.H.G. 2210 – Ἰουλιανοῦ μ. Γαλατίας, ἐν Menaea Sept. 12 B.H.G. 2211g – Ἰουλιανοῦ καὶ Βασίλισσας μαρτύρων στήν Αἴγυπτο ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Jan. I (1643), σ. 579-587 B.H.G. 971, An. Boll. 98 (1980), (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 243-296 B.H.G. 970-971 – Ἰουλίττας μ. Καισαρείας στήν Καππαδοκία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν P.G. 31 στ. 237-261 B.H.G. 972, LATYSEV II σ. 226-228 B.H.G. 972e – Καλλιπίου μ. Πομπηιοπόλεως στήν Κιλικία ἐπὶ Μαξιμιανοῦ ἐν A. SS. April I (1675), σ. LXXXIII – LXXXV B.H.G. 290, LATYSEV I σ. 269-272 B.H.G. 290e – Καλλιστράτου καὶ λοιπῶν μαρτύρων Ρώμης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν P.G. 115 στ. 881-900 B.H.G. 291, Byz. 53 (1983), (ἔκδ. F. HALKIN) σ.235-249 B.H.G. 290z – Καπιτωλίνης καὶ Ἐρωτηίδος μαρτύρων Καισαρείας στήν Καππαδοκία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Oct. XII (1867), σ. 212-217 B.H.G. 2972, An. Boll. 90 (1972), σ. 386 B.H.G. 292 – Κάρπου, Παύλου καὶ Ἀγαθονίκης μαρτύρων Περγάμου στήν Ἀσία ἐπὶ Δεκίου, ἐν An. Boll. 58 (1940) (ἔκδ. H. DELEHAYE), σ. 154-157 B.H.G. 293, Note Agiografiche 6, Studi e Testi 33 (Roma 1920), σ. 18-26, A.SS. April. II (1675), σ. 968-973, P.G. 115 στ. 105-125 B.H.G. 295, Mullus, Festschrift Th. Klauser (Münster 1964), σ. 150-154 = Subsidia Hagiographia 51 (Bruxelles 1971), σ. 246-250 B.H.G. 294b – Κηρύκου καὶ Ἰουλίττας ἀπὸ τό Ἰκόνιο μαρτύρων στήν Ταρσό τῆς Κιλικίας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 1 (1882) (ἔκδ. G. VAN HOOFF) σ. 194-200 B.H.G. 314, An. Boll., ὀ.π. σ. 201-207 B.H.G. 315, A.SS. Jun. III (1701) σ. 25-28 B.H.G. 317, LATYSEV II σ. 173-176 B.H.G. 318e, P.G. 120 στ. 165-172 B.H.G. 316 – Κλαυδίου, Ἀστερίου, Νέωνος καὶ Νεονίλλας (ἢ Θεονίλλας) μαρτύρων Αἰγῶν στήν Λυκία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 87 (1969) (ἔκδ. W. LACKNER) σ. 128-130 B.H.G. 2069, Menaea Oct. 30, Synax. Eccl. CP. σ. 427-428 B.H.G. 2070b – Κλήμεντος ἐπ. Ἀγκύρας καὶ Ἀγαθαγγέλου μαρτύρων ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν P.G. 114 στ. 816-893 B.H.G. 353, Synax. Eccl. CP. σ. 415-418 B.H.G. 354e – Κοδράτου, Κυπριανοῦ, Διονυσίου, Ἀνεκτοῦ, Παύλου καὶ Κρήσκεντος μαρτύρων Κορίνθου ἐπὶ Δεκίου ἢ Βαλεριανοῦ, ἐν A.SS. Mart. II (1668) σ. 5-8, 696-700, P.G. 149 στ. 504-520 B.H.G. 358, LATYSEV I σ. 216-218 B.H.G. 358e – Κοδράτου καὶ λοιπῶν (Σατουρνίνου καὶ Ρουφίνου) μαρτύρων Νικομηδείας ἐπὶ Δεκίου ἢ Βαλεριανοῦ, ἐν An. Boll. 1 (1882) (ἔκδ. G. VAN HOOFF) σ. 448-468, An. Boll. 15 (1896), σ. 160, Studi bizantini 10 (1963), σ. 125-126 B.H.G. 359, Synax. Eccl. CP. σ. 667-670 – Κόνωνος καὶ Κόνωνος ἢ Κόνου καὶ Κόνωνος πατρός καὶ υἱοῦ μαρτύρων Ἰκονίου ἐπὶ

Αὐρηλιανοῦ, ἐν A.SS. Maii VII (1688), σ. 5-7 B.H.G. 360 – Κόνωνος κηπουροῦ μ. Παμφυλίας ἐπὶ Δεκίου, ἐν Ἄν. Ἱεροσ. Σταχ. 5, σ. 384-389, Νέα Σιών 18 (1923), σ. 55-57 B.H.G. 361, Menaea Martii 5, Synax. Eccl. CP. σ. 511-512 B.H.G. 361e, MUSURILLO σ. 186-192 B.H.G. 361 – Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ μαρτύρων Κύρρου στή Συρία (ἢ Αἰγῶν στήν Κιλικία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ ἢ Ρώμης ἐπὶ Καρίνου), ἐν An. Boll. 1 (1882) (ἔκδ. G. VAN HOOFF) σ. 586-596 B.H.G. 374, LATYSEV II, σ. 124-127 B.H.G. 377e, P.G. 100 στ. 1504-1528 B.H.G. 381, P.G. 132 στ. 857-868 B.H.G. 384a, O.C.P. 47 (1981), σ. 400-424 (ἔκδ. M. VAN ESBROECK), B.H.G. 373d – Κουίντου ὀ.μολ. ἢ μ. στήν Φρυγία ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ, ἐν LATYSEV II σ. 141-143 B.H.G. 2377 – Κυπριανοῦ μάγου καὶ Ἰουστίνης μαρτύρων ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Sept. VII (1760) σ. 222-241, 242-245 B.H.G. 453, P.G. 115 στ. 848-881 B.H.G. 456, Rheinisches Museum N.F. 37 (1882), σ. 222-225 B.H.G. 459, Bollettino della Badia greca di Grottaferrata N.S. 13 (1959) (ἔκδ. M. PETA) σ. 12-13 B.H.G. 452 – Κυριακῆς π.μ. Νικομηδείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Jul. II (1721), σ. 272-278 B.H.G. 462, Inédits byzantins σ. 302-311 B.H.G. 462g – Κυρίλλου ἐπ. μ. Γόρτυνος στήν Κρήτη + 304, ἐν A.SS. Jul. II (1721), σ. 684-686, Note agiografiche 9, Studi e Testi 175 (Vaticano 1953) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 226-229 B.H.G. 467b – Κύρου καὶ Ἰωάννου μαρτύρων Αἰγύπτου ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν P.G. 87 στ. 3677-3696, An. Boll. 57 (1939) (ἔκδ. TH. NISSEN) σ. 68-71 B.H.G. 469, P.G. 114 στ. 1232-1249 B.H.G. 471, P.G. 77 στ. 1100-1105 B.H.G. 474, P.G. 87 στ. 3379-3424 B.H.G. 476 – Λαυρεντίου, Εὐστοῦ, Ἰπολύτου μαρτύρων Ρώμης ἐπὶ Δεκίου (ἢ Βαλεριανοῦ), ἐν LATYSEV II σ. 263-266 B.H.G. 977e, A.SS. Aug. II (1735) σ. 526 B.H.G. 978, Inédits byzantins σ. 286-300 B.H.G. 977c, Synax. Eccl. CP. σ. 881-882 – Λουκίας π.μ. Συρακουσῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν Classica et Mediaevalia 17 (1956) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 73-74 B.H.G. 995e, Varia graeca sacra, σ. 80-101 B.H.G. 996, Archivio storico siracusano 3 (1957) (ἔκδ. S. CONSTANZA) σ. 11-51 B.H.G. 995d, Byzantino-Sicula II (Palermo 1975) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 289-293 B.H.G. 995c, Subsidia hagiographica 51 (1971) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 114-115 B.H.G. 995e – Λουκιανός πρεσβ. μ. Νικομηδείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 114 στ. 397-416 B.H.G. 997, Menaea Oct. 15, Synax. Eccl. CP. σ. 137-141 B.H.G. 998a – Λουκιλιανοῦ, Παύλας καὶ τῶν τεσσάρων παιδιῶν μαρτύρων στό Βυζάντιο ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ, ἐν An. Boll. 31 (1912) (ἔκδ. H. DELEHAYE) σ. 187-192 B.H.G. 998y, A.SS. Jun. I (1965) σ. 276-286 B.H.G. 999, LATYSEV II σ. 7-12 B.H.G. 999c, An. Boll. 84 (1966) (ἔκδ. F. HALKIN), σ. 8-28 B.H.G. 999a, 999b – Μάμαντος μ. Καισαρείας στήν Καππαδοκία ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ, ἐν ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα σ. 338-351 B.H.G. 1018, P.G. 31 στ. 589-600 B.H.G. 1020, P.G. 36 στ. 608-621 B.H.G. 1021, Κυπριακαὶ Σπου-

δαί 30 (1966) (ἔκδ. I. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ) σ. 133-137 B.H.G. 1022 – Μαρκαριανού ἐπ. Συρακουσῶν μ. ἐπὶ Βαλεριανοῦ καὶ Γαλλιανοῦ, ἐν A.SS. Jun. II (1698), σ. 788-795 B.H.G. 1030 – Μαρίνας μ. Ἀντιοχείας Πισιδίας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν LATYŠEV II σ. 179-184 B.H.G. 1168e, H. USENER: Acta S. Marinae et Christophori. Festschrift zur fünften Säcularfeier der Carl-Ruprechts-Universität zu Heidelberg (Bonn 1886), σ. 15-46 B.H.G. 1166, USENER δ.π. σ. 48-53 B.H.G. 1167m – Μαρίνου μ. Ἀναζαρθοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Aug. II (1735) σ. 347-348 B.H.G. 1171 – Μάρτυρες Παλαιστίνης, ἐν Εὐσεβίου, Ἱστορία μετὰ τὸ βιβλίον X, ἔκδ. BARDY τ. 3, σ. 121-174, P.G. 20 στ. 1457-1517 – Μάρτυρες δέκα στήν Κρήτη ἐπὶ Δεκίου, ἐν Ἄν. Ἱεροσ. Σταχ. 4, σ. 224-237, 5, σ. 399-400, Miscellanea G. Mercati 5, Studi e Testi 125 (Vaticano 1946) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 29-40 B.H.G. 1196, P.G. 116 στ. 565-573 B.H.G. 1197, Κρητικά Χρονικά 2 (1948) σ. 570-574 (ἔκδ. E. ΨΑΛΙΔΑΚΗΣ) B.H.G. 1197b, Κρητικά Χρονικά 3 (1949) (ἔκδ. B. ΛΑΟΥΡΔΑΣ) σ. 101-117 B.H.G. 1197d, Scritti agiografici II (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 389-400 B.H.G. 1196, Ἀπόστολος Τίτος 9 (1960) (ἔκδ. E. ΨΑΛΙΔΑΚΗΣ) σ. 190-191 B.H.G. 1197b – Μάρτυρες Σεβαστείας ἐπὶ Λικινίου, ἐν Archiv für slavische Philologie 18 (1896) (ἔκδ. R. ABICHT-H. SCHMIDT) σ. 144-152 B.H.G. 1201, LATYŠEV I, σ. 337-347 B.H.G. 1202, σ. 209-215 B.H.G. 1202a – Μάρτυρες χίλιοι τρεῖς Νικομηδείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν LATYŠEV I σ. 19-20 B.H.G. 1219b – Μάρτυρες Νικοπόλεως στήν Ἀρμενία ἐπὶ Λικινίου, ἐν A.SS. Jul. III (1723) σ. 37-47, P.G. 115 στ. 324-345 B.H.G. 1216, LATYŠEV II σ. 158-161 B.H.G. 1216e – Μαυρικίου καὶ λοιπῶν μαρτύρων Ἀπαμείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 115 στ. 356-372 B.H.G. 1230 – Μαξίμου, Ντάντα καὶ Κυντιλιανοῦ μαρτύρων στή Μυσία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. April. II (1675) σ. 974-975 B.H.G. 1238 – Μαξίμου, Θεοδότου καὶ Ἀσκληπιοδότου μαρτύρων Θράκης ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν An. Boll. 25 (1906), σ. 496-497 B.H.G. 1239, A.SS. Sept. V (1755) σ. 31-36 B.H.G. 1240, LATYŠEV I σ. 106-111 B.H.G. 1240b – Μηναῖ μ. στήν Αἴγυπτο (ἢ στό Κοτυαεῖο στή Φρυγία) ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 3 (1884) (ἔκδ. G. VAN HOOFF) σ. 258-270, Hagiographica, Studi e Testi 19 (Roma 1908) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 10-13 B.H.G. 1250, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 284-324 B.H.G. 1253, An. Boll. 29 (1910) (ἔκδ. H. DELEHAYE) σ. 146-150 B.H.G. 1254m, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 324-327 B.H.G. 1255, An. Boll. 78 (1960) (ἔκδ. P. DEVOS) σ. 282-285 B.H.G. 1260 – Μηναῖ, Ἑρμογένη καὶ Εὐγραφοῦ μαρτύρων Ἀλεξανδρείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν P.G. 116 στ. 368-416 B.H.G. 1271, An. Boll. 29 (1910) (ἔκδ. H. DELEHAYE) σ. 138-140 B.H.G. 1270, Menaea Dec. 10, Synax. Eccl. CP. σ. 293-294 B.H.G. 1271f – Μενίγγου μ. ἐπὶ Δεκίου, ἐν LATYŠEV I, σ. 241-245 B.H.G. 2270, Menaea Martii 15, Synax. Eccl. CP.

σ. 537²⁵-539 B.H.G. 2271 – Μηνοδώρας, Μητροδώρας καὶ Νυμφοδώρας π.μ. στή Βιθυνία ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 115 στ. 653-665 B.H.G. 1273 – Μερκουρίου μ. ἐπὶ Δεκίου καὶ Βαλεριανοῦ, ἐν H. DELEHAYE: Les légendes grecques des saints militaires (Paris 1909) σ. 234-258 B.H.G. 1274 – Μωκίου μ. στό Βυζάντιο ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 31 (1912) (ἔκδ. H. DELEHAYE) σ. 163-187 B.H.G. 1298c, An. Boll. 83 (1965) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 10-22 B.H.G. 1298d – Μύρωνος μ. Κυζίκου ἐπὶ Δεκίου, ἐν LATYŠEV II σ. 303-306 B.H.G. 1312z, A.SS. Aug. III (1737) σ. 421-422, 424 B.H.G. 1313 – Μύρωνος ἐπ. Κρήτης ἐπὶ Δεκίου, ἐν A.SS. Maii VI (1688) σ. 692, Aug. II (1735) σ. 343 B.H.G. 1311, A.SS. Aug. II (1735) σ. 344-345 B.H.G. 1312, LATYŠEV II σ. 257-259, Κρητικά Χρονικά 6 (1952) (ἔκδ. B. ΛΑΟΥΡΔΑΣ) σ. 48-51 B.H.G. 1312g, B.Z. 76 (1983) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 285-291 B.H.G. 1311, Synax. Eccl. CP. σ. 875-877 – Μυρώπης μ. στή Χίο ἐπὶ Νουμεριανοῦ, ἐν LATYŠEV II σ. 171-173 B.H.G. 2282, Menaea Dec. 2, Synax. Eccl. CP. σ. 271⁴⁷-274 B.H.G. 2283 – Νεοφύτου μ. Νικαίας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα σ. 239-251 B.H.G. 1326, B.Z. 75 (1982) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 2-5 B.H.G. 1326b, Synax. Eccl. CP. σ. 410-411 – Νέστωρος ἐπ. Πέργης ἐπὶ Δεκίου, ἐν Revue archéologique 3 (1884) (ἔκδ. B. AUBÉ) σ. 224-234 B.H.G. 1328, LATYŠEV I σ. 151-153, Note agiografiche 3, Studi e Testi 22 (1909) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 115-117 B.H.G. 1328e – Νικήτα υἱοῦ Μαξιμιανοῦ, ἐν B.Z. 10 (1900) σ. 243-244 B.H.G. 1343 – Νίκωνος ἐπ. καὶ λοιπῶν μαρτύρων στό Ταυρομένιο τῆς Σικελίας ἐπὶ Δεκίου, ἐν A.SS. Mart. III (1668) σ. 18*-22* B.H.G. 1369 – Ὀλίθιας (ἢ Λίθιας), Εὐτροφίας καὶ Λεωνίδος μαρτύρων Νισίθειας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 76 (1958) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 302-315 B.H.G. 2322 – Ὀρεντίου καὶ τῶν ἑξὶ ἀδελφῶν μαρτύρων ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A.SS. Jun. IV (1707), σ. 809-810, Synax. Eccl. CP. σ. 767-768, Menaea Jun. 25 B.H.G. 2326n – Ὀρέστη μ. Τυάνων στήν Καππαδοκία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα σ. 328-337, A.SS. Nov. IV (1925) σ. 396-399 B.H.G. 1383, P.G. 116 στ. 120-128 B.H.G. 1384-85 – Οὐρπασιανῶ μ. Νικομηδείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν Menaea Martii 13, Synax. Eccl. CP. σ. 521⁴⁶-524 B.H.G. 2469 – Οὐρσικίνου μ. στό Ἰλλυρικό ἐπὶ Μαξιμίνου, ἐν A.SS. Aug. III (1737) σ. 158-163 B.H.G. 1861 – Παμφίλου καὶ λοιπῶν μαρτύρων Καισαρείας στήν Παλαιστίνη + 309, ἐν A.SS. Jun. I (1695), σ. 64-70, P.G. 20 στ. 1440-1456, An. Boll. 16 (1987) (ἔκδ. H. DELEHAYE) σ. 129-139, 25 (1906) σ. 499-502 B.H.G. 1406, LATYŠEV I σ. 83-86 B.H.G. 1407e – Παγκρατίου μ. Ρώμης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν LATYŠEV II σ. 156-158 B.H.G. 1410m, P.G. 132 στ. 989-1004 B.H.G. 1412 – Παντελεήμονος μ. Νικομηδείας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 115 στ. 448-477 B.H.G. 1414, LATYŠEV II σ. 216-222 B.H.G. 1414m, P.G. 106 στ. 889-901, Vizantiskii Vre-

mennik 6 (1899) (ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ) σ. 156-165 B.H.G. 1415, P.G. 132 στ. 1004-1017 B.H.G. 1417 – Παφνουτίου καὶ λοιπῶν μαρτύρων στήν Αἴγυπτο ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 40 (1922) (ἔκδ. Η. DELEHAYE) σ. 328-343 B.H.G. 1419 – Παπία, Διοδώρου καὶ Κλαυδιανοῦ μαρτύρων Ἀτταλείας στήν Παμφυλία ἐπὶ Δεκίου, ἐν LATYŠEV I σ. 12-14, Note agiografiche 3, Studi e Testi 22 (1909) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 118-119 B.H.G. 2332 – Παύλας ἐπὶ Αἰθιοπίας, ἐν Subsidia Hagiographica 38 (Bruxelles 1963), σ. 59-68 B.H.G. 2361 – Παύλου ἐρημίτου στήν Αἴγυπτο ἐπὶ Δεκίου καὶ Βαλεριανοῦ, ἐν An. Boll. 20 (1901) (ἔκδ. F. NAU) σ. 130-153 B.H.G. 1466, An. Boll. 2 (1883) (ἔκδ. G. VAN HOOFF) σ. 561-563, An. Boll. 74 (1956) (ἔκδ. Π. ΙΩΑΝΝΟΥ) σ. 84-85 B.H.G. 1469 – Παύλου ἐπ. Νεοκαισαρείας ὁμολ. ἐπὶ Λικινίου, ἐν Menaea Dec. 23, Synax. Eccl. CP. σ. 337⁵⁵-340 B.H.G. 2363e – Πελαγίας π.μ. Ἀντιοχείας ἐπὶ Νουμεριανοῦ, ἐν P.G. 50 στ. 579-585 B.H.G. 1477, Note agiografiche 8, Studi e Testi 65 (Roma 1935) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 301-303 B.H.G. 1477b – Πελαγίας π.μ. Ταρσοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Maii I (1680), σ. 747-751 B.H.G. 1480 – Πέτρου ἐπ. Ἀλεξανδρείας + 311, ἐν An. Boll. 83 (1965) (ἔκδ. P. DEVOS) σ. 162-177 B.H.G. 1502a – Πιονίου πρεσβ. μ. Σμύρνης ἐπὶ Δεκίου, ἐν LATYŠEV I σ. 236-240 B.H.G. 1547, MUSURILLO σ. 136-166 B.H.G. 1546 – Πλάτωνος μ. Ἀγκύρας ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν P.G. 115 στ. 404-425 B.H.G. 1550 – Πολυεύκτου μ. Μελιτηνῆς στήν Ἀρμενία ἐπὶ Δεκίου ἢ Βαλεριανοῦ, ἐν P.G. 114 στ. 417-429 B.H.G. 1568 – Πορφυρίου μίμου μ. Καισαρείας στήν Καππαδοκία ἐπὶ Αἰθιοπίας, ἐν An. Boll. 29 (1910) (ἔκδ. C. VAN DE VORST) σ. 270-275 B.H.G. 1568z, A.SS. Nov. II. 1 σ. 230-232, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα σ. 357-360 B.H.G. 1569 – Πρόβου, Ταράχου καὶ Ἀνδρονίκου μαρτύρων Ἀναζαρβοῦ στήν Κιλικία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Oct. V (1786) σ. 566-584 B.H.G. 1574, P.G. 115 στ. 1068-1080 B.H.G. 1575 – Προκοπίου μ. Καισαρείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν Ἀν. Ἱεροσ. Σταχ. 5, σ. 1-27, 417-418 B.H.G. 1577, A.SS. Jul. II (1721), σ. 556-576 B.H.G. 1579, I LATYŠEV II, σ. 145-155 B.H.G. 1579d, Inédits byzantins σ. 96-130 B.H.G. 1577d, Menaea Jul. 8, Synax. Eccl. CP. σ. 805-808 B.H.G. 1579m, An. Boll. 80 (1962) σ. 178-193 (ἔκδ. F. HALKIN) B.H.G. 1580 – Παίδων ἐπτὰ μαρτύρων Ἐφέσου ἐπὶ Δεκίου, ἐν P.G. 115 στ. 428-448 B.H.G. 1594 – Ρωμανοῦ διακ. Καισαρείας μ. Ἀντιοχείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 50 (1932) (ἔκδ. Η. DELEHAYE) σ. 243-244, 249-260 B.H.G. 1600y, P.G. 50 στ. 605-612 B.H.G. 1601 – Ρωμύλου, Εὐδοξίου, Ζήνωνος καὶ Μακαρίου μαρτύρων Μελιτηνῆς ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Sept. II (1748) σ. 511-517, P.G. 115 στ. 617-633 B.H.G. 1604, An. Boll. 77 (1959) (ἔκδ. CH. ASTRUC) σ. 47-50 B.H.G. 1603x – Σάβα στρατηλάτου ἐπὶ Αἰθιοπίας, ἐν An. Boll. 80 (1962)

(ἔκδ. E. FOLLIERI) σ. 286-290 B.H.G. 2388 – Σαβίνου μ. Ἐρμουπόλεως ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν LATYŠEV I σ. 218-221 B.H.G. 1612c – Σεβαστιανοῦ καὶ λοιπῶν μαρτύρων Ρώμης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν P.G. 116 στ. 793-816 B.H.G. 1620, Synax. Eccl. CP. σ. 321⁴⁹-326, Menaea Dec. 18 B.H.G. 1620e, f – Σεργίου καὶ Βάκχου μαρτύρων στήν Συρία ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν An. Boll. 14 (1895) (ἔκδ. J. VAN DEN GHEYN) σ. 375-395 B.H.G. 1624, A.SS. Oct. III (1770) σ. 871-882, P.G. 115 στ. 1005-1032 B.H.G. 1625 – Σευηριανοῦ μ. Σεβαστείας στήν Ἀρμενία ἐπὶ Λικινίου, ἐν A.SS. Sept. III (1750) σ. 360-362 B.H.G. 1626, P.G. 115 στ. 640-652 B.H.G. 1627, R.E.B. 16 (1958) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 101-103 B.H.G. 1626a – Σωτηρίδος π.μ. Ρώμης ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν Hagiographica, Studi e Testi 19 (Roma 1908), σ. 113-120 B.H.G. 1642 – Σώζωντος μ. Πομπητιούπολεως ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν A.SS. Sept. III (1750) σ. 15-19 B.H.G. 1643, P.G. 115 στ. 633-640 B.H.G. 1644 – Στεφάνου πάπα καὶ λοιπῶν μαρτύρων Ρώμης ἐπὶ Βαλεριανοῦ καὶ Γαλλιανοῦ, ἐν LATYŠEV II σ. 259-263 B.H.G. 1669c – Τερεντίου, Ἀφρικανοῦ, Μαξίμου, Πομπητίου καὶ λοιπῶν μαρτύρων ἐπὶ Δεκίου, ἐν P.G. 115 στ. 96-106 B.H.G. 1700 – Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι μάρτυρες ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Nov. III (1910), σ. 765-779 B.H.G. 1600 – Τιτίου (ἢ Τατιανοῦ) μ. Κλαυδιούπολεως ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Aug. IV (1739) σ. 767 B.H.G. 1850 – Τροφίμου καὶ Εὐκαρπίωνος μαρτύρων Νικομηδείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν LATYŠEV I σ. 273-275 B.H.G. 2464, Dix Textes σ. 104-111, Menaea Martii 18, Synax. Eccl. CP. σ. 545²⁹-547 B.H.G. 2465c – Τροφίμου καὶ Θεαλλοῦ μαρτύρων Λαοδικείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν LATYŠEV I σ. 266-269 B.H.G. 2466, Menaea Martii 11, Synax. Eccl. CP. σ. 527³²-530 B.H.G. 2467 – Τροφίμου καὶ Δορυμέδοντος μαρτύρων Συννάδων καὶ Σαββατίου μ. Ἀντιοχείας Πισιδίας ἐπὶ Πρόβου, ἐν A.SS. Sept. VI (1757) σ. 12-20 B.H.G. 1853, P.G. 115 στ. 733-749 B.H.G. 1854, G. MERCATI: Note di letteratura biblica e cristiana antica. Studi e Testi 5 (Roma 1901), σ. 223-226 B.H.G. 1855 – Τρύφωνος μ. Νικαίας ἐπὶ Δεκίου, ἐν Hagiographica. Studi e Testi 19 (Roma 1908) (ἔκδ. P. FRANCHI DE' CAVALIERI) σ. 45-74, A.SS. Nov. IV (1925), σ. 329-343 B.H.G. 1856, P.G. 114 στ. 1312-1328, A.SS. Nov. IV σ. 343-348 B.H.G. 1857, LATYŠEV I σ. 1-7, B.H.G. 1857b – Φαύστας, Ἐβιλασίου καὶ Μαξιμίνου ἢ Μαξίμου μαρτύρων Κυζίκου ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, ἐν An. Boll. 102 (1984) (ἔκδ. F. HALKIN), σ. 658a – Φεβρωνίας μ. Σιβαπόλεως στήν Μεσοποταμία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Jun. V (1709), σ. 17-35 B.H.G. 659, LATYŠEV II σ. 98-102 B.H.G. 659e, An. Boll. 80 (1962) (ἔκδ. P. DEVOS) σ. 37-45 B.H.G. 659, Menaea Jun. 25, Synax. Eccl. CP. σ. 769-772 B.H.G. 659h – Φιλία ἐπ. μ. Ἀλεξανδρείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 81 (1963) (ἔκδ. F. HALKIN) σ. 12-19 B.H.G. 1513k, LANATA σ. 228-234, MUSURILLO σ. 228-234, A. PIETERSMA: The Acts of

Phileas Bishop of Thmuis. Cahiers d' Orientalisme 7 (Genève 1984) B.H.G. 1513k,m – Φιλήμωνος, Ἀπολλωνίου καὶ λοιπῶν μαρτύρων Ἀντινοοπόλεως στὴν Αἴγυπτο ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Mart. I (1668) σ. 895-899 B.H.G. 1514, A. – F. FESTUGIERE: Historia monachorum in Aegypto. Subsidia Hagiographica 34 (Bruxelles 1961) σ. 115-118 B.H.G. 1513y, Menaea Dec. 14, Synax. Eccl. CP. σ. 307-308 B.H.G. 1514e – Φιλεταίου καὶ Εὐθιώτου μαρτύρων στὴ Μυσία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Maii IV (1685) σ. 312-328 B.H.G. 1515, Menaea Dec. 30 B.H.G. 1515e – Φιλονίδου ἐπ. Κουρίου στὴν Κύπρο ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Aug. VI (1743) σ. 545, Synax. Eccl. CP. σ. 753⁴⁹-754 B.H.G. 2371h – Φιλορόμου τριβούνου καὶ Φιλέα ἐπ. μαρτύρων Ἀλεξανδρείας, ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν F. COMBEFIS: Illustrium Christi martyrum lecti triumphii (Parisiis 1660) σ. 145-181 B.H.G. 1533, Synax. Eccl. CP. σ. 647³⁸-648 – Φωτίου, Ἀνικηίου καὶ λοιπῶν μαρτύρων Νικομηδείας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν A.SS. Aug. II (1735), σ. 707-709 B.H.G. 1544, LATYSEV II σ. 269-273 B.H.G. 1544c, An. Boll. 51 (1933) (ἐκδ. H. DELEHAYE) σ. 268-269 B.H.G. 1544f – Χαρισίμου καὶ Νεοφύτου μαρτύρων Ταρσοῦ ἐπὶ Βαλεριανοῦ, ἐν An. Boll. 12 (1893) (ἐκδ. H. USENER) σ. 32-41 B.H.G. 299 – Χαριτίνης π.μ. στὴν Κιλικία ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἐν An. Boll. 72 (1954) (ἐκδ. H. DELEHAYE), σ. 8-14 B.H.G. 299z, A.SS. Oct. III (1770) σ. 24-27, P.G. 115 στ. 997-1005 B.H.G. 300 – Χριστοφόρου μ. Λυκίας ἐπὶ Δεκίου, ἐν An. Boll. 1 (1882) (ἐκδ. G. VAN HOOFF) σ. 122-148 B.H.G. 310, Festschrift zur fünften Säcularfeier der Carl – Ruprechts – Universität zu Heidelberg (Bonn 1886) (ἐκδ. H. USENER) σ. 56-76 B.H.G. 309, Menaea Maii 9, Synax. Eccl. CP. σ. 667-670 B.H.G. 311m – Χρυσάνθου καὶ Δαρείας μαρτύρων Ρώμης ἐπὶ Νουμεριανοῦ, ἐν A.SS. Oct. XI (1864) σ. 469-484 B.H.G. 313, LATYSEV I σ. 256-262 B.H.G. 313e, An. Boll. 90 (1972), σ. 109-115 B.H.G. 313.

Τό θέμα αὐτό εἶχε προταθεῖ παλαιότερα καὶ εἶχε ἐγκριθεῖ ὡς θέμα ὑφηγεσίας. Θά ἤθελα ἀπό τὴν θέση αὐτή νά εὐχαριστήσω τόν καθηγητὴ τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰ. Τριανταφυλλόπουλο γιὰ τό ἐνδιαφέρον πού ἔδειξε σέ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ἐρευνητικῆς μου ἐργασίας, γιὰ τίς πολύτιμες καὶ σοφές συμβουλές καὶ παρατηρήσεις του. Θά ἤθελα, ἐπίσης, νά τοῦ ἐκφράσω τὴν βαθύτατη εὐγνωμοσύνη μου γιατί ἀπό τὴν ἐποχὴ πού ἤμουνα μαθήτριά του μέχρι καὶ σήμερα μοῦ δίδαξε τόν τρόπο πού πρέπει κανεὶς νά ὑπηρετεῖ τὴν ἐπιστήμη, συμπαραστάθηκε σέ κάθε ἐπιστημονικὴ μου προσπάθεια καὶ μέ καθοδήγησε μέ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον.

Θά ἤθελα, ἐπίσης, νά εὐχαριστήσω τόν Καθηγητὴ τοῦ Ἐκκλησιαστι-

κοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σπ. Τρωϊάνο γιὰ τίς ὑποδείξεις του κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐρευνας καὶ συγγραφῆς τῆς παρούσας μελέτης. Ἰδιαίτερα τόν εὐχαριστῶ γιὰ τὴν τιμὴ πού μοῦ ἔκανε νά δημοσιευθεῖ ἡ ἐργασία αὐτὴ στὴν σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte» πού ἐκδίδει.

Εὐχαριστῶ, ἐπίσης, τόν ἐκδότη Ἀ. Σάκκουλα πού συμφώνησε γιὰ τὴν ἔνταξη αὐτῆς τῆς μελέτης στὶς «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte» καὶ κάλυψε μέρος τῶν δαπανῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΩΣ ΠΗΓΗ ΓΝΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἡ ἀγιολογία ἐμφανίζεται στή χριστιανική περίοδο. Ἀγιολογικά κείμενα εἶναι τὰ γραπτά ἐκεῖνα μνημεῖα πού ἀφηγοῦνται τὸ βίο καί τίς πράξεις ἑνός ἁγίου. Ὁ συγγραφέας τους ἔχει ἐμπνευσθεῖ ἀπό τή λατρεία τοῦ ἁγίου καί ἔχει σκοπό νά τήν προωθήσει. Ἐχουν χαρακτήρα θρησκευτικό καί ἐποικοδομητικό ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Εὐσέβιος¹.

Μεταξύ ἀγιολογίας καί ἱστορίας ὑπάρχει διαφορά. Τά ἀγιολογικά κείμενα μπορεῖ νά εἶναι ἱστορικά, δέν εἶναι, ὁμως, ἀπαραίτητα ἱστορικά. Οἱ συγγραφεῖς τους δέν ὑπόκεινται παντοῦ καί πάντοτε στό νόμο τῆς ἱστορίας². Γιά αὐτό τὸ λόγο τὰ κείμενα αὐτά παρουσιάζουν γιά τόν ἐρευνητή πολλά προβλήματα³. Παρ' ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν ἰδιαίτερα σημαντική πηγή γιά τή γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί γενικά τοῦ πολιτισμοῦ. Δίνουν πληροφορίες ἐνδιαφέρουσες γιά τήν κρατική ὀργάνωση, τὸ δίκαιο, τήν ἀγροτική οἰκονομία, τίς ἐμπορικές σχέσεις, τὸ κοινωνικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας, τίς πολιτιστικές ἐκδηλώσεις⁴.

Τά ἀγιολογικά κείμενα, ἀνάλογα μέ τὸ θέμα πού διαπραγματεύονται, μποροῦν νά ταξινομηθοῦν σέ τρεῖς ὁμάδες: Μαρτύρια, Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, Βίοι ἁγίων. Ὡς πρὸς τόν φιλολογικό τύπο μποροῦν νά διακριθοῦν σέ: ἀπλές διηγήσεις, ἐγκώμια ἢ πανηγυρικούς, διαλόγους, ἐπιστολές. Στήν κατηγορία αὐτῶν τῶν πηγῶν μποροῦν νά προστεθοῦν οἱ ἀποκαλύψεις. Τά

¹ Εὐσέβιου, Ἱστορία 5. Εἰς. «... ἐξ ἐπιθέσεως τῶν κατὰ πόλεις δήμων μυριάδας μαρτύρων διαπρέψαι στοχασμῶ λαθεῖν ἔνεστιν ἀπό τῶν κατ' ἕν ἔθνος συμβεθηκότων, ἃ καί γραφή τοῖς μετέπειτα παραδοθῆναι, ἀλήστου μνήμης ὡς ἀληθῶς ἐπάξια ὄντα, συμβέβηκεν. Τῆς μὲν οὖν περὶ τούτων ἐντελεστάτης ὑφήγησεως τὸ πᾶν σύγγραμμα τῆ τῶν μαρτύρων ἡμῖν κατατάεταται συναγωγῇ, οὐχ ἱστορικῆν αὐτό μόνον, ἀλλά καί διδασκαλικὴν περιέχον διήγησιν».

² H. DELEHAYE, Les légendes hagiographiques, Subsidia Hagiographica 18, Bruxelles 1955, σ. 2.

³ Βλ. H. DELEHAYE, ὁ. π. – H. DELEHAYE, Les Passions des martyrs et les genres littéraires, Subsidia hagiographica 13 B, Bruxelles 1966.

⁴ Βλ. Αἰκ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰσαγωγή στίς ἱστορικές σπουδές. Ἀθήνα 1978, σ. 100-102.

κείμενα που αναφέρονται λιγότερο στην ιστορία και περισσότερο στη λατρεία των αγίων είναι ή ανεύρεση και ή ανακομιδή των λειψάνων, τά θαύματα. Έκτός από τά διακεκριμένα αυτά είδη υπάρχουν και άλλα κείμενα που μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «νόθον είδος». Έτσι εκτός από τό «μαρτύριον» υπάρχει ο «βίος και μαρτύριον». Οί βίοι των αγίων συνήθως αναφέρονται ως «βίος και πολιτεία» και καμμία φορά ως «βίος και πολιτεία και θαύματα». Οί απόκρυφες πράξεις των Άποστόλων δέν φέρουν πάντοτε τόν τίτλο «Πράξεις», αλλά και «Περίοδοι», αποστολικά δηλαδή ταξίδια ή περιοδείες. Τά εγκώμια, επίσης, εμφανίζονται πολλές φορές αναμειγμένα μέ άλλα είδη και έτσι έχομε «Πράξεις και περίοδοι εγκωμίων συμπελεγμένα»⁵.

Μαρτύριον ή Μαρτύρια είναι τά άγιολογικά κείμενα που περιέχουν τά πρακτικά ή τήν περίληψη των πρακτικών μιάς ή περισσοτέρων συνεδριάσεων του δικαστηρίου, τήν σύλληψη, κράτηση και έκτέλεση των κατηγορουμένων ως χριστιανών τήν εποχή των διωγμών. Ο δρος μάρτυς σημαίνει εκείνον που πέθανε για τήν χριστιανική πίστη είτε μετά από βασανιστήρια είτε στη φυλακή είτε στην εξορία⁶.

Τά κείμενα αυτά αποτελούν μνημεία πρωταρχικής σημασίας για τίς σχέσεις μεταξύ ρωμαϊκού κράτους και χριστιανών στους πρώτους αιώνες από άποψη θεσμική, νομική, για θέματα κρατικής εξουσίας, για τίς θεολογικές έριδες. Παρουσιάζουν ιδιαίτερο νομικό ενδιαφέρον, γιατί είναι σχεδόν οί μοναδικές γραπτές πηγές από τίς όποιες οί νεώτεροι έρευνητές μπορούν να άντλήσουν στοιχεία για τήν διεξαγωγή τής ποινικής δίκης τήν περίοδο τής 'Ηγεμονίας⁷. Για τόν λόγο αυτό έχουν προσελκύσει τήν προσοχή των i-

⁵ Βλ. H. DELEHAYE, *Les Passions des martyrs et les genres littéraires*, σ. 8-9.

⁶ Ο P. H. DELEHAYE στο έργο του *Sanctus, Essai sur le culte des saints dans l' Antiquité*. *Subsidia Hagiographica* 17. Bruxelles 1927, σ. 74 λέει ότι ο δρος μάρτυς άποτελεί «le titre distinctif de ceux qui ont versé leur sang pour le Christ» και στή συνέχεια αναφέρει «A ceux qui ont souffert pour leur croyance, sans perdre la vie, l' antiquité chrétienne donnait le nom de confesseur, όμολογητής. Actuellement, dans le langage ecclésiastique, ce mot désigne tous les saints qui ne sont pas martyrs, qu'ils aient ou non subi la violence». Έκτενή άνάλυση για τούς δύο αυτούς όρους βλ. έν H. DELEHAYE, *Sanctus*, σ. 74-121, H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 238-249, P. PEETERS, *Les traductions orientales du mot «martyr»*, έν *An. Boll.* XXXIX (1921), σ. 50-64, Ph. JOBERT, *Les preuves dans les procès contre les chrétiens (Ier - IVe siècles)*, έν R. H. D. 54 (1976), σ. 304-306. - BISHOP KALLISTOS OF DIOKLEIA, *What is a martyr*, έν *Sobornost* 5 (1983), σ. 7-18.

⁷ Βλ. G. LANATA, *Gli atti dei martiri come documenti processuali*, Milano 1973, σ. 3-4. Βλ. και τήν κριτική του GIBBON στο έργο του «*The Decline and Fall of the Roman Empire*», New York 1952, σ. 467: «The total disregard of truth and probability of these primitive martyrdoms was occasioned by a very natural mistake. The ecclesiastical writers of the fourth and fifth cen-

στορικόν του χριστιανισμού, τής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και του ρωμαϊκού δικαίου.

Τά Μαρτύρια παρουσιάζουν προβλήματα και διαφορές μεταξύ τους σε πολλά θέματα, όπως στή χρονολογία συντάξεως, στήν έκταση, στήν ιστορική αλήθεια και γνησιότητα⁸. Έτσι δημιουργήθηκε ή ανάγκη διακρίσεως, στή μεγάλη μάζα παραγωγής, των κειμένων εκείνων που φαίνονται να είναι πιο κοντά στα γεγονότα που άφηγούνται, τά όποια δηλαδή είναι ιστορικά πιο αξιοπρόσεκτα. Άπό τόν δέκατο έβδομο αιώνα μέχρι σήμερα έγινε μία προοδευτική έπιλογή και μείωση του ύλικού που θεωρείται ως αθθεντικό. Τήν προσπάθεια αυτή ξεκίνησε ο DOM RUINART μέ τόν μεγαλοπρεπή τόμο «*Acta primorum martyrum sincera et selecta*», Parisii 1689 (μέ πολλές ανατυπώσεις) και συνέχισαν οί R. KNOPF - G. KRÜGER μέ τό έργο τους «*Ausgewählte Märtyrerakten. Vierte Auflage, mit einem Nachtrag von G. RUHBACH*, Tübingen 1965, ο H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972, ή G. LANATA, *Gli atti dei martiri come documenti processuali*, Milano 1973⁹.

Ο H. DELEHAYE¹⁰ διακρίνει έξι τύπους κειμένων: 1) αυτά που συντά-

turies ascribed to the magistrates of Rome the same degree of implacable and unrelenting zeal which filled their own breasts against the heretics or the idolaters of their own times». Έχουν περάσει, όμως, πολλά χρόνια από τότε που ο Gibbon διατύπωσε τίς άπόψεις του, ή έρευνα προχώρησε σημαντικά και τά πράγματα άλλαξαν.

⁸ Για τά προβλήματα που παρουσιάζουν τά άγιολογικά κείμενα βλ. R. AIGRAIN, *L' hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*. Poitiers 1953 - S. PEZZELLA, *Gli atti dei martiri. Introduzione a una storia dell' antica agiografia*. Roma 1965 - Για τό έργο των Βολλανδιστών που έχουν άσχοληθεί ειδικά μέ τά κείμενα αυτά επί αιώνες βλ. H. DELEHAYE, *L' oeuvre des Bollandistes à travers trois siècles*, Bruxelles 1959² - P. PEETERS, *L' oeuvre des Bollandistes*, Bruxelles 1961².

⁹ Έχουν σωθεί πάμποιο που περιέχουν δίκες Έλλήνων, οί όποιοι κατηγορούνται για ύπόθαψη άταξίας και βίας στην έθραϊκή κοινότητα. Οί Έλληνες ύπερασίζονται τόν έαυτό τους στή Ρώμη, στο αυτοκρατορικό δικαστήριο. Έπιτίθενται έναντίον τής ρωμαϊκής διοικήσεως, των ίδιων των αυτοκρατόρων και αντιμετώπιζον μέ θάρρος τή θανατική ποινή. Οί δίκες αυτές έγιναν τόν 1ο και τόν 2ο αιώνα, από τήν εποχή δηλ. του Κλαυδίου (10 π.χ. - 54 μ.Χ.) μέχρι του Κόμμοδου (161-192). Τά κείμενα που περιέχουν τίς δίκες αυτές όνομάζονται «Πράξεις των ειδωλολατρών μαρτύρων». Μεταξύ των κειμένων των παύρων αυτών και των μαρτυρίων υπάρχουν πολλές όμοιότητες τυπικές και ούσιαστικές (π.χ. ή καταγραφή τής συζητήσεως στο δικαστήριο υπό τύπον έρωτήσεων και άπαντήσεων, ή έπίθεση των κατηγορουμένων έναντίον του αυτοκράτορα, ή περιφρονητική στάση τους άπέναντι στο δικαστή κ.λ.π.). Λόγω των όμοιοτήτων αυτών διατυπώθηκε ή άποψη ότι τά δύο αυτά είδη των κειμένων άποτελούν μία λαϊκή σειρά νομικής φιλολογίας. Διατυπώθηκε και ή θεωρία ότι υπάρχει ευθεία έξάρτηση των μαρτυρίων από τίς πράξεις των ειδωλολατρών μαρτύρων. Βλ. G. LANATA, *Gli atti dei martiri*, σ. 10-14 όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰ H. DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*, σ. 105-109.

χθηκαν με βάση τα πρακτικά των δικαστηρίων. Τα πρακτικά κρατούσε πρακτικογράφος του ήγεμόνα ή χριστιανός που παρακολουθούσε τη δίκη, 2) αυτά που συντάχθηκαν με βάση τις αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων, 3) αυτά που έχουν ως βάση γραπτό κείμενο, το οποίο έχει ως κύρια πηγή μία από τις προηγούμενες περιπτώσεις, 4) αυτά που δεν βασίζονται σε γραπτό κείμενο, αλλά σε γεγονότα, τα οποία αναμειγνύονται με φανταστικά στοιχεία. Είναι τα romans historiques, κείμενα δηλαδή τα οποία έχουν ιστορικό πυρήνα, 5) αυτά που δεν περιέχουν κανένα πραγματικό στοιχείο, καθαρά μυθώδεις συνθέσεις (romans d' imagination), 6) άπατηλές πλαστογραφίες¹¹.

Στά κείμενα των μαρτυρίων αναφέρεται πολλές φορές ότι ο συγγραφέας ήταν παρών στη δίκη του μάρτυρα ή ότι αγόρασε τα πρακτικά της δίκης. Μέ τον τρόπο αυτό προσπαθεί να γίνει όσο το δυνατόν πιο αληθοφανής ή αφήγησή του. Παράδειγμα για την χρονική περίοδο που εξετάζουμε είναι η επιστολή των ένδεκα αδελφών για την δίκη των Πρόβου, Ταράχου και Ανδρονίκου.

«Επιστολή των ένδεκα αδελφών.

Πάμφιλος και Μαρκίων και Λυσίας και Άγακλής και Παρμένων και Διόδοτος και Φήλιξ, Γέμελλός τε και Άθήμων, Τάρκουσις και Βάρβας, Άκυλίω και Νίκωνι, Ευτύχωνι και Κύρω, Σατουρνίω και Βάσσω, Βηρύλλω και Τιμοθέω και πᾶσιν τοῖς οὖσιν ἀδελφοῖς ἐν Ἰκονίῳ πιστοῖς ἁγίοις και ὁμοψύχοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν. Χαίρειν ὑμᾶς εὐχόμεθα ἀεὶ.

Τά μὲν πραχθέντα εἰς τοὺς δούλους τοῦ θεοῦ και μάρτυρας τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρηκολουθηκότες ἄνωθεν ἐκ τῶν δεσμῶν αὐτῶν αὐτόπται και ἀκροαταὶ γεγεννημένοι ἀκριβέστατα παρειλήφμεν. Ἐπειδὴ δὲ και τὰς ἐγγράφους αὐτῶν ὁμολογίας δεῖ ὑμᾶς ἔχειν, προσελθόντες Σεβαστῶ τινι τῶν σπεκουλατᾶρων διακοσίων δηναρίων ταύτας μεταγραφάμεθα· ἐν αἷς προσεπιθέντες και τὴν τῆς τελειώσεως και ἀναλήψεως αὐτῶν πραγματείαν και ὡς ἐποίησεν ὁ θεός μεθ' ἡμῶν θανμάσια διὰ τὰ τῶν ἁγίων αὐτοῦ μαρτύρων λείψανα μετὰ πολλῆς ἀκριθείας συγγραφάμενοι ἀπεστείλαμεν ὑμῖν ἄτινα καταμαθόντες και δοξολογήσαντες τὸν θελήσατε και τοῖς ἐν τῇ Πισιδίᾳ και Παμφυλίᾳ ὁμοψύχοις ἀδελφοῖς εὐθὺς αὐτὰ μεταδοῦναι, ἵνα

και αὐτοὶ μεταλαβόντες τῶν ἁγιωτάτων μαρτύρων τῆς μακαρίας ἀθλήσεως και αἰνέσαντες τὸν παντελεῆμονα θεόν... ἔτοιμοὶ εἰσιν πρὸς πᾶσαν ἀθλησιν και ἀγῶνα, στηριχθέντες τῇ πανοπλίᾳ τῆς πίστεως»¹².

Μέ τὴν ἐπιστολή αὐτὴ οἱ ένδεκα ἀδελφοὶ δηλώνουν ὅτι και οἱ ἴδιοι εἶδαν και ἄκουσαν ὅσα ἔπαθαν και εἶπαν οἱ τρεῖς μάρτυρες, ἀλλὰ και ὅτι γνωρίζουν και τὶς ἐγγραφες ὁμολογίες τους, τὶς ὁποῖες μετέγραψαν ἀφοῦ πλήρωσαν διακόσια δηνάρια σὲ ἕναν σπεκουλάτορα, ὀνόματι Σεβαστό. Μέ τὸν τρόπο αὐτό ὁ συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ πείσει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ κειμένου τοῦ μαρτυρίου. Ἡ περιγραφή, ὁμως, αὐτῆ τῶν πηγῶν δὲν εἶναι πάντοτε πειστικὴ.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δίκης ὑπῆρχαν οἱ εἰδικοί ὑπάλληλοι, οἱ ὁποῖοι κρατούσαν τὰ πρακτικά. Στά κείμενα τῶν μαρτυρίων αναφέρεται πολὺ συχνὰ ὅτι ἦταν παρόντες στη δίκη οἱ ταχυγράφοι ἢ οἱ νοτάριοι και κατέγραφαν ὅσα λεγόντουσαν. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀμασειας Ἀστέριος περιγράφει μία τοιχογραφία τοῦ τέταρτου αἰῶνα πού ἀπεικονίζει τὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας Εὐφημίας (+303). Ἡ πρώτη σκηνὴ εἶναι ἡ δίκη τῆς Εὐφημίας. Ὁ δικαστής κάθεται σὲ ὑψηλό θρόνο. Κοντὰ του ὑπάρχουν «Δορυφόροι τῆς ἀρχῆς και στρατιῶται πολλοὶ, οἱ μὲν τῶν ὑπομνημάτων ὑπογραφεῖς δέλτους φέροντες και γραφίδας, ὧν θάτερος ἀναρτήσας ἀπὸ τοῦ κηροῦ τὴν χεῖρα βλέπει πρὸς τὴν κρινομένην σφοδρῶς ὄλον ἐκκλίνας τὸ πρόσωπον, ὥσπερ παρακελεύόμενοι γεγωνότερον λαλεῖν, ἵνα μὴ κάμνων περὶ τὴν ἀκοὴν ἐσφαλμένα γράφῃ και ἐπιλήψιμα»¹³. Ἐπισημαίνει ὁ Ἀστέριος τοὺς πρακτικογράφους, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν δέλτους ἀλειμμένες με κερί και γραφίδα. Ἦταν, ἐπομένως, ἀπαραίτητοι κατὰ τὴν διάρκεια τῆς διεξαγωγῆς τῆς δίκης. Τὰ πρακτικά τὰ φύλασσαν σὲ ἀρχεῖο. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ καταστράφηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ διωμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ^{13a}. Ὁ Ἰωάννης Λυδός τὸν ἕκτο αἰῶνα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ ἀρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπου φυλάσσονταν τὰ πρακτικά τῶν δικαστηρίων ἦταν διατηρημένο σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση και ἦταν σὲ διάθεση ὁποιοδήποτε ἤθελε νὰ τὰ συμβουλευθεῖ¹⁴. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν ὅλα τὰ σημαντικὰ δικαστικὰ ἐγγραφα ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Βαλεντινιανοῦ και ἐξῆς. Ὁ Ἰουστινιανός, ὁμως, σὲ νομοθετικὴ

¹² Τάραχος, Πρόβος και Ἀνδρόνικος..., Inédits byzantins, σ. 21-22.

¹³ F. HALKIN, Euphémie de Chalcedoine, Subsidia Hagiographica 41, Bruxelles 1965, σ. 6.

^{13a} Βλ. G. LANATA, Gli atti dei martiri, σ. 31-32.

¹⁴ J. LYDUS, De magistratibus populi Romani, 3. 19, εκδ. A. C. BANDY, Joannes Lydus, On Powers or the Magistracies of the Roman State. [Amer. Philos. Society. Memoirs, 149]. Φιλαδέλφεια 1983. Βλ. και τὴν τελευταία σχετικὴ ἐργασία τοῦ J. CAIMI, Burocrazia e diritto nel «de magistratibus» di Giovanni Lido. [Università di Genova. Fondazione nobile Agostino Poggi, 16]. Μιλάνο 1984.

¹¹ Ὁ O. BARDENHEWER σὲ ἔργο του Geschichte der altkirchlichen Literatur, 5 τόμοι (Freiburg 1913-1932), διακρίνει τρεῖς κατηγορίες: 1) τὰ κείμενα πού ἔχουν τὴν μορφή πρακτικῶν δικαστηρίων, 2) ἐκείνα πού ἔχουν μορφή ἀφηγηματικὴ και 3) τοὺς μύθους. Ἡ ἄποψη DELEHAYE ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐπιστήμονες.

του διάταξη¹⁵ μιλά εναντίον της αποτελεσματικότητας των εκδίκων και της αρχειακής διατηρήσεως των gesta.

Για την έρμηνεία της προελεύσεως των μαρτυριών διατυπώθηκε ή υπόθεση ότι, εκτός από τὰ επίσημα πρακτικά της δίκης, οί συγγραφείς βασίσθηκαν σέ σημειώσεις ή σέ στενογραφημένα ανεπίσημα πρακτικά πού κρατούσαν χριστιανοί, οί όποιοι παρακολουθούσαν τίς δίκες. Γνωρίζομε ότι τουλάχιστον από τό δεύτερο ήμισυ του τρίτου αιώνα οί χριστιανοί χρησιμοποιούσαν τήν μέθοδο τής τηρήσεως στενογραφημένων πρακτικῶν κατά τήν διάρκεια τῶν συνόδων¹⁶. Πάντως ή υπόθεση αὐτή γιά τήν τήρηση ανεπίσημων πρακτικῶν κατά τήν διάρκεια τῶν δικῶν εναντίον τῶν χριστιανῶν δέν μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ¹⁷.

Οί συγγραφείς τῶν μαρτυριῶν ἐκτός ἀπό τίς γραπτές πηγές ἐπικαλοῦνται καί προφορικές. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀμασειᾶς Ἀστέριος στήν «Ἐκφρασιν εἰς τήν Ἀγίαν Εὐφημίαν τήν πανεύφημον»¹⁸ ἀναφέρει ὅτι οί ἱερεῖς διηγοῦντο μέχρι τήν ἐποχή του τό μαρτύριο τής παρθένου τής Χαλκηδόνας. «*Γυνή τις ἱερά παρθένος ἀκήρατον θεῶ τήν σωφροσύνην καθιερώσασα – Εὐφημίαν καλοῦσιν αὐτήν – τυράννου δέ ποτε τοῦς εὐσεβοῦντας ἐλαύνοντος, μάλα προθύμως τόν ἐπί θανάτῳ εἴλετο κίνδυνον· οἱ δέ δὴ πολῖται καί κοινωνοί τής θρησκείας ὑπέρ ἧς ἐτελεύτησεν, ὡς ἀνδρείαν ὁμοῦ καί ἱεράν τήν παρθένον θαυμάσαντες, πλησίον τοῦ ἱεροῦ τήν θήκην δειμάμενοι κατατιθέμενοι τε τήν λάρνακα, τιμάς τελοῦσιν αὐτῇ καί τήν ἐτήσιον ἑορτήν κοινήν καί πάνδημον ποιοῦνται πανήγυριν. Οἱ μὲν οὖν τῶν τοῦ θεοῦ μυστηρίων ἱεροφάνται καί λόγῳ τιμῶσι τήν μνήμην αὐῆ καί προαιρέσει καί ὄπως ἐξετέλεσε τόν τής καρτερίας ἀγῶνα ἐπιμελῶς τοῦς συνιόντας λαοῦς ἐκδιδάσκουσιν».* Προφορικές πηγές ἐπικαλεῖται καί ὁ Μέγας Βασίλειος στόν περίφημο Πανηγυρικό του γιά τόν Ἅγιο Γόρδιο πού ἐξεφώνησε μπροστά στόν τάφο του, ἔξω ἀπό τὰ τεῖχη τής Καισάρειας¹⁹.

¹⁵ Ed. 18 praef. 15, Novellae Justiniani, ἐκδ. R. SCHÖLL – G. KROLL, Berlin 1912.

¹⁶ Εὐσεβίου, Ἱστορία 7. 29. 2 «*Καθ' ὃν τελευταίας συγκροτηθεῖσιν πλείστων ὄσων ἐπισκόπων συνόδου, φωραθεῖς καί πρὸς ἀπάντων ἤδη σαφῶς καταγνωσθεῖς ἑτεροδοξίαν ὁ τής κατὰ Ἀντιόχειαν αἵρέσεως ἀρχηγός τής ὑπὸ τόν οὐρανόν καθολικῆς ἐκκλησίας ἀποκηρύττεται. Μάλιστα δέ αὐτόν εὐθύνας ἐπικρυπτόμενον διήλεγξεν Μαλχίαν... οὗτός γέ τα ἐπισημιουμένων ταχυγράφων ζήτησιν πρὸς αὐτόν ἐνστησάμενος...*».

¹⁷ Γενικά γιά τήν τήρηση τῶν πρακτικῶν τῶν δικῶν, τόν τύπο τῶν πρακτικῶν καί τήν ἀρχειακή φύλαξη βλ. G. LANATA, Gli atti dei martiri, σ. 14-20.

¹⁸ F. HALKIN, Euphémie de Chalcedoine, σ. 5-6.

¹⁹ «*Ἀμυδρά γάρ τις φήμη πρὸς ἡμᾶς διεδόθη*» λέει ὁ Μ. Βασίλειος, ἡ ὁποία, ὁμως, ἐπιβεβαιωνόταν ἀπό τήν μαρτυρία πολλῶν ἐπιζώντων «*Μέχρι τοῦ νῦν εἰσὶ τινες οἱ ἀκούσαντες*». F. HALKIN, Un second Gordius, ἐν An. Boll. 79 (1961), σ. 5.

Ἀπό τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν γενικά προκύπτει ἡ ἀγωνία τῶν συγγραφέων νά πείσουν τόν ἀναγνώστη ὅτι ἡ ἀφήγησή τους ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα καί νά ἐπιτύχουν στήν ἀποστολή τους, πού σύμφωνα μέ τόν Εὐσεβίο «*οὐχ ἱστορικὴν αὐτό μόνον, ἀλλὰ καί διδασκαλικὴν περιέχον διήγησιν*»²⁰

²⁰ Βλ. ἀν. ὄπισ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ
ΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΩΓΜΩΝ

Στά μέσα Μαρτίου του έτους 235 ο Ἀλέξανδρος Σευήρος δολοφονήθηκε από στρατιωτικούς και στο θρόνο ανέβηκε ο Μαξιμίνος. Ὁ Μαξιμίνος εἶναι ὁ πρῶτος Ρωμαῖος Ἡγεμόνας πού ἐφθασε στό ὑπατο ἀξίωμα μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ στρατοῦ καί ἔχει νά ἐπιδειξοῦ ἀποκλειστικά στρατιωτική δραστηριότητα.

Στό διάστημα ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου (235) μέχρι τήν ἐπικράτηση τοῦ Διοκλητιανοῦ (284) μία σειρά ἀπό Ἡγεμόνες πού προέρχονταν ἀπό τίς τάξεις τοῦ στρατοῦ ἀνέβαιναν στό θρόνο χάρι στήν ὑποστήριξη στρατιωτικῶν τμημάτων καί ἀνατρέπονταν ἀπό ἄλλα. Ἡ περίοδος αὐτή ἔχει ὀνομαστεῖ «περίοδος τῶν Τριάντα Τυράννων». Ἡ ὀνομασία, ὅμως, αὐτή εἶναι ἀδίκη, γιατί μερικοί ἀπό τοὺς Ἡγεμόνες αὐτοὺς ἦταν προσωπικότητες μέ ἀξία, ὅπως ὁ Γαλληνός ἢ ὁ Αὐρηλιανός.

Ἡ ρωμαϊκή ἐπικράτεια ὑπέφερε τά πάνδεινα ἀπό τίς συγκρούσεις πᾶν στρατευμάτων πού ὑποστήριζαν τοὺς διάφορους μνηστήρες τοῦ θρόνου. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας πού προκάλεσε ἡ ἐσωτερική ἀναρχία ἦταν οἱ συνεχεῖς ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων, οἱ ὁποῖοι θρῆκαν τήν εὐκαιρία νά περάσουν τά σύνορα ἐρημώνοντας τίς ἐπαρχίες.

Ἡ οἰκονομική κρίση ἐξ ἄλλου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δημιούργησε δύσκολα προβλήματα στό ρωμαϊκό κράτος καί ἀπειλήσε μέ κατάρρευση τή διοικητική καί στρατιωτική μηχανή. Ὁ Διοκλητιανός (284-305) κατόρθωσε νά σώσει καί νά ἀναδιοργανώσει τό ρωμαϊκό κράτος. Τό ἔργο του συμπλήρωσε καί ὀλοκλήρωσε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος¹.

¹ Γιά τήν περίοδο αὐτή τῆς κρίσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, Ἱστορία καί Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Ἀθήνα 1986, σ. 129-130, L. DE REGIBUS, La crisi del III secolo dalla morte di Severo Alessandro all' avvento di Valeriano, Genova 1945 – G. WALSER – TH. PEKARY, Die Krise des römischen Reiches, Berlin 1962 – E. STEIN, Histoire du Bas – Empire I, 1959, σ. 1-95, Cambridge Ancient History, XII, σ. 57-96, 165-232, M. MAZZA, Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III secolo d. C., Catane 1970 – A. H. M. JONES, The Later

Οἱ ἡγεμόνες πού κυβέρνησαν τό ρωμαϊκό κράτος τό διάστημα αὐτό εἶναι:

- 1) Μαξιμίνος (235-238)²
- 2) Γορδιανός 3ος (238-244)
- 3) Φίλιππος (244-249)
- 4) Δέκιος (249-251)^{2α}
- 5) Γάλλος (251-253)
- 6) Βαλεριανός (253-259)
- 7) Γαλληνός (259-268)
- 8) Κλαύδιος (268-270)³
- 9) Κουίντιλλος (270, τρεῖς μήνες)
- 10) Αὐρηλιανός (Ἀπρίλιος 270-275)⁴
- 11) Τάκιτος (275-276)⁵
- 12) Πρόβος (276-282)⁶
- 13) Κάρος (282-283)⁷
- 14) Νουμεριανός (283-284)
- 15) Καρῖνος (283-284)
- 16) Διοκλητιανός (284-305)
- 17) Μαξιμιανός (286-306 Δύση), (306-310 Δύση)
- 18) Γαλέριος (305-311 Ἀνατολή).

Μετά τήν δολοφονία τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου ὁ Μαξιμίνος ἔδωσε ἐντολή νά φονευθοῦν ὅλοι οἱ ὑπηρέτες καί τό περιβάλλον τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιατί θεωροῦσε ὅτι τά μέλη τῆς αὐλῆς τοῦ προκατόχου του ἦταν κρυφοί ἐχθροί του⁸. Οἱ δολοφονηθέντες ἦταν ὅλοι χριστιανοί. Ἡ ἐποχή τῆς εἰρή-

Roman Empire (284-602), I-II, Oxford 1973, σ. 321-606, ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὴ Ἱστορία. Α' (324-610), Ἀθήνα 1975, σ. 104-107, 332-354, P. PETIT, Histoire générale de l' Empire romain. 2. La crise de l' Empire (des derniers Antonins à Dioclétien), Paris 1974 – R. REMONDON, La crise de l' empire romain, Paris 1980 (μέ πλούσια βιβλιογραφία).

² Βλ. G. M. BERSANETTI, Studi sull' imperatore Massimino il Trace. Roma 1940 – D. BELLAZZA, Massimino il Trace, Genova 1964.

^{2α} Βλ. μεταξὺ ἄλλων F. S. SALISBURY – H. MATTINGLY, The reign of Trajan Decius, ἐν J. R. S. 14 (1924), σ. 1-23.

³ Βλ. P. DAMERAU, Kaiser Klaudius II Gothicus, Klio, Beiheft 33, 1934.

⁴ Βλ. τό κλασσικό ἔργο τοῦ L. HOMO, Essai sur le règne de l' Empereur Aurélien, Paris 1904.

⁵ Βλ. E. HOHL, Vopiscus und die Biographie des Kaisers Tacitus, ἐν Klio 11 (1911), σ. 178-229, 284-324.

⁶ Βλ. G. VITUCCI, L' imperatore Probo, Roma 1952.

⁷ Βλ. M. MELONI, Il regno di Caro, Numeriano e Carino, Ann. Fac. Lettere Univ. Cagliari, XV, 2, 1948.

⁸ Ἐδσεβίου, Ἱστορία, 6. 18 «ὅς δὴ κατὰ κότον τόν πρός τόν Ἀλεξάνδρου οἶκον, ἐκ πλειόνων πιστῶν συνεστῶτα, διαγωγόν ἐγείρας...».

νης καί τῆς ἀνοχῆς γιά τούς χριστιανούς, πού εἶχε διαρκέσει περίπου μισό αἰώνα, τελείωνε⁹.

Τόν τρίτο αἰώνα οἱ τάξεις τῶν χριστιανῶν εἶχαν πυκνώσει. Ἐπί ἀποψη γεωγραφική οἱ περισσότεροι χριστιανοί ἦταν στήν Ἀνατολή καί λιγώτεροι στή Δύση. Στήν Ἀνατολή τά μεγάλα κέντρα τοῦ χριστιανισμοῦ ἦταν ἡ Αἴγυπτος (ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ἄλλες μητροπόλεις μέχρι τήν Θηβαΐδα), ἡ Συρία (Ἀντιόχεια), οἱ ὄχθες τοῦ Εὐφράτη (Δοῦρα), ἡ Ὀσροεινή καί τέλος ἡ Μικρά Ἀσία ὅπου στίς περισσότερες ἐπαρχίες οἱ χριστιανοί ἀποτελοῦσαν τήν πλειοψηφία, ὅπως στή Φρυγία, στή Γαλατία, στή Καππαδοκία. Στή κεντρική Εὐρώπη καί στίς παραδουνάβιες ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους οἱ χριστιανοί ἦταν λίγοι. Ἡ Ἰταλία, ὅμως, μέ τή Ρώμη ἦταν κέντρο χριστιανισμοῦ. Στή Γαλατία ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν κατοίκων τῆς δέν εἶχε προχωρήσει πολύ. Τό ἴδιο συνέβαινε στήν Ἰσπανία, στή Βρεταννία. Λόγοι ἱστορικοί, ἐθνογραφικοί, ψυχολογικοί καθυστέρησαν τόν ἐκχριστιανισμό τῆς Δύσεως¹⁰. Ἐπί ἀποψη κοινωνιολογική ὁ χριστιανισμός, πού γιά πολύ καιρό ἦταν ἡ θρησκεία τῶν κατώτερων κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν φτωχῶν, τόν τρίτο αἰώνα εἶχε εἰσδύσει σέ ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις. Ἐπί τήν ἐποχή τοῦ Κόμμοδου (161-192) ὑπῆρχαν στήν αὐλή ἀρκετοί πού συμπαθοῦσαν τή νέα θρησκεία καί ἄλλοι πού δήλωναν φανερά ὅτι ἀσπάζονταν τόν χριστιανισμό. «Ὅλο καί περισσότεροι συγκλητικοί, ἀνώτεροι διοικητικοί ὑπάλληλοι καί στρατιωτικοί γίνονταν χριστιανοί¹¹

⁹ Ἐξ ἄλλου τήν ἐποχή αὐτή ἡ χριστιανική κοινότητα¹² προσπαθοῦσε νά

⁹ C.A.H., XII, σ. 75.

¹⁰ Βλ. H. GRÉGOIRE, *Les persécutions dans L' Empire romain*, Bruxelles 1964, σ. 20-21.

¹¹ Βλ. P. PETIT, *La crise de l' Empire*, σ. 240-242. Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων πού κάνει ὁ Βαλεριανός στό rescriptum του (βλ. κατ.) δείχνει τήν διείσδυση αὐτή, ἀλλά καί τήν ἀγωνία τῶν ἡγεμόνων γιά τήν διάβρωση τῶν τάξεων αὐτῶν ἀπό τούς χριστιανούς. Βλ. καί CH. SAUMAGNE, «Corpus Christianorum», ἐν R. I. D. A., 8 (1961), σ. 259: «... Valérien, jusqu' alors compréhensif et bienveillant, ait estimé soudain, en 257 et, plus sévèrement, en 258, qu' il devenait politiquement urgent de réagir contre les envahissements et les intransigences de la haute hiérarchie catholique. Il découvrit qu' autour de lui – dans les bureaux de la chancellerie et de l' administration financière; au sein de ces familles nobles ou anoblies dont la vocation héréditaire était de soutenir contre la turbulence des peuples et les menaces aux frontières, le glorieux édifice des instituta maiorum; dans les gynécées trop accueillant aux intrigues; dans les camps et les cités où il importait tant au «salut de l' empire» que «tout ce que ciel contient de divinité» fût au moins respecté, – bon nombre de ses sujets, les plus exemplaires, s' étaient soustraits aux disciplines de l' imperium pour se ranger à celles d' une hiérarchie irresponsable, autoritaire, méprisante, volontiers intolérante, celles des évêques et de leurs congrès conciliaires».

¹² Γιά τή νομική ὑπόσταση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων βλ. CH. SAUMAGNE, «Corpus Christianorum», ἐν R.I.D.A 7 (1960), σ. 437-478, 8 (1961), σ. 257-279.

ἀποκτήσει οικονομική αὐτάρκεια. Στό πολιτικό πεδίο καί κυρίως στά θέματα τῆς ἐπιγείου βασιλείας εἶχαν ἀρχίσει νά ἔχουν ἀπόψεις καί θέσεις διαφορετικές ἀπό αὐτές τῶν εἰδωλολατρῶν. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή συντελοῦσε σέ μία χαλάρωση τῆς ἐνότητος τοῦ κράτους καί σέ μία ἐποχή διοικητικῆς καί στρατιωτικῆς κρίσεως, ὅπως ἦταν ὁ τρίτος αἰώνας, κάθε στοιχεῖο πού ἀπέβλεπε στήν χαλάρωση τῆς ἐνότητος ἦταν ἐπικίνδυνο.

Ὁ Μαξιμίνος προσπάθησε νά ἀναστείλει τήν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ, γιατί πίστευε ὅτι οἱ χριστιανοί εἶχαν θέση ἀντίθετη καί ἴσως ἐχθρική πρὸς τήν πολιτική του. «Ἐτσι διέταξε πρῶτα τήν ἐκκαθάριση τῆς αὐλῆς, ὅπως ἀναφέρθηκε πῶς πάνω, καί ἔκανε ἕναν περιορισμένο, θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς, καί ἱστορικά ἀμφισβητούμενο διωγμό. Ἐδωσε ἐντολή μόνον «τούς τῶν ἐκκλησιῶν ἄρχοντας μόνους ὡς αἰτίους τῆς κατά τό εὐαγγέλιον διδασκαλίας ἀναιρεῖσθαι»¹³. Στή Καππαδοκία μόνον ξέσπασε ἕνας σοβαρός διωγμός. Σέ ἄλλες περιοχές οἱ διωγμοί ἦταν ἢ σποραδικοί ἢ ἀνύπαρκτοι καί δέν θανατώθηκε κανένας¹⁴.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Μαξιμίνου ἀκολούθησαν ἄλλη πολιτική. Ἐδειξαν ἀνοχή στούς χριστιανούς καί κυρίως ὁ Φίλιππος (244-249), ὁ ὁποῖος, μάλιστα, θεωρήθηκε ὅτι εἶχε γίνει χριστιανός¹⁵. Οἱ ὁπαδοί τῆς νέας θρησκείας πῆγαιναν παντοῦ, στίς πόλεις καί στά χωριά, καί δίδασκαν τόν χριστιανισμό.

Στά μέσα, ὅμως, τοῦ ἔτους 248 στήν Ἀλεξάνδρεια δημιουργήθηκε μεγάλη θρησκευτική ἔνταση. «Ἐνας ἱερέας τῶν εἰδώλων διέγειρε τό λαό τῆς πόλεως ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ἐπακολούθησε ἕνα πραγματικό πογκρόμ¹⁶. Συλλάμβαναν καί λυντσαρίζαν τούς ὁπαδοῦς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄλλους τούς ἔσυραν βίαια στούς ναούς καί τούς ἀνάγκαζαν νά θυσιάσουν στούς θεούς, ἐνῶ ὁ ὄχλος λεηλατοῦσε, ἔκαιγε καί κατέστρεφε τίς περιουσίες τῶν χριστιανῶν¹⁷.

Μεγάλο διωγμό στή συνέχεια ἐξαπέλυσε ὁ Δέκιος¹⁸. Οἱ αἰτίες δέν εἶναι

¹³ Εὐσεβίου, Ἱστορία 6. 18.

¹⁴ W. FRENZ, *Martyrdom*, σ. 406 – H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 40 – M. SORDI, *Il cristianesimo e Roma*. Bologna 1965, σ. 247-253.

¹⁵ H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 9, 89-91, C.A.H., XII, σ. 94 – M. SORDI, *Il cristianesimo e Roma*, σ. 253-259.

¹⁶ Ὁ H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 13 σημειώνει «... Alexandrie était une ville de pogroms, et c' est précisément parce que le pouvoir était christianophile (Philippe régnait), que la populace de la grande métropole hellénistique, qui, jadis, avait, plus d' une fois sérieusement houspillé les juifs, s' en prit tout à coup aux chrétiens». Βλ. ἐπίσης σ. 93.

¹⁷ W. FRENZ, *Martyrdom*, σ. 403-404.

¹⁸ Γιά τόν διωγμό τοῦ Δεκίου βλ. J. A. F. GREGG, *The Decian Persecution*, Edinburgh 1897 – W. FRENZ, *Martyrdom*, σ. 389-440. – H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 40-43, 124-129, C.A.H., XII, σ. 202-204, K. BIHLMAYER, *Die Christenverfolgung des Kaisers Decius*. Theol.

ἀπόλυτα γνωστές. Προφανῶς λόγοι πολιτικοί καί προσωπικοί τόν ὤθησαν σ' αὐτό. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Δεκίου εἶχαν σκοπό τήν ἀποκατάσταση τῆς παραδοσιακῆς ρωμαϊκῆς πειθαρχίας. Θέλησε νά ξεπεράσει τήν κρίση καί νά σταθεροποιήσει τήν αὐτοκρατορία μέ μία ἐπιστροφή στίς παραδοσιακές ἀρετές καί mores. Ἦθελε μέ τόν τρόπο αὐτό νά ἐπιφέρει τήν ἠθική ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ χριστιανοί ἦταν ἡ ἰσχυρότερη ὁμάδα πού ἦταν ἀντίθετη πρὸς τήν πολιτική αὐτή. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐξάπλωσή τους καί ἡ ἰσχύς τῶν ἐπί κεφαλῆς τους τρόμαζε τόν ἡγεμόνα. Εἶναι χαρακτηριστικό αὐτό πού φέρεται ὅτι εἶπε ὁ Δέκιος μετά τήν ἐκτέλεση τοῦ Πάπα Φαβιανοῦ «...cum multo patientius et tolerabilius audiret levare adversus se aemulum principem quam constitui Romae dei sacerdotem»¹⁹.

Τό κείμενο τῶν διατάξεων τοῦ Δεκίου δέν ἔχει διασωθεῖ²⁰. Φαίνεται ὅτι

Quartalschrift XCII (1910), σ. 19 – L. DE REGIBUS, Decio e la crisi dell' impero romano nel III secolo. Didaskaleion, N.S. III, 1925, Fasc. 3, σ. 1 ἐπ. – E. LISERING, Untersuchungen zur Christenverfolgung des Kaisers Decius, Würzburg 1933 – G. SCHOENAICH, Die Christenverfolgung des Kaisers Decius. Jauer 1907 – CH. SAUMAGNE, La persécution de Dèce en Afrique d'après la correspondance de S. Cyprien, *en Byz.* 32 (1962), σ. 1-30, τοῦ ἴδιου: Saint Cyprien, évêque de Carthage, «pape» d' Afrique. Contribution à l' étude des «persécutions» de Dèce et de Valérien. Paris 1975. – O. GIORDANO, I cristiani nell' III° secolo. L' editto di Decio. Messina 1967. – A. ALFOLDI, Zur den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts, *en Klio* 31 (1938), σ. 323-348, M. SORDI, Il cristianesimo e Roma, σ. 261-281 – H. D. STÖVER, Christenverfolgungen im Römischen Reich, σ. 162-174. – W. DAHLHEIM, Geschichte der Römischen Kaiserzeit, σ. 133.

¹⁹ Cyprianus, Ep. 55.9 – O. P. R. COLEMAN – NORTON, Roman State and Christian Church. A collection of legal documents to AD 535. London 1966, I, σ. X παρατηρεῖ τά ἑξῆς: «...Decius inaugurated the initial to crush Christianity throughout the Empire. It is not difficult to discern the pagan Roman's reasons for these pogroms. The Christian religion was contrary to the spirit of the Roman civilization, in that the christians were charged rightly with refusal to discharge a subject's duties toward the State, with obstinate opposition to law, and with organization in outlawed and seditious societies. Such charges were not only sufficiently serious when imputed against individuals but also even more momentous when cast collectively against the church, whose constitution of compact and coherent character, clergymen and communicants and converts, common possession of corporate property, pervasive presence in community after community, constant communication with its cellular congregations, conspired to create an imperium in imperio and to establish an ecclesiastical enclave amid and against the Empire. Moreover, the Church, as a divine and supernatural society, a living organism as well as a mystical union of souls, claimed to possess the necessary and exclusive means of salvation, to be visible and recognizable, to exercise authority in its office of instruction (potestas magisterii) and of government (potestas iurisdictionis) to be indefectible, to be universal in its notes of unity, sanctity, catholicity, apostolicity and to have the conditions requisite for a perfect society».

²⁰ Βλ. W. FREND, Martyrdom, σ. 406 – A. ROUSSELLE, La persécution des chrétiens à Ale-

υπῆρξαν δύο φάσεις τοῦ διωγμοῦ μέ κάποια χρονική ἀπόσταση μεταξύ τους. Ἡ πρώτη διάταξη ἐκδόθηκε προφανῶς στά τέλη τοῦ ἔτους 249 λίγες ἑβδομάδες μετά τήν εἴσοδο τοῦ Δεκίου στή Ρώμη. Ἦταν ἀνάλογη μέ ἐκείνη τοῦ Μαξιμίνου καί εἶχε ὡς σκοπό τήν σύλληψη τῶν μελῶν τοῦ ἀνωτέρου κλήρου. Ἀκολούθησε ἡ ἐκδοση ἄλλης διατάξεως πιθανῶς τόν Φεβρουάριο τοῦ ἔτους 250 πού ὑποχρέωνε ὅλους τοὺς ἐλεύθερους κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν, ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά, νά προσφέρουν θυσίες στοὺς θεοὺς μέ ἀπειλή βασανιστηρίων καί θανατικῆς ποινῆς. Ὅριζε, μάλιστα, καί συγκεκριμένη χρονική περίοδο πού ἔπρεπε νά γίνουν οἱ θυσίες: μεταξύ ἀνοίξεως καί καλοκαιριοῦ τοῦ ἴδιου ἔτους²¹. Ὁ Δέκιος ἔστειλε τά διατάγματα αὐτά σέ ὅλους τοὺς διοικητές τῶν ἐπαρχιῶν.

Κείμενα μαρτυρίων δίνουν τό περιεχόμενο τῶν διαταγμάτων. Τό μαρτύριο τοῦ Πιονίου²² π.χ. «Δεκίου... διωγμὸν κατὰ χριστιανῶν κινήσαντος χαλεπόν καί διατάγματα κατὰ πᾶσαν στείλαντος τήν ὑπὸ Ρωμαίων ἀρχήν, ὥστε τοὺς μὴ θύειν ἐθέλοντας τοῖς εἰδώλοις μετά πολλὰς τὰς τιμωρίας καί τῷ αὐτῇ τήν Ἀσίαν, καί πάντες συναλαμβάνοντο καί πάντες τοῖς δεινοῖς ὑπεβάλλοντο...». Ὅποιος ἀπό τοὺς χριστιανούς ὑπάκουε στίς ἐντολές καί θυσίαζε ἀνταμιβοῦταν μέ ἀξιώματα, τιμές καί δῶρα²³.

Ἡ ρωμαϊκή ἀρχὴ ἐφοδίαζε τοὺς χριστιανούς πού θυσίαζαν μέ ἔγγραφο τό ὅποιο βεβαίωνε ὅτι ὁ κομιστής εἶχε προσφέρει θυσίες στοὺς θεοὺς. Τά ἔγγραφα αὐτά εἶναι γνωστά ὡς libelli persecutionis²⁴. Περίπου σαράντα

xandrie au IIIe siècle, *en R.H.D.* 52 (1974), σ. 233 – M. SORDI, Il cristianesimo e Roma, σ. 275-281.

²¹ Βλ. W. FREND, Martyrdom, σ. 406-407.

²² Βλ. Πιόνιος, LATYSEV I, σ. 236 – Τά ἴδια ἐπαναλαμβάνονται καί σέ ἄλλα μαρτύρια π.χ. Νέστωρ ἐπ. Πέργης, LATYSEV I, σ. 151 – Λαυρέντιος, Εὐστός, Ἰππόλυτος, LATYSEV II, σ. 263 – Δέκα μάρτυρες Κρήτης, Scritti agiografici II, σ. 390 – Ἀγάθη, Dix Textes σ. 20 – Ἰππόλυτος, An. Boll. 100 (1982), σ. 51 – Ἰσιδώρος, A. SS. Maii III, σ. 72* – Θερίνος, An. Boll. 100 (1982), σ. 65 – Ἀκάκιος ἐπ., LATYSEV I, σ. 298.

²³ Βλ. Λαυρέντιος, Εὐστός, Ἰππόλυτος, LATYSEV II, σ. 263, Inédits byzantins, σ. 287 – Δέκα μάρτυρες Κρήτης, Scritti agiografici II, σ. 390 – Ἀγάθη, Dix textes, σ. 20.

²⁴ Γιά τοὺς libelli persecutionis βλ. H. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 129-130, G. SCHOENAICH, Libelli und ihre Bedeutung für die Christenverfolgung des Kaisers Decius, Breslau, 1910. – J. R. KNIPPING, The libelli of the Decian persecution, *en H. T. R.* 16 (1923), σ. 345-390. Κατὰ τόν KNIPPING, σ. 345 «The libellus was both private request and official attestation, or more specifically it was a petition (ἑθελίδιον) of an inhabitant of the empire addressed to local authorities requesting that these countersign his declaration of pagan religious loyalty, and give written testimony of the pagan sacrifice performed by him in their presence, by adding their official attestation of loyalty and sacrifice». Θά παραθέσω ὡς παράδειγμα μερικοῦ libelli.

Pap. Berolin. (1893). WILCKEN, Grundzüge, I, 2, No 124, σ. 151-152.

τοῖς ἐπὶ τῶν θυσῶν ἡρη-
 μένοις κώμη(ης) Ἀλεξ(άνδρου) Νήσου
 παρά Αὐρηλ(ίου) Διογένης Σατα-
 βούτος ἀπὸ κώμη(ης) Ἀλεξάνδ(ρου)
 Νήσου ὡς (ἐτῶν) οὐδ' οὐ(λή)
 ὀφρῦι δεξ(ιᾷ) καὶ ἀεὶ
 θύων τοῖς θεοῖς διετε-
 λεσα καὶ νῦν ἐπὶ πα-
 ροῦσιν ὕμειν κατὰ
 τὰ προστετα[γγμέ-]
 να ἔθυσα [κα]ί [Ἐ]πι[πει]σαι
 [κ]αὶ τῶν ἰ[ε]ρείων [ἐ]γευ-
 σάμην καὶ ἀξιῶ ὑ[μᾶς]
 ὑποσημιώσασθαι.
 Διευτυχεῖται.
 Αὐρηλ(ιος) [Δ]ιογένης ἐπιδ[έ]δωκα].
 Αὐρη[λ]ιος] Σύρος Ἰδ[όν] σε]
 θύοντα ἅμα υ[ί]ῳ].
 ...ωνος...[...]
 [ἔ]τους α' Αὐτοκράτορο[ς] Καί[σαρος]
 [Γα]ίου Μεσσίου Κ[ο]ίν[του]
 [Τρ]αιανοῦ Δεκίου Εὐσεβοῦς]
 [Ε]ὐτυχοῦς] Σε[β]αστοῦ
 ἐπ[ε]ίφ[θ].

Pap. Hamburg. (1910). MEYER, Abhandl. 1910, No 1, p. 4.

τ[οῖ]ς ἐπὶ τῶν θυσῶν ἡρημένοις
 παρά Αὐρηλίου Ἀσήσεως Σερή-
 νου ἀπὸ κώμης Θεαδελφίας.
 Καὶ ἀεὶ μὲν τοῖς θεοῖς θύων
 διατετέλεκα καὶ νῦν ἐπὶ πα-
 ροῦσιν ὕμιν κατὰ τὰ προσ-
 ταχθέντα ἔσπισα καὶ
 ἔθυσα καὶ τῶν ἱερείων
 ἐγευσάμην καὶ ἀξιῶ ὑμᾶς
 ὑποσημιώσασθαι μοι.
 διευτυχεῖται.
 Ἀσήσις ὡς (ἐτῶν) λβ ἐπισινής.
 Αὐρηλῖος Σερήνος καὶ Ἐρμάς
 εἶδαμέν σοι θύοντα.
 ΕΡΜΣΕΣΗΜ
 (ἔτους) α' Αὐτοκράτορος Καίσαρος Γαίου
 Μεσσίου Κοίντου Τραιανοῦ Δεκίου
 Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς Σεβαστοῦ
 παῦνι ιη.—

τρεις τέτοιοι libelli ἔχουν βρεθεῖ στήν Αἴγυπτο: τριάντα τέσσερις ἀπὸ τὴν

Pap. Rylands (1911). Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library, Manchester, No 12, 21.

τοῖς ἐπὶ τῶν θυσῶν ἡρημένοις
 παρά Αὐρηλίας Δημῶτος ἀπάτορος
 μητρός Ἑλένη γυνή Αὐρηλίου Εἰρηναίου
 ἀπὸ ἀμφόδου Ἑλληνείου. καὶ ἀεὶ θύουσα τοῖς
 θεοῖς διετελέσα καὶ νῦν ἐπὶ παροῦσι ὕμιν
 κατὰ τὰ προστετα[α]γγμένα καὶ ἔθυσα καὶ ἔσπι-
 σα καὶ τῶν ἱερείων ἐγευσάμην καὶ ἀξιῶ
 ὑμᾶς ὑποσημιώσασθαι μοι. Διευτυχεῖται.
 Αὐρηλία Δημῶς ἐπιδέδωκα. Αὐρηλ(ιος)
 Ε[ἰ]ρηναῖος ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῆς ἀγρα(μμάτου).
 Αὐ[ρ]ήλ(ιος) Σαβεῖνος πρῦτ(ανίς) ε[ἰ]δ[όν]σε θύουσιν.
 (ἔτους) α' Αὐτοκράτορος Καίσαρος Γαίου Μεσσίου
 Κοίντου Τραιανοῦ Δεκίου Εὐσεβίου Εὐτυχοῦς
 Σε[β]αστοῦ παῦνι κ.

Pap. Michigan. The University of Michigan Library, Inv. no 262.

τοῖς ἐπὶ τῶν θυσῶν
 ἡρημένοις
 παρ' Ἰνάροισ Ἀκί[ο]ς ἀπὸ
 κώμης Θεοξενίδος
 ἅμα τοῖς τέκνοις Αἴανι
 καὶ Ἥρα καταμένοντες
 ἐν κώμῃ Θεαδελφεία.
 Ἀ[ε]ί θύοντες τοῖς θεοῖς
 διετελέσαμεν καὶ νῦν
 ἐπὶ παρόντων ὕμιν
 κατὰ τὰ προσταχθέντα ἔθυσαμεν
 καὶ ἔσπεύσαμεν
 καὶ τῶν ἱερείων ἐγευσά-
 μεθα καὶ ἀξιῶμεν ὑμᾶς
 ὑποσημιώσασθαι. διευτυχεῖτε.
 Αὐρηλῖος Σερήνος καὶ
 Ἐρμάς εἶδαμεν ὑμᾶς
 θυσιάζοντας.
 (ἔτους) α' Αὐτοκράτορος Καίσαρος
 Γαίου [Με]σσίου Κοίντου
 Τραια[νο]ῦ Δεκίου Εὐσεβοῦς
 Εὐτυχοῦς Σεβαστοῦ
 Παῦνι κγ.

Οἱ libelli αὐτοὶ εἶναι δημοσιευμένοι ἀπὸ τὸν KNIPFING, The libelli of the Decian persecution, ἐν H. T. R. 16 (1923) καὶ εἶναι οἱ ὑπ' ἀριθμ. 1, 6, 25, 35. — Βλ. ἐπίσης: R. ANDREOTTI, Religione ufficiale e culto dell' imperatore nei «libelli» di Decio, ἐν Studi Calderini — Paribeni, I, Milano 1956, σ. 369-376.

Θεαδέλφεια, δύο από τήν Ὁξύρυγγο, δύο από τήν Ἀρσινόη, ἕνας από τήν Φιλαδέλφεια, Νάρμουθι καί Ἀλεξάνδρου Νῆσο²⁵. Ὅρισμένοι χριστιανοί, γιά νά ἔχουν ἀποδεικτικό στοιχεῖο, ἀγόραζαν libellus ἢ δωροδοκοῦσαν φίλους τους γιά νά τοὺς ἐφοδιάσουν μέ libelli. Στή συνέχεια δημιουργήθηκε μεγάλο πρόβλημα γιά τήν ἀποκατάσταση μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας τῶν Iarsí (αὐτοὶ πού εἶχαν ὀλισθήσει), τοὺς ὁποίους διέκριναν σέ sacrificati (αὐτοὶ πού εἶχαν θυσιάσει), σέ thurificati (αὐτοὶ πού εἶχαν κάψει θυμίαμα σέ εἰδωλολατρικό βωμό) καί σέ libellatici (αὐτοὶ πού εἶχαν ἀγοράσει πιστοποιητικό, libellus)²⁶.

Ὁ διάδοχος τοῦ Δεκίου Γάλλος δέν προχώρησε σε διωγμό κατά τῶν χριστιανῶν, παρ' ὅλο ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι σχεδίαζε νά προχωρήσει σέ μέτρα ἐναντίον τῶν ὀπαδῶν τῆς νέας θρησκείας. Πῆρε μόνον ὀρισμένα μέτρα ἐναντίον τῶν κληρικῶν. Τόν ἐπίσκοπο Ρώμης, Κορνῆλιο, π.χ. συνέλαβε καί ἐξόρισε²⁷.

Διωγμό κατά τῶν χριστιανῶν κίνησε τό 257 ὁ Βαλεριανός, ὁ ὁποῖος στήν ἀρχή τῆς διακυβερνήσεώς του ἦταν εὐνοϊκός πρὸς τοὺς χριστιανούς. Οἱ λόγοι τοῦ διωγμοῦ αὐτοῦ ἦταν κυρίως οἰκονομικοί. Τό κράτος θρискόταν σέ κακή οἰκονομική κατάσταση, τό νόμισμα δέν εἶχε καμμία πλέον ἀξία²⁸ καί σέ πολλά μέρη τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως στήν Ὁξύρυγγο, οἱ τραπέζι-τες ἀρνοῦνταν νά τό δεχθοῦν. Ἀντίθετα ἡ Ἐκκλησία ἀκμαζε, ἦταν σταθερή καί ἀποτελοῦσε τό καταφύγιο τῶν οἰκονομικά ἰσχυρῶν. Μόνον ἂν γινόταν διωγμός τῶν χριστιανῶν οἱ περιουσίες τους θά περιέρχονταν στό κράτος καί ἔτσι τό κρατικό ταμεῖο θά γέμιζε ἀπό τίς περιουσίες τῶν διωκόμενων²⁹. Τόν οἰκονομικό χαρακτήρα τοῦ διωγμοῦ αὐτοῦ δέχονται ὅλοι οἱ

²⁵ Ἐκδοση καί μετάφραση τῶν libelli ἔχουν κάνει οἱ C. WESSELY, *Les plus anciens monuments du christianisme écrits sur Papyrus*, ἐν *Patrologia Orientalis* 4, (1907), σ. 356-379, J. KNIPFING, *The libelli of the Decian Persecution*, ἐν *H. T. R.* XV (1923), σ. 367-390. – Βλ. ἐπίσης J. SCHWARTZ, *Une déclaration de sacrifice du temps de Dèce*, ἐν *Revue Biblique*, 54, (1947), σ. 365-369, J. MODRZEJEWSKI, *The πρόσταγμα in the Papyri*, ἐν *J.J.P.* 5, (1951), σ. 187-206, W. FRIEND, *Martyrdom*, σ. 408-409, V. PREMERSTEIN, s. v. libellus in *R.E.* 13. 1 (1926), σ. 46-48, G. SAMONATI, s. v. libellus in *DE RUGGIERO*, *Dizionario Epigrafico* 4 (1925), σ. 813-817.

²⁶ Βλ. P. PETIT, *La crise de l' empire*, σ. 243-244, H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 43.

²⁷ C.A.H., XII, σ. 205.

²⁸ Ὁ πληθωρισμός εἶχε ἀρχίσει ἀπό καιρό. Τό κράτος χρησιμοποιοῖ γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως ἕνα ἐπικίνδυνο σύστημα πού συνίσταται στήν μείωση τῆς περιεκτικότητας πολυτίμου μετάλλου στά νομίσματα. Ἡ ἀναλογία σέ πολυτίμο μέταλλο πέφτει ἀπό 50% σέ 40% ἐπὶ Δεκίου, καί ἀπότομα ἐπὶ Βαλεριανοῦ σέ 16% καί 14% καί 11% ἐπὶ Γαλλινοῦ. H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 47.

²⁹ W. FRIEND, *Martyrdom*, σ. 421-423. – Γράφει χαρακτηριστικά ὁ H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 47 «Telle fut l' atmosphère dans laquelle Valérien, harcelé de plus par les Barba-

νεώτεροι ἐρευνητές³⁰

Τό κείμενο τῶν διαταγμάτων τοῦ Βαλεριανοῦ δέν ἔχει σωθεῖ. Οἱ ἐπιστολές, ὅμως, τοῦ Κυπριανοῦ καί ἡ ἀφήγησις τοῦ Διονυσίου γιά τὰ γεγονότα τῆς Ἀλεξάνδρειας δίνουν τήν δυνατότητα νά καταλάβει κανεὶς τό περιεχόμενό τους. Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν δέν δίνουν πληροφορίες πάνω στό θέμα αὐτό. Ἡ πρώτη διάταξη τοῦ Αὐγούστου 257 ἀπαγόρευε στοὺς ἱερωμένους τίς συγκεντρώσεις, τήν εἴσοδο στά κοιμητήρια καί τοὺς ἐπέβαλλε νά θυσιάσουν ἐπὶ ποινῇ περιορισμοῦ (deportatio)³¹. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ Ἡγεμὼν ἤθελε νά κτυπήσει τήν Ἐκκλησία. Ἡ δεύτερη διάταξη τοῦ ἔτους 258 ἀπευθυνόταν στή Σύγκλητο καί ἔδινε ὁδηγίες στοὺς διοικητές τῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι πού δέν πήγαιναν νά θυσιάσουν θά ἐτιμωροῦντο ἀμέσως. Οἱ συγκλητικοί, viri egregii, ἴππεις θά ἔχονταν τὰ ἀξιώματά τους καί τήν περιουσία τους. Ἐάν ἐπέμεναν στήν ἀρνησὴ τους νά θυσιάσουν τελικά θά ἐκτελοῦνταν. Οἱ Matronae θά ἔχονταν τήν περιουσία τους καί θά ἐξορίζονταν. Οἱ Caesariani θά ἔχονταν τήν περιουσία τους, θά περιέρχονταν σέ δουλεῖα καί ἀλυσοδεμένους θά τοὺς ἐστελναν νά ἐργασθοῦν στίς αὐτοκρατορικές γαῖες³². Τό τελευταῖο αὐτό σημεῖο δείχνει ὅτι ὑπῆρχε σημαντική ἔλλειψη ἐργατικῆς δυναμικῆς. Τό κείμενο τῆς διατάξεως τοῦ 258 ἀναφέρεται στήν ἐπιστολή 80 τοῦ Κυπριανοῦ, *Successo fratri*. Παραθέτω μερικά ἀποσπάσματα. Ἡ ἀρχὴ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, γιὰτί ὁ Κυπριανὸς διευκρινίζει, τό περιεχόμενο τῆς διατάξεως: «Sciatis autem eos venisse quos ad Urbem propter hoc miseram, ut quomodo-cumque de nobis rescriptum fuisset, exploratam veritatem ad nos perferrent. Multa enim varia et incerta opinionibus ventilantur.

2. Quae autem sunt in vero ita se habent, rescripisse Valerianum ad senatum ut episcopi et presbyteri et diacones in continenti animadvertantur, senatores vero et egregii viri et equites Romani dignitate amissa etiam bonis spoliarentur et si ademptis facultatibus christiani esse perseveraverint, capite quoque multentur, matronae vero ademptis bonis in exilium relegentur,

res et menacé sur toutes ses frontières, telle fut l' atmosphère dans laquelle Valérien, ayant besoin de tous ses soldats et de beaucoup d' argent, écouta les conseils du financier Macrien».

³⁰ «Rendons à Dèce ce qui est à Dèce, et à Valérien ce qui est à Valérien: à Dèce, la persécution sanglante, religieuse et politique, à Valérien, la persécution de caractère économique». A. ROUSSELLE, *La persécution à Alexandrie*, σ. 246. – Γιά τόν διωγμό τοῦ Βαλεριανοῦ γενικά βλ. καί P. J. HEALY, *The Valerian Persecution*, London 1905. – M. SORDI, *Il cristianesimo e Roma*, σ. 261-282, H. D. STÖVER, *Christenverfolgungen im Römischen Reich*, σ. 175-186.

³¹ W. FRIEND, *Martyrdom*, σ. 423 – P. PETIT, *La crise de l' Empire*, σ. 423 – H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 48-49, A. ROUSSELLE, *La persécution à Alexandrie*, σ. 247.

³² W. FRIEND, *Martyrdom*, σ. 426 – H. GRÉGOIRE, *Les persécutions*, σ. 49.

Caesariani autem quicumque vel prius confessi fuerant vel nunc confessi fuerint confiscentur et vincti in Caesarianas possessiones descripti mittantur.

3. Subjecit etiam Valerianus imperator orationi suae exemplum litterarum quas ad praesides provinciarum de nobis fecit: quas litteras cotidie speramus venire, stantes secundum fidei firmitatem ad passionis tolerantiam et expectantes de ope et indulgentia Domini vitae aeternae coronam.

4. Xistum autem in cimeterio animadversum sciatis VIII. id. Aug. die et cum eo diacones quattuor. Sed et huic persecutioni cotidie insistunt praefecti in Urbe, ut si qui sibi oblati fuerint animadvertantur et bona eorum fisco vindicentur»³³.

Ἀποτέλεσμα τοῦ διωγμοῦ τοῦ Βαλεριανοῦ ἦταν νά στερηθεῖ ἡ χριστιανική κοινότητα τὰ ἐκλεκτά μέλη της, νά στερηθεῖ τοὺς πόρους της πού περιήλθαν στό δημόσιο καί νά ἀποκεφαλισθεῖ ἡ ἐκκλησιαστική ἱεραρχία.

Ἐπί τοῦ διαδόχου καί γιόσου τοῦ Βαλεριανοῦ, Γαλληνός, δέν ἀκολούθησε τήν πολιτική τοῦ πατέρα του σέ κανένα τομέα «μοναρχήσας ὁ παῖς σωφρονέστερον τήν ἀρχήν»³⁴. Μέ αὐτοκρατορική διάταξη (rescriptum)³⁵ δίνει ἐντολή νά σταματήσει ὁ διωγμός σέ ὅλη τήν ἐπικράτεια «δι' ἀντιγραφῆς προστάξας, ἧτις τοῦτον ἔχει τόν τρόπον: Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Πούπλιος Λικίνιος Γαλλιῆνος Εὐσεβῆς Εὐτυχῆς Σεβαστός Διονυσίω καί Πίννα καί Δημητρίω καί τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις. Τήν εὐεργεσίαν τῆς ἐμῆς δωρεᾶς διά παντός τοῦ κόσμου ἐκβιασθῆναι προσέταξα, ὅπως ἀπό τῶν τόπων τῶν θρησκευσίμων ἀποχωρήσωσιν, καί διά τοῦτο καί ὑμεῖς τῆς ἀντιγραφῆς τῆς ἐμῆς τῷ τύπῳ χρῆσθαι δύνασθε, ὥστε μηδένα ὑμῖν ἐνοχλεῖν. Καί τοῦτο, ὅπερ κατά τό ἐξόν δύναται ὑφ' ὑμῶν ἀναπληροῦσθαι. ἤδη πρό πολλοῦ ὑπ' ἐμοῦ συγκεχώρηται, καί διά τοῦτο Αὐρήλιος Κυρίνιος, ὁ τοῦ μεγίστου

³³ Cyrp. Ep. 80, ἐκδ. G. HARTEL, C S E L, III, 2 (1871), σ. 839-840.

³⁴ Εὐσεβίου, Ἱστορία 7: 13.

³⁵ Οἱ διατάξεις τῶν ἡγεμόνων (constitutiones principum) ἦταν 1) τὰ edicta, 2) τὰ decreta, 3) τὰ rescripta, 4) τὰ mandata.

Τά decreta ἦταν δικαστικές ἀποφάσεις τῶν ἡγεμόνων πού ἐκδίδονταν εἴτε σέ πρῶτο βαθμό· εἴτε κατ' ἔφεση. Τά edicta ἦταν ὀρισμοί γενικοῦ περιεχομένου πού ἀπευθύνονταν εἴτε σέ ὁλόκληρη τήν ρωμαϊκή ἐπικράτεια εἴτε σέ τμήμα της μόνο. Τά rescripta ἦταν ἀπαντήσεις πού ἔδινε ὁ ἡγεμόν σέ ἐρωτήματα νομικοῦ περιεχομένου πού τοῦ ὑποβάλλονταν ὑπό τή μορφή ἀναφορῶν ἀπό ὑπαλλήλους, ἐπαρχιακές πόλεις ἢ καί ἰδιώτες. Τά mandata ἦταν ὀδηγίες διοικητικοῦ περιεχομένου, πού ἀπευθύνονταν ἀπό τοὺς ἡγεμόνες πρὸς ὑπαλλήλους τους ἢ πρὸς Διοικητές ἐπαρχιῶν. Βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, Ἱστορία καί Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Ἀθήνα 1986, σ. 118-119. – P. R. COLEMAN – NORTON, Roman State and Christian Church I, σ. XXXVII – XXXVIII. – Βλ. καί H. GRÉGOIRE, Note sur l'édit de tolérance de l'empereur Gallien, ἐν Byz. 10 (1935), σ. 587-588.

πράγματος προστατεύων, τόν τύπον τόν ὑπ' ἐμοῦ δοθέντα διαφυλάξαι»³⁶. Τό κείμενο αὐτό δέν εἶναι τό αὐθεντικό. Ὁ Εὐσεβῆς δίνει τό κείμενο τῆς εἰδικῆς διατάξεως πού ἀπευθύνονταν στοὺς ἐπισκόπους τῆς Αἰγύπτου καί εἶναι μετάφραση τοῦ λατινικοῦ. Μέ τήν διάταξη αὐτή ὁ Γαλληνός δέν ἀναγνωρίζει ἐπίσημα τόν χριστιανισμό (δέν γίνεται δηλαδή ὁ χριστιανισμός religio licita)³⁷, ἀλλά ἀσκεῖ ἄπλως πολιτική ἀνοχῆς, ἐφ' ὅσον ἡ νέα θρησκεία ἀποτελεῖ μία πραγματικότητα μέσα στό κράτος. Ἀποκαθιστᾶ ἔτσι τὰ πράγματα, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπό τόν διωγμό τοῦ Βαλεριανοῦ. Αὐτό, ἄλλωστε, ἤθελαν οἱ χριστιανοί. Ἡ ἀναγνώριση, μάλιστα, τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας εἶχε γι' αὐτούς μεγάλη σημασία. Ὁ ἴδιος ἡγεμόν ἐξέδωσε ἄλλη διάταξη πού ἀπευθύνονταν σέ ἄλλους ἐπισκόπους, καί ἐπέτρεπε «τά τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν χωρίω»³⁸. Μέ τήν πολιτική αὐτή ὁ Γαλληνός κέρδισε τήν ὑποστήριξη τῶν χριστιανῶν.

Τά σαράντα περίπου χρόνια εἰρήνης (260-303) πού ἀκολούθησαν τόν διωγμό τοῦ Βαλεριανοῦ ἀπέτελεσαν σημαντική περίοδο γιά τή ζωή τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ³⁹ καί εἶναι τὰ χρόνια τοῦ θριάμβου τῆς νέας θρησκείας.

Ὁ Κλαύδιος 2ος πού διαδέχθηκε τόν Γαλληνό συνέχισε τό ἔργο καί τήν πολιτική τοῦ προκατόχου του. Ὁ ἀδερφός του Κουίντιλλος, πού τόν διαδέχθηκε καί κυβέρνησε τό κράτος τρεῖς μῆνες, δέν εἶχε σταθερή πολιτική γιά τοὺς χριστιανούς⁴⁰.

Ὅταν ἀνέβηκε ὁ Αὐρηλιανός στό θρόνο ἡ κατάσταση ἄλλαξε γιά ἄλλη μιὰ φορά. Ὁ νέος ἡγεμόν ἦταν, ὅπως ἄλλωστε βλέπομε καί στά νομίσματά του, ὁ «restitutor saeculi». Μέσα σέ πέντε χρόνια ἀποκατέστησε τήν τάξη

³⁶ Εὐσεβίου, Ἱστορία, 7. 13. – Βλ. καί P. R. COLEMAN – NORTON, Roman State and Christian Church, I, σ. 13-14.

³⁷ Τό παράδειγμα τοῦ Μαρίνου πού μαρτύρησε στήν Καισάρεια (Εὐσεβίου, Ἱστορία, 7. 15) εἶναι χαρακτηριστικό καί ἀποδεικνύει ὅτι ὁ χριστιανισμός δέν εἶχε γίνει religio licita. Ὁ Μαρῖνος: «τῶν ἐν στρατείαις ἀξιώμασι τετιμημένων, γένει τε καί πλούτῳ περιφανῆς ἀνήρ» θά γινόταν ἐκατόνταρχος. Ἐνφ' ἐπρόκειτο νά παραλάβῃ τὰ σύμβολα τοῦ ἀξιώματος κάποιος εἶπε ὅτι δέν εἶχε τήν δυνατότητα «ἐκείνῳ τῆς Ρωμαίων μετέχειν ἀξίας κατά τοὺς παλαιούς νόμους, χριστιανῶ γε ὄντι καί τοῖς βασιλευσὶ μη θύοντι...». Ὁ Μαρῖνος ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι χριστιανός. Ὁ δικαστής τοῦ δίνει τρεῖς ὥρες προθεσμία γιά νά σκεφθεῖ. Ὅταν πέρασε ἡ προθεσμία αὐτή καί ἐμφανίσθηκε πάλι στόν δικαστή «μεῖζονα τῆς πίστεως τήν προθυμίαν ἐπιδείξας, εὐθύς ὡς εἶχεν, ἀπαχθείς τήν ἐπί θανάτῳ, τελειοῦται». Ὁ P. R. COLEMAN – NORTON, ὁ π., παρατηρεῖ «The rescript regards Christianity as neither outside nor against the law, when, this effect, recognizes the churches as juristic persons capable of proprietary rights».

³⁸ H. GRÉGOIRE: Les persécutions, σ. 54 – C.A.H., XII, σ. 207.

³⁹ Γιά τήν περίοδο 260-303 βλ. W. FRIEND, Martyrdom, σ. 440-476, C.A.H., XII, σ. 188-193.

⁴⁰ Ὁ Κουίντιλλος ἦταν ὄργανο τῆς Συγκλήτου. C.A.H., XII, σ. 193.

στό ρωμαϊκό κράτος⁴¹. Ἐπέκτεινε καὶ σταθεροποίησε τὰ σύνορα πού παρέμειναν τὰ ἴδια μέχρι τῆς βαρβαρικές ἐπιδρομές τόν πέμπτο αἰώνα. Κατά τήν διάρκεια τῆς βασιλείας του ὁ Αὐρηλιανός ἤρθε ἀντιμέτωπος μέ τούς χριστιανούς δύο φορές: τό ἔτος 272 καί 275. Τό 272 κατέλαβε τήν Ἄντιόχεια ἀπό τή Ζηνοβία τῆς Παλμύρας. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ Αὐρηλιανός ἔδειξε σημαντική διπλωματική ἐπιδεξιότητα⁴². Τό 275 ὁ Αὐρηλιανός, λάτρης τοῦ Sol Invictus⁴³, «προϊούσης αὐτῷ τῆς ἀρχῆς ἀλλοῖόν τι περί ἡμῶν φρονήσας» λέει ὁ Εὐσέβιος⁴⁴, «ἤδη τίσιν βουλαῖς, ὡς ἄν διωγμόν καθ' ἡμῶν ἐγείρειεν, ἀνεκινεῖτο, πολὺς τε ἦν ὁ παρά πᾶσιν περί τούτου λόγος· μέλλοντα δέ ἤδη καί σχεδόν εἰπεῖν τοῖς καθ' ἡμῶν γράμμασιν ὑποσημειούμενον θεία μέτεισιν δίκην...». Δέν εἶναι γνωστό ἄν εἶχε ἀρχίσει ὁ διωγμός ὅταν, περί τὰ τέλη Αὐγούστου 275, δολοφονήθηκε ὁ Αὐρηλιανός. Ὁ Λακτάντιος, ἀντίθετα, λέει ὅτι λίγο πρὶν ἀπό τό θάνατό του εἶχε ἐκδώσει ἡδίκτο ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ἔτσι δημιουργήθηκε τό πρόβλημα στοὺς νεώτερους ἐρευνητές ἄν ἐπὶ Αὐρηλιανῷ εἶχε ἀρχίσει ἢ ὄχι διωγμός⁴⁵. Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν δίνουν τήν πληροφορία ὅτι ἐπὶ Αὐρηλιανῷ ἐγίνε διωγμός: «Τοῦ Αὐρηλιανῷ τὰ Ρωμαϊκά σκῆπτρα διέποντος... διωγμοῦ τε κατὰ χριστιανῶν μεγάλου κεκινημένου καί βασάνων πολυτρόπων ἐπενεγμένων αὐτοῖς τοῖς εἰδώλοις προσφέρειν...»⁴⁶ καί στό μαρτύριο τοῦ Ἀγίου Μάμα «Αὐρηλιανῷ δέ τό Ρωμαίων ἐγένετο σκῆπτρον, καί δαίμοσιν ἅπαντας θύειν ἐκεῖνος οὐκ ἄνδρας μόνον καί γυναῖκας ἀλλά καί παῖδας ἠνάγκαζε καί μάλιστα δὴ τῶν παιδῶν αὐτῷ ἔμελλεν· εὐκόλως γάρ αὐτούς ὑ-

⁴¹ Γιά τήν ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ ἀπό τόν Αὐρηλιανῷ βλ. R. GROSSE, Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin 1920, σ. 18-23. Βλ. ἐπίσης H. D. STOVER, Christenverfolgungen im Römischen Reich, σ. 210-216.

⁴² W. FRIEND, Martyrdom, σ. 443.

⁴³ H. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 61.

⁴⁴ Εὐσέβιος, Ἱστορία 7. 30. 20-21.

⁴⁵ H. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 62 – O. P. ALLARD, Les dernières persécutions au IIIe siècle, Paris 1898, σ. 268-271, δέν ἀμφισβητεῖ τό διωγμό τοῦ Αὐρηλιανῷ. – O. P. R. COLEMAN – NORTON, Roman State and Christian Church, I, ὑπ' ἀριθμ. 5 παραθέτει «Mandate of Aurelian on persecution of Christians», 273 ἢ 274. Βλ. G. HAENEL, Corpus Legum ab Imperatoribus Romanis ante Justinianum Latarum (Leipzig 1857-1860), σ. 170:1026. p. C. n. 273. M. CLAUDIO TACITO ET PLACIDIANO CONS.

Aurelianus Imp. Admⁿistris Rectoribus Provinciarum. Comperimus ab his, qui se nostris temporibus Christianos dicunt, egum praecepta violari. Hos ergo comprehensos, nisi diis nostris sacrificaverint, diversis poenis subdite: ut habeat et districtio prolata iustitiam, et in resecandis criminibus ultio terminata iam finem. Ex actis Symphoriani mart. ad d. 22. Aug. ed. Surii. Baron. ad a. 273, n. 7. – Βλ. ἐπίσης M. SORDI, Il cristianesimo e Roma, σ. 320-331.

⁴⁶ Λουκιλλιανός, Παύλα..., LATYSEV II, σ. 7.

ποκλέπτων διά τό τῆς φύσεως ἀπαλόν ὁ δεινός φετο, καί ταχέως πείθειν μεταμαθεῖν τήν ἀσέβειαν...»⁴⁷. Ὁ τοπάρχης, μάλιστα, τῆς πόλεως Γαγγρῶν, Ἀλέξανδρος, ἦταν ἐντεταλμένος ἀπό τόν κρατοῦντα (δηλ. τόν Αὐρηλιανῷ) «τά μέν τῶν παρ' αὐτοῖς θεῶν αὖξιν τε σπουδῇ πάση καί ἐπὶ μέγα αἶρειν, τούς δέ εὐρισκομένους χριστιανούς τιμωρίαις πικραῖς περιβάλλειν· εἰ δέ ἐπιμένειεν τοῖς προτέροις, καί αὐτῷ θανάτῳ παραδοῦναι»⁴⁸. Στό μαρτύριο τοῦ Κόνωνα ἀναφέρεται «Ἐτι κρατήσαντος Αὐρηλιανῷ ἀπεστάλη Δομετιανός ὁ Κόμης κατοπευεῖσαι πάντας προσκυνεῖν καί σπένδειν τοῖς μιαιοῖς εἰδώλοις»⁴⁹. Ὅσο καί ἄν οἱ μαρτυρίες αὐτές δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλεῖς ἀποτελοῦν τόν μακρινό ἀπόηχο μέσα στό χρόνο γεγονότων πού συνέβησαν. Γι' αὐτό δεχόμαστε ὅτι πρὶν ἀπό τόν θάνατο τοῦ Αὐρηλιανῷ ἐφαρμόσθηκε ἀντιχριστιανική πολιτική⁵⁰.

Ἡ πολιτική τοῦ Πρόβου, πού μετὰ τό συγκλητικὸ interregnum (275-276)⁵¹ διαδέχθηκε τόν Αὐρηλιανῷ, πρὸς στοὺς χριστιανούς δέν εἶναι ἀπόλυτα γνωστή. Ὁ H. GRÉGOIRE⁵² διατυπώνει τήν ἄποψη ὅτι ἐπὶ Πρόβου ὑπάρχει παράταση τοῦ διωγμοῦ τοῦ Αὐρηλιανῷ. Τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τῶν Τροφίμου, Δορυμέδοντα καί Σαββατίου, μοναδικῷ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πρόβου, δίνει τήν πληροφορία ὅτι κινήθηκε διωγμός σέ ὅλη τήν ρωμαϊκή ἐπικράτεια στήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Πρόβου. Ἀναφέρει, μάλιστα, τό κείμενο τῆς διατάξεως: «Βασιλεύοντος Πρόβου ἐξῆλθεν καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης νόμος· Βασιλεὺς Πρόβος Αὔγουστος, δημαρχικῆς ἐξουσίας, τοῖς κατὰ ἐπαρχίαν ἄρχουσι καί βουλευτηρίοις καί πᾶσι τοῖς ἐντυγχάνουσι τῷδε τῷ νόμῳ χαίρειν. Πολλῆς εἰρήνης καί εὐσταθείας παρά τε ὑμῶν καί τῶν θεῶν τυγχάνοντες, πειθαρχήσατε τοῖς παρ' ἡμῶν προσταττομένοις ὑμῖν καί σπουδαῖοι γίνεσθε κατὰ τῆς θρησκείας τῶν χριστιανῶν, καταναγκάζον-

⁴⁷ Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 341. Γιά τόν Μάμα καί τούς βίους αὐτοῦ τοῦ ἁγίου βλ. Α. ΜΑΡΑΒΑ – ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ὁ Ἅγιος Μάμας. Ἐκδόσεις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν 57. Ἀθῆναι 1953, σ. 5-23.

⁴⁸ Μάμας, ὁ.π. σ. 338.

⁴⁹ Κόνων καί Κόνων (ἢ Κόνος καί Κόνων)..., A. SS. Maii VII, σ. 5-7.

⁵⁰ Ὁ L. ΗΟΜΟ στό ἔργο του Essai sur le règne de l'Empereur Aurélien, Paris 1904, σ. 375-377 διατυπώνει τίς ἀπόψεις του πάνω στό θέμα αὐτό καί δίνει κατάλογο αὐτῶν πού μαρτύρησαν ἐπὶ Αὐρηλιανῷ στήν Ἰταλία, Γαλατία καί Μικρά Ἀσία. Βλ. ἐπίσης J. VAN DER STRAETEN, Les actes des martyrs d' Aurélien en Bourgogne, étude littéraire, ἐν An. Boll. LXXIX (1961), σ. 117. – Πάνω στό θέμα αὐτό βλ. τήν ἐκτεταμένη ἀνάλυση τοῦ H. GRÉGOIRE στό ἔργο του Les Persécutions dans l' Empire Romain, σ. 221-237 (Appendice V: La prolongation de la persécution d' Aurélien sous Tacite et Probus).

⁵¹ C.A.H., XII, σ. 311-313 (Tacitus and Florian: Senatorial Interlude).

⁵² H. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 225-237.

τες εαυτούς θύειν τοῖς θεοῖς, καί εἰ μή θέλοιεν πεισθῆναι, θύσαντας αὐτούς ἀπολύειν ἀκινδύνως· εἰ δέ τινες ἀντιλέγοιεν, τούτους κελεύει ἡ ἡμετέρα θεϊότης αἰκιζομένους αἰκισμοῖς διαφόροις τῆς ζωῆς ἀποστερεῖσθαι· εὐτυχεῖτε. Δεξάμενοι κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν οἱ ἄρχοντες τὰ προστάγματα, καταλείψαντες τὰς δημοσίας χρεῖας, περὶ τὸν διωγμὸν τῶν χριστιανῶν ἡσχολήθησαν...»⁵³. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ μία λειψανοθήκη ἀφιερωμένη στὸν Τρόφιμο, πού βρίσκεται στὸ μουσεῖο τῆς Προύσας⁵⁴ καὶ μὲ μία ἐπιγραφή τῆς Σεβαστείας πού χρονολογεῖται γύρω στὸ 500 καὶ τὸ κείμενό της συνδέει τὸν Τρόφιμο μὲ ἕνα μοντανιστὴ «κοινωνό»⁵⁵, ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι αὐτὰ εἶναι ἴχνη ἐνὸς τοπικοῦ πογκρόμ στὴν περιοχὴ τῶν Συννάδων⁵⁶. Ἡ ἔλλειψη, πάντως, ἄλλων μαρτυριῶν κάνει δύσκολη τὴν διατύπωση συγκεκριμένης θέσεως, γιὰ τὴν θρησκευτικὴ πολιτικὴ, ἐάν δηλ. ὑπῆρξε διωγμὸς ἢ πρόκειται γιὰ συγκεκριμένες τοπικὲς περιπτώσεις, τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Πρόβου.

Μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ Πρόβου τὸ 282 τὴν διακυβέρνηση τοῦ κράτους ἀνέλαβε ὁ γιὸς του Κάρου, ὁ ὁποῖος πέθανε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 282 κατὰ τὴν διάρκεια ἐκστρατείας. Μέχρι τὴν ἀνοδο τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ θρόνο οἱ γιοὶ τοῦ Κάρου, Καρίνος καὶ Νουμεριανός, διηύθυναν τὶς τύχες τῆς αὐτοκρατορίας. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Θαλλέλαιου «Κατὰ τοὺς καιροὺς Νουμεριανοῦ τοῦ βασιλεύσαντος τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας, οἰκουμηνικός διωγμὸς γέγονεν... εἰ δέ τις, πλάνην τὴν πολυθεϊαν ἐτόλμησεν φθέγγασθαι, κακοδαίμονι τινι ἐνεργεῖσθαι καὶ λαλεῖν ὑποπτεύετο· εἰ δέ παρρησιαστικώτερος ἔμεινεν, ἀσυγγνώστῳ κατακρινόμενος ψήφῳ, κατὰ τὴν βασιλικὴν αὐτῆς κατηκίζετο πρόσταξιν, καὶ μύσος τῆς οἰκουμένης μετὰ τὸ τέλος νενόμιστο. Πολλοὶ μὲν οὖν καὶ ἕτεροι, ἔριδι καὶ ἔχθραις πρὸς εαυτούς διακειμένοι, τὴν χριστιανικὴν κατηγοροῦμενοι πίστιν, καὶ τοῖς ἀληθῶς εὐσεβέσι συμπαρασυρόμενοι, εἰς κατάκριτον ἐξόκειλαν θάνατον»⁵⁷. Δέν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ διωγμὸ, ἀλλὰ γιὰ μεμονωμένες περιπτώσεις διώξεως χριστιανῶν.

Στὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 260 ἕως τὸ 303, τὰ χρόνια τοῦ θριάμβου τοῦ χριστιανισμοῦ ὅπως ἀναφέρθηκε πῶς πάνω⁵⁸, μὲ ἐξαιρεση τὰ τελευταῖα

⁵³ Τρόφιμος Δορυμέδων καὶ Σαθβάτιος, A. SS. Sept. VI, σ. 12.

⁵⁴ H. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 63 – G. MENDEL – H. GRÉGOIRE, ἐν Bulletin de Correspondance Hellénique 33 (1909), σ. 342-349, H. GRÉGOIRE ἐν Byz. 4 (1927-1928), σ. 802-803.

⁵⁵ W. M. CALDER, Early Christian epitaphs from Phrygia, ἐν Anatolian Studies 5 (1955), σ. 37-38.

⁵⁶ W. FRIEND, Martyrdom, σ. 445.

⁵⁷ Θαλλέλαιος, A. SS. Maii V, σ. 183-184.

⁵⁸ Ὁ.π. σ. 35

χρόνια τοῦ Αὐρηλιανοῦ, διωγμοὶ γενικοὶ δέν ἔγιναν. Παρ' ὅλα αὐτὰ μεμονωμένες περιπτώσεις διώξεως χριστιανῶν κυρίως στὶς ἐπαρχίες ἦταν ἀρκετὰ συχνές⁵⁹. Τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ ἡγεμόνες ἀπασχολημένοι μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ Κράτους δέν ἀσχολήθηκαν μὲ τοὺς χριστιανούς καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐποφελήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάσταση⁶⁰. Τὶς παραμονές τοῦ Μεγάλου Διωγμοῦ σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ τῆς Μεσογείου τὸ χάσμα μεταξὺ τῆς ecclesia episcoporum καὶ τοῦ κράτους εἶχε γεφυρωθεῖ. Οἱ σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας εἶχαν προχωρήσει σὲ τέτοιο σημεῖο ὥστε νὰ μποροῦν νὰ κάνουν συμφωνίες. Ὁ διωγμὸς καθυστέρησε τὴν ἐξέλιξη. Πάντως ἡ Ἐκκλησία εἶχε πάρα πολλὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα καὶ θὰ ἦταν δύσκολο, ἂν μὴ ἀδύνατο, νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἐνότητά της ἂν δέν γινόταν ὁ διωγμὸς τοῦ Διοκλητιανοῦ⁶¹.

⁵⁹ Ὁ H. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 63 παρατηρεῖ «...des chrétiens ont pu périr au moment où il n'y avait aucune persécution officielle et... les martyrs les plus authentiques peuvent avoir été victimes de soulèvements populaires ou de magistrats locaux sous des règnes christianophiles». Καὶ στὴ συνέχεια σ. 237 διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ περίοδος τῶν σαράντα ἐτῶν δέν ἦταν περίοδος εἰρήνης γιὰ τοὺς χριστιανούς «...il nous oblige à reconnaître que les quarante – trois années qui s'écoulèrent entre la publication de l'édit de tolérance de Gallien (260) et les débuts de la grande persécution (303) furent autre chose qu'une longue période de paix ininterrompue, selon les vues un peu plus simplifiées des historiens anciens et modernes de l'Église».

⁶⁰ Ὁ Εὐσέβιος, Ἱστορία 8.1.1-4, γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γράφει: «Ὅστις μὲν καὶ ὁποῖα πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ δόξης ὁμοῦ καὶ παρρησίας ὁ διὰ Χριστοῦ τῷ θίῳ κατηγγελημένος τῆς εἰς τὸν δῶν θεὸν εὐσεβείας λόγος παρά πᾶσιν ἀνθρώποις, Ἐλλησὶ τε καὶ βαρβάρους ἠξιώτω, μείζον ἢ καθ' ἡμᾶς ἐπαξίως διηγῆσασθαι τεκμήρια δ' ἂν γένοιτο τῶν κρατούντων αἰ περὶ τοὺς ἡμετέρους δεξιῶσεις, οἷς καὶ τὰς τῶν ἐθνῶν ἐνεχειρίζον ἡγεμονίας... τί δεῖ περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικούς λέγειν οἴκους καὶ τῶν ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων; Οἱ τοῖς οἰκεῖοις εἰς πρόσωπον ἐπὶ τῷ θείῳ παρρησιαζόμενοι λόγῳ τε καὶ θίῳ συνεχώρουν, γαμεταῖς καὶ παισὶ καὶ οἰκέταις, μόνον οὐχὶ καὶ ἐγκαυχᾶσθαι ἐπὶ τῇ παρρησίᾳ τῆς πίστεως ἐπιτρέποντες· οὐς ἐξόχως καὶ μάλλον τῶν συνθεραπόντων ἀποδεκτοὺς ἡγοῦντο, οἷος ἐκεῖνος ἦν Δωρόθεος...».

⁶¹ Τὴν κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας τὶς παραμονές τοῦ διωγμοῦ περιγράφει πολὺ ζωντανὰ ὁ Εὐσέβιος, Ἱστορία, 8.1.7-8 «Ὡς δ' ἐκ τῆς ἐπὶ πλεον ἐλευθερίας ἐπὶ χαννότητι καὶ νοθρίαν τὰ καθ' ἡμᾶς μετελλάττετο, ἄλλων ἄλλοις διαφθοροῦμένων καὶ διαλοιδοροῦμένων καὶ μόνον οὐχὶ ἡμῶν αὐτῶν εαυτοῖς προσπολεμούντων ὄπλοις, εἰ οὕτω τύχοι, καὶ δόρασιν τοῖς διὰ λόγων ἀρχόντων τε ἄρχουσι προσηργνύντων καὶ λαῶν ἐπὶ λαοῦς καταστασιαζόντων τῆς τε ὑποκρίσεως ἀφάτου καὶ τῆς εἰρωνείας ἐπὶ πλείστον ὅσον κακίας προιούσης, ἡ μὲν δὴ θεῖα κρίσις, οἷα φίλον αὐτῇ, πεφεισμένως, τῶν ἀθροισμάτων ἐτι συγκροτούμενων, ἡρέμα καὶ μετριῶς τὴν αὐτῆς ἐπισκοπὴν ἀνεκίνει, ἐκ τῶν ἐν στρατείαις ἀδελφῶν καταρχομένου τοῦ διωγμοῦ· ὡς δ' ἀνεπαίσθητος ἔχοντες οὐχ ὅπως εὐμένως καὶ ἴλεω καταστήσεσθαι τὸ θεῖον προθυμούμεθα, οἷα δέ τινες ἄθεοι ἀφρόντιστα καὶ ἀνεπίσκοπα τὰ καθ' ἡμᾶς ἡγούμενοι ἄλλας ἐπ' ἄλλαις προσετιθέμεν κακίας οἷ τε δοκούντες ἡμῶν ποιμένες τὸν τῆς θεοσεβείας ἕνεκα παρωσάμενοι ταῖς πρὸς ἀλλήλους ἀνεφλέγοντο φιλονεικίας, αὐτὰ δὴ ταῦτα μόνια, τὰς ἐριδας καὶ τὰς ἀπει-

Τό δέκατο ἔννατο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ, στίς 23/24 Φεβρουαρίου 303, ἐκδόθηκε ἡ πρώτη διάταξη πού ἔχει σχέση μέ τήν δίωξη τῶν χριστιανῶν καί ἔφερε τό ὄνομα τῶν τεσσάρων αὐτοκρατόρων σύμφωνα μέ τό πρωτόκολλο τῆς τετραρχίας. Ἡ διάταξη αὐτή, πού στάλθηκε σέ ὅλη τήν ἐπικράτεια, εἶχε τό ἀκόλουθο περιεχόμενο «*τάς μέν ἐκκλησίας εἰς ἔδαφος φέρειν, τάς δέ γραφάς ἀφανεῖς πυρί γενέσθαι προστάττοντα, καί τοῦς μέν τιμῆς ἐπιλημμένους ἀτίμους, τοῦς δ' ἐν οἰκεταίαις, εἰ ἐπιμένειεν τῆ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερεῖσθαι προαγορευόντα*⁶². Καί ἡ μέν πρώτη καθ' ἡμῶν γραφή τοιαύτη τις ἦν· μετ' οὐ πολὺ δέ ἐτέρων ἐπιφωτισάντων γραμμάτων, προσετίθητο τοῦς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας τοῦς κατά πάντα τόπον πρῶτα μέν δεσμοῖς παραδίδοσθαι, εἰθ' ὕστερον πάση μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι»⁶³. Τό περιεχόμενο τοῦ ἡδίκτου αὐτοῦ θυμίζει τά μέτρα πού εἶχε πάρει ὁ Βαλεριανός ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ὁ Διοκλητιανός ἀπέβλεπε στό νά διαλύσει τήν ὀργάνωση τῶν χριστιανῶν καί νά περιορίσει (μειώσει) τήν ἐκκλησιαστική περιουσία πού αὐξανόταν συνεχῶς. Δέν εἶχε πρόθεση νά ἐξοντώσει τοῦς χριστιανούς, γι' αὐτό καί δέν ἀπειλεῖται ἡ φυσική τους ἐπιβίωση.

Δέν εἶναι γνωστοί οἱ λόγοι γιά τοῦς ὁποίους ὁ Διοκλητιανός τόσα χρόνια μετά τήν ἀνοδό του στό θρόνο ἐξαπέλυσε διωγμό ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Γιά τήν ἐφαρμογή τῆς πολιτικῆς του ὁ αὐτοκράτωρ βασιζόταν στήν παραδοσιακή ρωμαϊκή θρησκεία. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὑπῆρχε ἡ πολεμική κατά τῶν χριστιανῶν πού στηριζόταν σέ θεωρητικές βάσεις. Ἐπί κεφαλῆς τῶν ἀντιχριστιανικῶν δυνάμεων ἦταν ὁ Πορφύριος, ὁ ὁποῖος εἶχε γράψει πολλὰ ἔργα θεωρητικά ἐναντίον τῶν χριστιανῶν καί κυρίως τό «*κατά χριστιανῶν*» περί τό 270. Πάνω στά ἔργα αὐτά στηριζόταν ἡ πολεμική ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ὁ Πορφύριος εἶχε προετοιμάσει ἠθικά τήν κοινή γνώμη γιά τό διωγμό καί θεωρεῖται ὁ προφήτης τοῦ Μεγάλου Διωγμοῦ. Ἐν πάση περιπτώσει ὁ διωγμός ἦταν κυρίως ἀπόρροια τῆς ἀνάγκης ὑπάρξεως στρατιωτικῆς πειθαρχίας καί ὄχι πνευματικῶν ἀνταγωνισμῶν. Σημαν-

λάς τόν τε ζῆλον καί τό πρός ἀλλήλους ἔχθος τε καί μίσος ἐπαυξόντες οἳ τε τυραννίδας τάς φιλαρχίας ἐκθύμως διεκδικούντες...»

⁶² Τό σημεῖο αὐτό ἔχει δημιουργήσει προβλήματα στήν ἐρμηνεία του. Προφανῶς τά μέτρα πού εἶχε πάρει ὁ Βαλεριανός ἐναντίον τῶν χριστιανῶν ἀποτελέσαν προηγούμενο γιά τόν Διοκλητιανό. Ὁ Βαλεριανός, μεταξύ τῶν ἄλλων, ἀσχολήθηκε μέ τοῦς caesariani. Σέ περίπτωση πού θά παρέμεναν χριστιανοί θά περιέρχονταν σέ δουλεία (βλ. ἀν. σ. 33). Ὁ Διοκλητιανός δὲν ἀναφέρεται στοῦς «ἐν οἰκεταίαις» ἔννοσι κάτι ἀνάλογο μέ τοῦς caesariani τοῦ Βαλεριανοῦ, αὐτοῦς δηλ. πού ὑπηρετοῦν στά αὐτοκρατορικά γραφεῖα.

⁶³ Εὐσεβίου, Ἱστορία, 8.2.4-5, Μαρτ. Παλ., praef., Lact. De Mort. Pers. 13. 1.

τικό ρόλο ἔπαιξε, ἐπίσης, ὁ εἰδωλολατρικός φανατισμός τοῦ Γαλέριου⁶⁴.

Πρόδρομοι τοῦ διωγμοῦ εἶναι οἱ λεγόμενοι στρατιωτικοί μάρτυρες, πού μαρτύρησαν στή Βόρειο Ἀφρική μεταξύ 295 καί 300. Οἱ πιέσεις στοῦς χριστιανούς ἄρχισαν πρῶτα στό στρατό. Ὁ Εὐσεβίος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ στρατοπεδάρχης στεροῦσε τῶν τιμῶν τοῦς στρατιῶτες πού ἦταν χριστιανοί. Καί προσθέτει ὅτι δέν ἐπέβαλλε θανατική ποινή, γιατί φοβόταν τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν πιστῶν πού ὑπηρετοῦσαν στό στράτευμα⁶⁵. Ἀπό τότε ἄρχισε σιγά-σιγά ὁ διωγμός τῶν χριστιανῶν⁶⁶.

Μετά τή διάταξη τοῦ Φεβρουαρίου 303 νέα διάταξη τό καλοκαίρι τοῦ ἴδιου ἔτους ὄριζε «*τοῦς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας πανταχῇ πρῶτον μέν δεσμοῖς παραδίδοσθαι, εἰθ' ὕστερον πάση μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι*»⁶⁷. Τό φθινόπωρο τοῦ 303 ὁ Διοκλητιανός πῆγε στή Ρώμη γιά νά γιορτάσει στίς 20 Νοεμβρίου τά Vicennalia. Ἦταν ἔθιμο τήν ἡμέρα ἐκείνη νά δίνεται χάρις στοῦς ἐγκληματίες. Τότε οἱ ρωμαϊκές ἀρχές κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες νά πείσουν τοῦς ἐπί κεφαλῆς τῶν χριστιανῶν νά θυσιάσουν στοῦς θεούς, ὥστε μετά νά τοῦς ἀπολύσουν. Οἱ λόγοι γιά τοῦς ὁποίους καταβάλλονταν αὐτές οἱ προσπάθειες ἦταν κυρίως πρακτικοί. Οἱ χριστιανοί κρατούμενοι ἦταν πάρα πολλοί καί ἡ χωρητικότητα τῶν φυλακῶν δέν ἦταν ἀνάλογη. Ὁ μόνος τρόπος γιά νά ἐλαττωθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν κρατουμένων ἦταν ἡ παροχή ἀμνηστίας μέ ὀρισμένες προϋποθέσεις. Ἡ τρίτη

⁶⁴ W. FRIEND, *Martyrdom*, σ. 485.

⁶⁵ Εὐσεβίου, Ἱστορία, 8.4.3-4 «*ὡς γάρ ὁ στρατοπεδάρχης, ὅστις ποτέ ἦν ἐκεῖνος, ἄρτι πρῶτον ἐνεχείρει τῷ κατά τῶν στρατευμάτων διωγμῷ, φιλοκρινῶν καί διακαθαίρων τοῦς ἐν τοῖς στρατοπέδοις ἀναφερομένους αἵρεσίν τε διδούς ἢ πειθαρχοῦσιν ἤς μετῆν αὐτοῖς ἀπολαῦειν τιμῆς ἢ τούναντιόν στέρεσθαι ταύτης, εἰ ἀντιτάττειν τῷ προστάγματι, πλείστοι ὅσοι τῆς Χριστοῦ βασιλείας στρατιῶται τήν εἰς αὐτόν ὁμολογίαν, μὴ μελλήσαντες, τῆς δοκούσης δόξης καί εὐπραγίας ἤς εἶχοντο, ἀναμφίλογως προετίμησαν. Ἦδη δέ σπανίως τούτων εἰς πού καί δεύτερος οὐ μόνον τῆς ἀξίας τήν ἀποβολήν, ἀλλά καί θάνατον τῆς εὐσεβοῦς ἐνστάσεως ἀντικατηλλάττοντο, μετρίως πῶς ἤδη τότε τοῦ τήν ἐπιβουλῆν ἐνεργούντος καί μέχρις αἵματος ἐπ' ἐνίων φθάνειν ἐπιτολμῶντος, τοῦ πλήθους, ὡς εἴοικεν, τῶν πιστῶν δεδιττομένου τε αὐτόν ἐτι καί ἀποκναίοντος ἐπὶ τόν κατά πάντων ἀθρόως ἐφορμησάσι πόλεμον*».

⁶⁶ Εὐσεβίου, Χρονικόν (ἔτους 301), ἐκδ. HELM, σ. 227: «*Veterius, magister militiae, christianos milites persequitur, paulatim ex illo iam tempore persecutione adversum nos incipiente*» καί τό ἄρμενικό κείμενο τοῦ χρονικοῦ σέ λατινική μετάφραση «*Veturius, magister militiae, eos qui in exercitu christiani erant clanculum opprimebat atque ex hoc inde tempore ubique locorum persecutio se extendit*».

⁶⁷ Εὐσεβίου, Μαρτ. Παλ., Praefatio καί Ἱστορία, 8.6.8 «*οὐκ εἰς μακρόν δ' ἐτέρων κατά τήν Μελιτηνῆν οὕτω καλουμένην χώραν καί αὐ πάλιν ἄλλων ἀμφὶ τήν Συρίαν ἐπιφυῆναι τῆ βασιλεία πεπειραμένον, τοῦς πανταχόσε τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶτας εἰρκταῖς καί δεσμοῖς ἐνεῖραι πρόσταγμα ἐφόιτα βασιλικόν*».

αυτοκρατορική διάταξη που εκδόθηκε απειλούσε με βασανιστήρια τὰ μέλη του κλήρου που ήταν φυλακισμένα και άρνούσαν να θυσιάσουν⁶⁸. Τόν Φεβρουάριο – Μάρτιο 305 εκδόθηκε ή τέταρτη διάταξη που διέτασε όλους τούς χριστιανούς ανεξαρτήτως φύλου και ήλικίας να προσφέρουν θυσίες στους θεούς με άπειλή επιβολής θανατικής ποινής. Τήν ποινή όριζε ό δικαστής⁶⁹.

Τά κείμενα τών μαρτυριών δίνουν σέ γενικές γραμμές τό περιεχόμενο τών αυτοκρατορικών διατάξεων γιά τούς διωγμούς και έπισημαίνουν ότι οι κατά τόπους άρχοντες υπερέβαλλαν σέ αυστηρότητα και θηριωδία τίς αυτοκρατορικές έντολές⁷⁰. Στο μαρτύριο του 'Αθανασίου αναφέρεται τό πρώτο κείμενο του Διοκλητιανού «.. κατά πάσαν τήν πόλιν και χώραν κλείεσθαι τας εκκλησίας τοίς χριστιανοίς⁷¹...». Θά αναφέρω μερικά μαρτύρια, ως παράδειγμα, που μνημονεύουν περιληπτικά τίς αυτοκρατορικές έντολές: στο μαρτύριο του Κυρίλλου επίσκοπου Γόρτνος «... έποίησεν δόγμα έξενεγκείν ώστε τούς Χριστιανούς μετατίθεσθαι από τών γραφών και ταίς του Χριστού έντολαίς μή έμπολιτεύεσθαι.. και μιροφαγείν και ειδώλοις έπιθύειν...»⁷², στο μαρτύριο του Βάρου «... έν ταίς ήμέραις Μαξιμιανού... άπεστάλη πρόσταγμα παρ' αυτού έν πάση γή Αίγύπτω τοίς κατά Μητρόπολιν ήγεμόσιν, ώστε πάντας τούς χριστιανούς έπιθύοι τοίς θεοίς και άπολύεσθαι, τούς δέ άντιλέγοντας τοίς προστάγμασι μετ' αίκισμών και βασάνων ποικίλων ξίφει και πυρί άναιρείσθαι...»⁷³. Γιά τούς αδίκους ό

⁶⁸ Εύσεβίου, 'Ιστορία, 8.6.10 «αύθις δ' έτέρων τά ποδά γραμματα επικατεληφότων, έν οίς τούς κατακλείστους θύσαντας μέν άνν θαδίξειν επ' ελευθερίας, ένισταμένους δέ μυρίαις καταξάινειν προστέτακτο βασάνοις, πώς άν πάλιν ένταυθα τών καθ' εκάστην έπαρχίαν μαρτύρων άριθμήσειεν τις τό πλήθος και μάλιστα τών κατά τήν 'Αφρικήν και τό Μαύρων έθνος Θηβαΐδα τε και κατ' Αίγυπτον; 'Εξ ής και εις έτέρας ήδη προελθόντες πόλεις τε και έπαρχίας διέπρεψαν τοίς μαρτυρίοις». – Η. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 79 – 'Εκτενή βιβλιογραφία γιά τόν Μεγάλο Διωγμό βλ. έν C.A.H., XII, κεφ. XIX, Μ. SORDI, Il cristianesimo e Roma, σ. 333-353, 487 – Η. D. STÖVER, Christenverfolgungen im Römischen Reich, σ. 217-232.

⁶⁹ Εύσ., Μαρτ. Παλ., 3. 1 «Δευτέρου δ' έτους διαλαθόντος και δή σφοδρότερον του καθ' ήμων πολέμου, τής έπαρχίας ήγουμένου τηνικάδε Ούρθανού, γραμμάτων τουτο πρώτων βασιλικών πεφοικώτων, έν οίς καθολικῶ προστάγματι πάντας πανδημεί τούς κατά πόλιν θύειν τε και σπένδειν τοίς ειδώλοις έκελεύετο...». 'Υπόδειγμα του ήδίκτου αυτού ύπήρξε τό ήδικο του Δεκίου του έτους 250.

⁷⁰ 'Αλφειός, Ζώσιμος..., TAFEL, σ. 32.

⁷¹ 'Αθανάσιος, 'Αν. 'Ιερουσ. Σταχ. 5, σ. 361.

⁷² Κυρίλλος επ. Γόρτνος + 304, έν Studi e Testi 175, σ. 226-227, A. SS Jul. II, σ. 685.

⁷³ Βάρου, Κλεοπάτρα..., A. SS. Oct. VIII, σ. 428. – Στα κείμενα τών μαρτυριών δέν προσδιορίζεται πάντοτε ή ποινή ή ό τρόπος εκτελέσεως τής θανατικής ποινής, π.χ. στο μαρτύριο του 'Ιέρωνα αναφέρεται ότι έντολή ήταν «... μυρίαις κολάσεσι και τιμωρίαις ύποβαλλομένου αιαιφ παραδίδοσθαι θανάτῳ». 'Ιέρων, A. SS. Nov. III, σ. 330.

Μαξιμιανός «έκέλευσεν πάντας τούς μή βουλομένους έπιθύσαι τοίς θεοίς τήν τιμήν τής στρατείας καταλιπόντες άναχωρήσαι του παλατίου...»⁷⁴. Τίς αυτοκρατορικές διατάξεις έστελναν στίς έπαρχίες «ώστε προθέματα τεθηναι επί τών πυλών εκάστης πόλεως... επί τών πυλών τής Νικομηδείας τής πόλεως προθέματα περιέχοντα ούτως: Μαξιμιανός βασιλεύς τοίς ένοικουσιν έν τή Νικομηδαίων μητροπόλει, μικροίς και μεγάλοις, έλευθέροις και ξένοις, και πολίταις παρεγγώ τάδε: έδοξέν μοι άμα τή ιερῶ συγκλήτῳ κατά τόν όφθέντα μοί χρησμόν παρὰ τών άητητήτων θεών, ώστε τή τρίτη ήμέρα του 'Αρεως πάντας τούς ύπ' έμου βασιλευομένους θάπτον άνιέναι επί τόν ναόν τής μεγάλης θεῆς Δήμητρας, και θυσίαις και καπνίσμασιν έξιλεούσθαι τήν θεόν. Εί τίς καταφρονητής όφθειή τών θείων τουτων προσταγμάτων, και μή βουληθειή θυσίαις θεραπεύσαι τούς θεούς, τουτον βουλόμεθα προνοία και κινδύνῳ του κατά τόπον ήγεμόνος, και τής έξυπηρετουμένης αυτῷ τάξεως συναχθείσης ταίς δεούσαις τιμωρίαις ύποβάλεσθαι. Τών δυσσεβών τουτων προσταγμάτων επί τών πυλών προτεθέντων, και πάντων θεωρούντων, τών τε εισιόντων και έξιόντων έν τή πόλει...»⁷⁵.

Οί συγγραφείς τών μαρτυριών θεωρούν και τονίζουσι ότι ό διωγμός του Διοκλητιανού ήταν ό χειρότερος, όπως και πράγματι ήταν⁷⁶. Οί διοικητές τών έπαρχιών, εκτός ότι υπερέβαλλαν σέ θηριωδία τίς έντολές, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, έρριχναν τό βάρος τών δραστηριοτήτων τους όχι στη χρηστή διοίκηση τής έπαρχίας, αλλά στη δίωξη τών χριστιανών⁷⁷. 'Όταν οι αυτοκρατορικές διατάξεις έφθαναν στίς πόλεις τών έπαρχιών οι χριστιανοί κάτοικοι έφευγαν και πήγαιναν να κρυφθοϋν στα πιο δυσπρόσιτα μέρη⁷⁸.

⁷⁴ Γόρδιος, An. Boll. 79 (1961), σ. 8.

⁷⁵ Εϋλάμπιος και Εϋλαμπία, A. SS. Oct. V, σ. 69-70.

⁷⁶ «Πολλοί μέν και πολλάκις κατά χριστιανών βασιλείς εκινήθησαν... Τουτων δέ πάντων τήν πονηρίαν έπισημώτατος γέγονε Διοκλητιανός... και τοσοϋτον ώστε και τά τών άλλων κατά τών εϋσεβούντων έπινοήματα και ποικίλα βασανιστήρια τοίς τουτου παρατιθέμενα φιλανθρωπίαν αυτοίς προσμαρτυρείν και πραότητα». Θεόπεμπτος και Θεωνῶς..., J. Ö. B. 30 (1981), σ. 152.

⁷⁷ «Διοκλητιανού... Μαρκιανός τήν τής Κιλικίας ειχεν ήγεμονίαν... ός άφείς τήν τών δημοσίων πραγμάτων ποιείσθαι πρόνοιαν και ών τήν άρχήν έμπερίστευτο, κατά χριστιανών τήν πάσαν μάλλον έποιετο σπουδήν: πολλή γάρ κεκράτητο τή περί τά ειδωλα πλάνην». 'Ιουλιανός, LATYSEV II, σ. 83.

⁷⁸ «Διοκλητιανός... πάντα Χριστιανών έξόμνυσθαι τήν εϋσεβειαν εθιάζετο, γραμμασί τε και διατάγμασι άνά τήν οικουμένην πάσαν, τήν θεομισή ταύτην έξαπλοϋν ματαιότητα: ταύτητοι και πολλοί μέν τών πιστών τήν διάνοιαν έσαλεύοντο, άλλοι δέ δέει τών ήπειλημένων βασάνων, έν έρημίαις και όρεσιν, άπεκρύπτοντο». Πρόβος, Τάραχος και 'Ανδρόνικος, P. G. 115, σ. 1068. – Οί άδερφές 'Αγάπη, Είρήνη και Χιόνη από τήν Θεσσαλονίκη «... καταλείπουσι

Μετά τό θάνατο τοῦ Διοκλητιανοῦ τό 305 οἱ διάδοχοί του συνέχισαν τόν διωγμό μέχρι τό 311. Νέα διάταξη τό 306 καλοῦσε ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά νά πάνε στούς ναούς καί νά προσφέρουν θυσίες ὑπό τήν ἐποπτεία τῶν ἀρχόντων. Βάσει τῆς αὐτοκρατορικής διατάξεως οἱ ἀρχόντες ἐτοίμασαν ὀνομαστικούς καταλόγους τῶν πολιτῶν καί τοὺς καλοῦσαν ἕναν – ἕναν νά θυσιάσουν⁷⁹. Τόν ἐπόμενο χρόνο ὁ Μαξιμιανός ἄλλαξε τακτική ὡς πρός τίς ποινές. Ἡ θανατική ποινή ἔπαυσε νά ἐπιβάλλεται καί οἱ ποινές πού ἐπιβάλλονταν στούς χριστιανούς ἦταν ἡ τύφλωση, ἡ ἀποκοπή τοῦ ἑνός ποδιοῦ (ἀκρωτηριασμός) καί ἡ καταδίκη στά μεταλλεῖα χαλκοῦ τῆς κάθε ἐπαρχίας⁸⁰. Τό φθινόπωρο τοῦ 308 ὁ Μαξιμίνος ἐκδίδει ἡδικτο καί διατάσσει νά ἀνοικοδομηθοῦν οἱ εἰδωλολατρικοί ναοί, νά θυσιάσουν ὅλοι ἀνεξαρτήτως φύλου καί ἡλικίας, νά μή συγκεντρῶνται οἱ χριστιανοί στά κοιμητήρα⁸¹.

μέν τήν πατρίδα καί γένος καί περιουσίαν καί κτήσιν διά τήν περί τόν θεόν ἀγάπην... καί φεύγουσι μέν τοὺς διώκοντας... καί καταλαμβάνουσιν ὄρος τι ὑψηλόν. Κάκει ταῖς προσευχαῖς ἐσχόλαζον...». Ἁγάπη, Εἰρήνη καί Χιόνη, MUSURILLO, σ. 281.

⁷⁹ Εὐσεβίου, Μαρτ. Παλ. 4. 8 «*Δευτέρας γάρ τοι καθ' ἡμῶν γενομένης ἐπαναστάσεως ὑπό Μαξιμίνου τρίτῳ τοῦ καθ' ἡμᾶς ἔτει διωγμοῦ γραμμάτων τε τοῦ τυράννου τοῦτο πρῶτον διαπεφοιηκότων, ὡς ἂν πανδημίε πάντες ἅπαξ ἄπλως μετ' ἐπιμελείας καί σπουδῆς τῶν κατά πόλεις ἀρχόντων θύοιεν κηρύκων τε καθ' ὅλης τῆς Καισαρέων πόλεως ἄνδρας ἅμα καί γυναῖξιν καί τέκνοις ἐπί τοὺς τῶν εἰδώλων οἴκους ἐξ ἡγεμονικοῦ κελεύσματος ἀναβοωμένων καί πρός τούτοις ὀνομαστί χιλιάρχων < ἀπ' > ἀπογραφῆς ἕκαστον ἀνακαλουμένων ἀφάτῳ τε κλύδωνι κακῶν τῶν πανταχόσε δεδηλωμένων... [χιλιάρχου < δέ > καί ἑκατόνταρχοῦ κατ' οἴκου καί ἄμφοδα παριόντες ἀναγραφᾶς τῶν πολιτῶν ἐποιούντο, εἶτα ἐξ ὀνόματος ἕκαστον ἀνακαλούμενοι, τό προσταχθέν πράττειν ἐδιάζοντο...]* καί Lact., De Mort. Pers., 21. 7.

⁸⁰ Εὐσεβίου, Ἱστορία 8.12.8-10 «*τά δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα, ὅτε δὴ λοιπόν ἀπειρηκότες ἐπί τῶν κακῶν ὑπερβολῆ καί πρός τό κτείνειν ἀποκαμόντες πλησιονήν τε καί κόρον τῆς τῶν αἱμάτων ἐκχύσεως ἐσηκότες, ἐπί τό νομιζόμενον αὐτοῖς χρηστόν καί φιλόνηρον ἐτρέποντο, ... μή γάρ καθήκειν φασίν αἵμασιν ἐμφυλίοις μαιίνειν τάς πόλεις μηδ' ὀμότητι τήν ἀνωτάτω διαβάλλειν τῶν κρατούντων ἀρχήν, εὐμενῆ τοῖς πᾶσιν ὑπάρχουσαν καί πραεῖαν... τηλικαῦτα ὀφθαλμούς ἐξορύττεσθαι καί τοῖν σκελοῖν πηροῦσθαι θάτερον προσετίττετο. Ταῦτα γάρ ἦν αὐτοῖς τά φιλόνηρα καί τῶν καθ' ἡμῶν τιμωρῶν τά κουφότατα, ὥστε ἦδη ταύτης ἔνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλονηρίας οὐκέτ' εἶναι δυνατόν ἐξεῖπειν τό πλήθος τῶν ὑπὲρ πάντα λόγον τοὺς μέν δεξιούς ὀφθαλμούς ζίφει πρότερον ἐκκοπτομένων κάπειτα τούτους πυρί καυτηριαζόμενων, τοὺς δέ λαιούς πόδας κατά τῶν ἀγκυλῶν αὐθις καυτήσιν ἀχρειουμένων μετά τε ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρχίαν χαλκοῦ μετάλλοις οὐχ ὑπηρεσίας τοσοῦτον ὅσον κακώσεως καί ταλαιπωρίας ἔνεκεν καταδικαζομένων πρός ἅπασί τε τούτοις ἄλλων ἄλλοις ἀγῶσιν...».*

⁸¹ Εὐσεβίου, Μαρτ. Παλ., 9. 2 «*ἀθρόως δ' οὖν αὐθις Μαξιμίνου διαφοιτᾶ καθ' ἡμῶν πανταχοῦ γράμματα < οἱ > τε κατ' ἐπαρχίαν ἡγεμόνες καί προσέτι ὁ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμένοι προγράμμασι καί ἐπιστολαῖς καί δημοσίοις διατάγμασι τοὺς ἐν ἀπάσαις πόλεσι λογιστάς ἅμα στρατηγοῖς καί ταθουλαρίοις ἐπέπερχον τό βασιλικόν εἰς πέρας ἀγειν πρόσταγμα, κελύον ὡς ἂν μετά σπουδῆς πάσης τῶν μέν εἰδωλείων ἀνοικοδομοῖεν τά πεπτωκότα,*

Στίς 30 Ἀπριλίου 311 ἐκδόθηκε καινούργια διάταξη πού ἔπαυε τό διωγμό καί ἐπέτρεπε στοὺς χριστιανούς νά λατρεύουν τόν Θεό τους ὑπό τόν ὄρο ὅτι δέν θά ἔκαναν ὅ,τιδήποτε πού θά διασάλευε τήν δημόσια τάξη⁸². Ἐκδόθηκε ἀπό τοὺς τέσσερες αὐτοκράτορες Κωνσταντῖνο, Γαλέριο, Λικίνιο, Μαξιμίνο. Ἐμπνευστής καί συντάκτης του ἦταν ὁ Γαλέριος καί γι' αὐτό εἶναι γνωστό ὡς τό Ἡδικτο τοῦ Γαλερίου. Τό κείμενο ἔχει διασωθεῖ στά λατινικά ἀπό τόν Λακτάντιο⁸³ καί σέ ἑλληνική μετάφραση ἀπό τόν Εὐσέβιο⁸⁴. Παραθέτω καί τά δύο κείμενα: «*Inter cetera quae pro rei publicae semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere atque id providere, ut etiam christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent, 2. siquidem quadam ratione tanta eosdem christianos voluntas invasisset et tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentes eorum constituerant sed pro arbitrio suo atque ut isdem erat libitum ita sibimet leges facerent quas observarent, et per diversa varios populos congregarent. 3. Denique eum eiusmodi nostra iussio extitisset, ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subiugati, multi etiam detubati sunt. Atque cum plurimi in proposito perseverarent ac videremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere nec christianorum dem observare, contemplatione mitissimae nostrae clementiae intuentes et consuetudinem sempiternam, qua solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam, ut denuo sint christiani et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant. 5. < Per > aliam autem epistolam iudicibus significaturi sumus quid debeant observare. Unde iuxta hanc in dulgentiam nostram debebunt deum*

*πανδημίε δέ πάντας, ἄνδρας ἅμα γυναῖξιν καί οἰκέταις, αὐτοῖς ὑπομαζίοις πασι, θύειν καί σπένδειν αὐτῶν τε ἀκριβῶς τῶν ἐναγῶν ἀπογεύεσθαι θυσιῶν ἐπιμελές ποιοῦντο, καί τά μέν κατ' ἀγοράν ὄνια ταῖς ἀπό τῶν θυσιῶν σπονδαῖς καταμολύνοντο, πρόσθεν δέ τῶν λουτρῶν ἔφεδροι κατατάσσοντο, ὡς ἂν τοὺς ἐν τούτοις ἀποκαθαίρομενους ταῖς παμμάροις μολύνουεν θυσίαις». – Μαρτ. Παλ. 13. 2-13, 10 – Ἱστορία, 9. 2 «*ὅσα δ' οὖν πρός ἀνατροπήν τῆς εἰρήνης μηχανώμενος πρῶτον μέν εἶργεν ἡμᾶς τῆς ἐν τοῖς κοιμητηρίοις συνόδου διά προφάσεως πειράται, εἶτα διά τινων πονηρῶν ἀνδρῶν αὐτός ἐαυτῷ καθ' ἡμῶν πρεσβεύεται, τοὺς Ἀντιοχεῶν πολίτας παρορμήσας ἐπί τό μηδωμῶς τινα Χριστιανῶν τήν αὐτῶν οἰκείν ἐπιτρέπεσθαι πατρίδα ὡς ἐν μεγίστη δωρεᾷ παρ' αὐτοῦ τυχεῖν ἀξιώσαι, καί ἐτέρους δέ ταυτὸν ὑποβαλεῖν διαπράξασθαι». – Μαρτ. Παλ. 9.4.1, Lact., De Mort. pers. 36.3-7, Εὐσεβίου, Ἱστορία, 8.14.9-9.5.1.**

⁸² W. FRFND, Martyrdom, σ. 510-511, C.A.H., XII, σ. 672.

⁸³ Lactantius, De Mort. Pers. 34.

⁸⁴ Εὐσεβίου, Ἱστορία 8. 17.

suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique versum res publica perstet incolumis et securi vivere in sedibus suis possint». Καί τό ἑλληγνικό κείμενο: «Ταῦτα κατά τήν Ρωμαίων φωνήν, ἐπί τήν Ἑλλάδα γλωτταν κατά τό δυνατόν μεταληφθέντα, τοῦτον εἶχε τόν τρόπον: Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ, Γαλέριος, Οὐαλέριος, Μαξιμιανός ἀνίκητος Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, Γερμανικός μέγιστος, Αἴγυπτιακός μέγιστος, Θηβαϊκός μέγιστος, Σαρματικός μέγιστος πεντάκις, Περσῶν μέγιστος δῖς, Κάρπων μέγιστος ἐξάκις, Ἀρμενίων μέγιστος, Μήδων μέγιστος, Ἀδιαθηνῶν μέγιστος, δημαρχικῆς ἐξουσίας τό εἰκοστόν, αὐτοκράτωρ τό ἑννεακαίδεκατον, ὕπατος τό ὄγδοον, πατήρ πατρίδος, ἀνθύπατος καί Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλαύιος Οὐαλέριος Κωνσταντῖνος εὐσεβῆς εὐτυχῆς ἀνίκητος Σεβαστός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημαρχικῆς ἐξουσίας, αὐτοκράτωρ τό πέμπτον, ὕπατος, πατήρ πατρίδος, ἀνθύπατος.

Μεταξὺ τῶν λοιπῶν, ἄπερ ὑπὲρ τοῦ χρησίμου καί λυσιτελοῦς τοῖς δημοσίοις διατυπούμεθα, ἡμεῖς μὲν βεβουλήμεθα πρότερον κατά τοὺς ἀρχαίους νόμους καί τήν δημοσίαν ἐπιστήμην τήν τῶν Ρωμαίων ἅπαντα ἐπανορθώσασθαι καί τούτου πρόνοιαν ποιήσασθαι ἵνα καί οἱ Χριστιανοί, οἵτινες τῶν γονέων τῶν ἑαυτῶν καταλελοίπασιν τήν αἵρεσιν, εἰς ἀγαθὴν πρόθεσιν ἐπανεέλθοιεν. Ἐπεὶπερ τινὶ λογισμῷ τοσαύτη αὐτοὺς πλεονεξία κατελιήφη ὡς μὴ ἐπεσθαι τοῖς ὑπὸ τῶν πάλοι καταδειχθεῖσιν, ἄπερ ἴσως πρότερον καί οἱ γονεῖς αὐτῶν ἦσαν καταστήσαντες, ἀλλὰ κατά τήν αὐτὴν πρόθεσιν καί ὡς ἕκαστος ἐβούλετο, οὕτως ἑαυτοῖς καί νόμους ποιῆσαι καί τούτους παραφυλάσσειν καί ἐν διαφόροις διάφορα πλήθη συνάγειν. Τοιγαροῦν τοιούτου ὕφ' ἡμῶν προστάγματος παρακολουθήσαντος ὥστε ἐπὶ τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κατασταθέντα ἑαυτοὺς μεταστήσαιεν, πλεῖστοι μὲν κινδύνῳ ὑποβληθέντες, πλεῖστοι δὲ ταραχθέντες παντοίους θανάτους ὑπέφερον καί ἐπειδὴ τῶν πολλῶν τῇ αὐτῇ ἀπονοίᾳ διαμενόντων ἐωρῶμεν μῆτε τοῖς θεοῖς τοῖς ἐπουρανίοις τήν ὀφειλομένην θρησκείαν προσάγειν αὐτοὺς μῆτε τῷ τῶν Χριστιανῶν προσέχειν, ἀφορῶντες εἰς τήν ἡμετέραν φιλανθρωπίαν καί τήν διηνεκὴ συνήθειαν δι' ἧς εἰώθαμεν ἅπασιν ἀνθρώποις συγγνώμην ἀπονέμειν, προθυμότατα καί ἐν τούτῳ τήν συγχώρησιν τήν ἡμετέραν ἐπεκτείνειν δεῖν ἐνομίσαμεν, ἵνα αὐθις ὧσιν Χριστιανοί καί τοὺς οἴκους ἐν οἷς συνήγοντο συνθῶσιν οὕτως ὥστε μηδὲν ὑπεναντίον τῆς ἐπιστήμης αὐτοὺς πράττειν. Δι' ἐτέρας δὲ ἐπιστολῆς τοῖς δικασταῖς δηλώσομεν τί αὐτοὺς παραφυλάσσειν δεήσει· ὅθεν κατά ταύτην τήν συγχώρησιν τήν ἡμετέραν ὀφείλουσιν τὸν ἑαυτῶν θεὸν ἰκετεύειν περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας καί τῶν δημοσίων καί τῆς ἑαυτῶν, ἵνα κατά πάντα τρόπον καί τὰ δημόσια παρασχεθῇ ὕγιῃ καί ἀμέριμνα ζῶν ἐν τῇ ἑαυτῶν ἐστία δυνηθῶσιν».

Τό Ἠδικτο τοῦ Γαλερίου δημοσιεύθηκε σὲ ὅλη τήν ἐπικράτεια ἐκτός ἀπὸ τήν Ἀνατολή, τήν περιοχὴ τοῦ Μαξιμίνου, ὁ ὁποῖος ἦταν μεγάλος πο-

λέμιος τῶν χριστιανῶν. Ἦταν, ὅμως, ὑποχρεωμένος νὰ συμμορφωθεῖ στὴ διάταξη αὐτὴ καί ἔδωσε ἐντολὴ προφορικὰ στοὺς ἄρχοντες ποὺ ἦταν ὑπὸ αὐτὸν νὰ χαλαρώσουν τὸ διωγμὸ ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Αὐτοὶ διαβίβαν γραπτὰ τὴν ἐντολὴ στοὺς διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν⁸⁵. Ὁ Εὐσέβιος ἔχει διασώσει στὰ ἑλληνικά τὴν λατινικὴ ἐπιστολὴ τοῦ praefectus praetorio Σαβίνου πρὸς τοὺς διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὴν ὁποία τοὺς γνωστοποιεῖ τὴν βούληση τοῦ Μαξιμίνου. Εἶναι δηλαδὴ ἐπιστολὴ πρὸς ἐκτέλεση τοῦ Ἠδικτου⁸⁶.

Οἱ διώξεις δὲν σταμάτησαν, τοῦλάχιστον τοπικά, στὴν Αἴγυπτο π.χ., μέχρι τὸ 312⁸⁷. Rescriptum τοῦ Μαξιμίνου σὲ στήλη τῆς Τύρου τοῦ 311 ἢ 312, ποὺ ἔχει μεταφράσει ὁ Εὐσέβιος στὰ ἑλληνικά⁸⁸, περιέχει ἀντιχριστιαν-

⁸⁵ Εὐσέβιου, Ἱστορία 9.1.1.

⁸⁶ Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἔχει ὡς ἐξῆς (Εὐσέβιου, Ἱστορία 9.1.3-6): «Λιπαρωτάτη καὶ καθοσιωμένη σπουδῇ ἡ θεϊότης τῶν δεσποτῶν ἡμῶν θειοτάτων αυτοκρατόρων πάντων τῶν ἀνθρώπων τὰς διανοίας πρὸς τὴν ὄσιαν καί ὀρθὴν τοῦ ζῆν ὁδὸν περιγαγεῖν ἐτι πάλοι ὄρισεν, ὅπως καί οἱ ἄλλοτρία Ρωμαίων συνθηθεῖ ἀκολουθεῖν δοκοῦντες τὰς ὀφειλομένας θρησκείας τοῖς ἀθανάτοις θεοῖς ἐπιτελοῖεν· 4. ἀλλ' ἡ τινῶν ἐνστασις καί τραχυτάτη βουλή εἰς τοσοῦτον περιέστη ὡς μῆτε λογισμῷ δικαίῳ τῆς κελεύσεως δύνασθαι ἐκ τῆς ἰδίας προθέσεως ἀναχωρεῖν μῆτε τὴν ἐπικειμένην τιμωρίαν αὐτοὺς ἐκφοβεῖν. 5. Ἐπειδὴ τοίνυν συνέβαιεν ἐκ τοῦ τοιούτου τρόπου πολλοὺς εἰς κίνδυνον ἑαυτοὺς περιβάλλειν, κατά τὴν προσοῦσαν εὐγένειαν τῆς εὐσεβείας ἡ θεϊότης τῶν δεσποτῶν ἡμῶν τῶν δυνατωτάτων αυτοκρατόρων ἄλλοτριον εἶναι τῆς προθέσεως τῆς θειοτάτης τῆς ἰδίας δοκιμάζουσα τὸ ἐκ τῆς τοιαύτης αἰτίας εἰς τοσοῦτον κίνδυνον τοὺς ἀνθρώπους περιβάλλειν, ἐκέλευσεν διὰ τῆς ἐμῆς καθοσιώσεως τῇ σῆ ἀγχινοῖα διαχαράξει ἐν εἰ τις τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἰδίου ἔθνους τὴν θρησκείαν μετὶν εὐρεθείῃ, τῆς κατ' αὐτοῦ ἐνοχλήσεως καί τοῦ κινδύνου αὐτὸν ἀποστήσειας καί μὴ τινα ἐκ ταύτης τῆς προφάσεως τιμωρίαν κολαστέον νομίσειας, ὁπότε τῇ τοῦ τοσοῦτου χρόνου συνελεύσει συνέστη αὐτοὺς μηδενὶ τρόπῳ πεπεῖσθαι δεδυνῆσθαι ὅπως ἀπὸ τῶν τοιούτων ἐνστάσεων ἀναχωρήσαιεν. 6. Γράψαι τοιγαροῦν πρὸς τοὺς λογιστάς καί τοὺς στρατηγούς καί τοὺς πραιποσίτους τοῦ πάγου ἐκάστης πόλεως ἡ σῆ ἐπιστρέφεια ὀφείλει ἵνα γνοῖεν περαιτέρω αὐτοῖς τούτου τοῦ γράμματος φροντίδα ποιῆσθαι μὴ προσήκειν».

⁸⁷ W. FRIEND, Martyrdom, σ. 514-516, Εὐσέβιου, Ἱστορία 9.4.5, 9.3.

⁸⁸ Εὐσέβιου, Ἱστορία, 9.7.3-14:

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΜΑΞΙΜΙΝΟΥ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΩΝ ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ
ΑΝΤΙΓΡΑΦΗΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΝ ΤΥΡΩΙ ΣΤΗΛΗΣ ΜΕΤΑΛΗΦΘΕΙΣΗΣ

«Ἦδη ποτὲ ἡ ἀσθενὴς θρασυτής τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἴσχυσεν πᾶσαν πλάνης ἀμαυρότητα καί ὀμίχλην ἀποσεισαμένη καί ἀνασκεδάσασα, ἥτις πρὸ τούτου οὐ τοσοῦτον τῶν ἀσεβῶν ὅσον τῶν ἀθλίων ἀνθρώπων τὰς αἰσθήσεις ὀλεθρῶν ἀγνοίας σκότῳ ἐνελιθθεῖσας ἐπολιόρκει, ἐπιγνώναι ὡς τῇ τῶν ἀθανάτων θεῶν φιλαγάθῳ προνοίᾳ διοικεῖται καί σταθεροποιεῖται· [4] ὅπερ πρᾶγμα ἀπιστόν ἐστιν εἰπεῖν ὅπως κεχαρισμένον ὅπως τε ἡδιστον καί προσφιλές ἡμῖν γέγονεν ὡς μέγιστον δεῖγμα τῆς θεοφιλοῦς ἡμῶν προαιρέσεως δεδωκέναι, ὁπότε καί πρὸ τούτου οὐδενὶ ἀγνωστον ἦν ὁποίας παρατηρήσεως καί θεοσεβείας πρὸς τοὺς ἀθανάτους θεοὺς ἐτυγχάνετε ὄντες, οἷς οὐ ψιλῶν καί ὑποκένων ῥημάτων πίστις, ἀλλὰ συνεχῆ καί παράδοξα ἔρ-

γων επιστήμων γνωρίζεται. [5] διόπερ επαξίως ἡ ὑμετέρα πόλις θεῶν ἀθανάτων φόβον ἰδρυμά τε καὶ οἰκητήριον ἐπικαλοῖτο· πολλοῖς γοῦν παραδείγμασιν καταφαίνεται τῇ τῶν οὐρανίων θεῶν αὐτὴν ἐπιδημία ἀνθεῖν. [6] ἰδοὺ τοῖνον ἡ ὑμετέρα πόλις πάντων τῶν ἰδία διαφερόντων αὐτῆς ἀμελήσασα καὶ τὰς πρότερον τῶν ὑπὲρ αὐτῆς πραγμάτων δεήσεις περιδοῦσα, ὅτε πάλιν ἦσθετο τοὺς τῆς ἐπαράτου ματαιότητος γεγονότας ἔρπειν ἄρχεσθαι καὶ ὡσπερ ἀμεληθεῖσαν καὶ κεκοιμημένην πυρὰν ἀναζωπυρουμένων τῶν πυρῶν μεγίστας πυρκαϊὰς ἀναπληροῦσαν, εὐθέως πρὸς τὴν ἡμετέραν εὐσεβείαν, ὡσπερ πρὸς μητρόπολιν πασῶν θεοσεβειῶν, χωρὶς τινος μελλήσεως κατέφυγεν, ἴασιν τινα καὶ βοήθειαν ἀπαιτοῦσα· [7] ἦντινα διάνοιαν σωτηριώδη διὰ τὴν πίστιν τῆς ὑμετέρας θεοσεβείας τοὺς θεοὺς ὑμῖν ἐμβεβληκέναι δηλὸν ἐστιν. ἐκεῖνος τοιγαροῦν, ἐκεῖνος ὁ ὕψιστος καὶ μέγιστος Ζεὺς, ὁ προκαθήμενος τῆς λαμπροτάτης ὑμῶν πόλεως, ὁ τοὺς πατρῶους ὑμῶν θεοὺς καὶ γυναῖκας καὶ τέκνα καὶ ἐστίαν καὶ οἴκους ἀπὸ πάσης ὀλεθρίου φθορᾶς ρύσοντας, ταῖς ὑμετέραις ψυχαῖς τὸ σωτήριον ἐνέπνευσεν βούλημα, ἐπιδεικνύσας καὶ ἐμφαίνων ὅπως ἐξαιρετόν ἐστιν καὶ λαμπρόν καὶ σωτηριώδες μετὰ τοῦ ὀφειλομένου σεβάσματος τῇ θρησκείᾳ καὶ ταῖς ἱεροθρησκείαις τῶν ἀθανάτων θεῶν προσιέναι. [8] τίς γάρ οὕτως ἀνόητος ἢ νοῦ παντός ἀλλότριος εὐρεθῆναι δύναται, ὅς οὐκ αἰσθεται τῇ φιλαγαθῶ τῶν θεῶν σπουδῇ συμβαίνειν μήτε τὴν γῆν τὰ παραδιδόμενα αὐτῇ σπέρματα ἀρνεῖσθαι τὴν τῶν γεωργῶν ἐλπίδα κενῆ προσδοκίᾳ σφάλουσαν, μηδ' αὐ ἀσεβοῦς πολέμου πρόσοψιν ἀνεπικωλύτως ἐπὶ γῆς στηρίζεσθαι καὶ φθαρείσης τῆς τοῦ οὐρανοῦ εὐκρασίας ἀρχυόμενα τὰ σώματα πρὸς θάνατον κατασύρεσθαι, μηδὲ μὴν ἀμέτρων ἀνέμων πνεύμασι τὴν θάλασσαν κυμαίνουσαν κορυφοῦσθαι, μηδὲ γε καταιγίδας ἀπροσδοκίτους καταρρηγνυμένας ὀλέθριον χειμῶνα ἐπεγείρειν, ἔτι τοῖνον μηδὲ τὴν τροφὸν ἀπάντων καὶ μητέρα γῆν ἀπὸ τῶν κατωτάτω λαγόνων ἑαυτῆς ἐν φοβερῷ τρόμῳ καταδυομένην μηδὲ γε τὰ ἐπικείμενα ὄρη χασμάτων γινομένων καταλύεσθαι, ἅπερ πάντα καὶ ταῦτα ἐπι πολλῶ χαλεπώτερα κακὰ πρὸ τούτου πολλακίς γεγενῆσιν οὐδεὶς ἀγνοεῖ. [9] καὶ τούτοις ἀπάντα διὰ τὴν ὀλέθριον πλάνην τῆς ὑποκένου ματαιότητος τῶν ἀθεμιτῶν ἐκεῖνων ἀνθρώπων ἐγένετο, ἠνίκα κατὰ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐπεπόλαξεν καὶ σχεδὸν εἰπεῖν τὰ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἀσχύνας ἐπέεζεν».

[10]τούτοις μεθ' ἕτερα ἐπιλέγει·

«ἐφορᾶτῶσαν ἐν τοῖς πλατέσιν ἡδὴ πεδίοις ἀνθοῦντα τὰ λήϊα καὶ τοῖς ἀστάχυσιν ἐπικυμαίνοντα καὶ τοὺς λειμῶνας δι' εὐομβρίαν φυαῖς καὶ ἀνθεσιν λαμπομένους καὶ τὴν τοῦ ἀέρος κατάστασιν εὐκρατὸν τε καὶ πραοτάτην ἀποδοθεῖσαν, [11] χαιρέτῶσαν λοιπὸν ἅπαντες διὰ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας ἱερουργίας τε καὶ τιμῆς τῆς τοῦ δυνατωτάτου καὶ στερροτάτου ἀέρος ἐξευμενισθείσης καὶ διὰ τοῦτο τῆς εὐδινωτάτης εἰρήνης θεβαίως μεθ' ἡσυχίας ἀπολαύοντες ἠδυνέσθωσαν καὶ ὅσοι τῆς τυφλῆς ἐκείνης πλάνης καὶ περιόδου παντάσῃν ὀφελήθεντες εἰς ὄρθην καὶ καλλίστην διάνοιαν ἐπανήλθον, μειζόνως μὲν οὖν χαιρέτῶσαν ὡς ἂν ἐκ χειμῶνος ἀπροσδοκίτου ἢ νόσου θραεῖας ἀσπασθέντες καὶ ἡδεῖαν εἰς τοῦπιόν ζωῆς ἀπόλαυσιν καρπωσάμενοι· [12] εἰ δὲ τῆ ἐπαράτῳ αὐτῶν ματαιότητι ἐπιμένοιν, πολλῶ πόρρωθεν τῆς ὑμετέρας πόλεως καὶ περιχώρου, καθὼς ἠξιώσατε, ἀποχωρισθέντες ἐξελαθήτωσαν, ἵν' οὕτως κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀξιειπίνου ὑμῶν περὶ τοῦτο σπουδῆς παντός μιάσματος καὶ ἀσεβείας ἀποχωρισθεῖσα ἡ ὑμετέρα πόλις καὶ τὴν ἐμφυτον αὐτῇ πρόθεσιν μετὰ τοῦ ὀφειλομένου σεβάσματος ταῖς τῶν ἀθανάτων θεῶν ἱερουργίαις ὑπακούοι. [13] ἵνα δὲ εἰδῆτε ὅσῳ προσφιλέως ἡμῖν γέγονεν ἡ περὶ τούτου ἀξίωσις ὑμῶν, καὶ χωρὶς ψηφισμάτων καὶ χωρὶς δεήσεως αὐθαίρετῶ βουλήσει ἡ ὑμετέρα προθυμοτάτη φιλαγαθίας ψυχῆ ἐπιτρέπομεν τῇ ὑμετέρα καθοσιώσει ὅποιαν δ' ἂν βουληθῆτε μεγαλοδωρεᾶν ἀντὶ ταύτης ὑμῶν τῆς φιλοθέου προθέσεως αἰτήσαι. [14] καὶ ἡδὴ μὲν τοῦτο ποιεῖν καὶ λαβεῖν ἀξιώσατε· τεύξεσθε γάρ αὐτῆς χωρὶς τινος ὑπερθέσεως· ἦτις παρασχεθεῖσα τῇ ὑμετέρα πόλει εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα τῆς περὶ τοὺς ἀθανάτους θεοὺς φιλο-

νικῆ προπαγάνδα καὶ ἐπιτρέπει νέο διωγμὸ τῶν χριστιανῶν. Ὁ Λακτάντιος καὶ ὁ Εὐσέβιος⁸⁹ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Μαξιμίνος ἐνθάρρυνε τίς κοινότητες νά τοῦ στέλνουν πρεσβεῖες μέ αἰτήματα ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ὁ Μαξιμίνος ἀπαντοῦσε μέ εἰδικά μέτρα ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Τό 1892 ἀνακαλύφθηκε στήν Αἰγύπτου τῆς Λυκίας τό ἑλληνικό κείμενο τῆς αἰτήσεως τῶν κατοίκων τῆς Λυκίας καὶ Παμφυλίας καὶ ἡ λατινική ἀπάντηση τοῦ Μαξιμίνου⁹⁰. Ἐπαληθεύεται, ἔτσι, ὁ Εὐσέβιος, ὁ ὅποιος δίνει τὴν πληροφορία ὅτι καὶ σέ ἄλλες πόλεις ἔστειλαν αὐτό τό rescriptum.

Τό 313 δύο διατάξεις ἀποκαθιστοῦν τοὺς χριστιανούς. Ἡ μία εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἀναφέρεται στήν ἄμεση ἐπιστροφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας στήν Ἐκκλησία, ἐάν ἡ περιουσία αὐτῆ παρακρατεῖται ἀπὸ ἰδιώτες ἢ ἄλλους⁹¹ καὶ ἡ ἄλλη εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Λικινίου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι τὸ περίφημο Ἡδικτο τοῦ Μεδιολάνου⁹². Ἐχεῖ σωθεῖ τό λατινικό κείμενο⁹³ καὶ ἡ ἑλληνική του μετάφρα-

θέου εὐσεβείας παρέξει μαρτυρίαν, τοῦ δὲ ὑμᾶς ἀξίων ἐπάθλων τετυχηκέναι παρὰ τῆς ἡμετέρας φιλαγαθίας ταύτης ὑμῶν ἔνεκεν τῆς τοῦ θίου προαιρέσεως υἱοῖς τε καὶ ἐγγόνιους ὑμετέροις ἐπιδειχθήσεται».

⁸⁹ Εὐσέβιου, Ἱστορία, 9.2-9.4.2-9.7.1-9.9α.4-6, Lact. De Mort. Pers. 36.3.

⁹⁰ Ἡ αἴτηση καὶ ἡ ἀπάντηση ἔχουν δημοσιευθεῖ τοῦλάχιστον δεκαεπτὰ φορές. Βλ. Ε. ΚΑΛΙΝΚΑ, ἐν Tituli Asiae Minoris, Wien 1944, 2. 3. 785.

⁹¹ Εὐσέβιου, Ἱστορία 10.5.15-17. «Ἀντίγραφον ἐτέρας βασιλικῆς διατάξεως ἦν αὐθις πεποιήται, μόνη τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ τὴν δωρεάν δεδόσθαι ὑποσημηνάμενος.

Χαίρε Ἀνυλίνα, τιμώτατε ὑμῖν. Ἔστιν ὁ τρόπος οὗτος τῆς φιλαγαθίας τῆς ἡμετέρας, ὥστε ἐκεῖνα ἅπερ δικαίῳ ἄλλοτριῶ προσήκει, μὴ μόνον μὴ ἐνοχλεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀποκαθιστᾶν θούλεσθαι ἡμᾶς, Ἀνυλίνα τιμώτατε. Ὅθεν βουλόμεθα ἵν', 16 ὅποταν ταῦτα τὰ γράμματα κομίσῃ εἴ τινα ἐκ τούτων τῶν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ καθολικῇ τῶν χριστιανῶν ἐν ἐκάσταις πόλεσιν ἢ καὶ ἄλλοις τόποις διέφερον [καὶ] κατέχοιτο νῦν ἢ ὑπὸ πολιτῶν ἢ ὑπὸ τινῶν ἄλλων, ταῦτα ἀποκατασταθῆναι παραχρήμα ταῖς αὐταῖς ἐκκλησίαις ποιήσης, ἐπειδὴ περ προηρήμεθα ταῦτα ἅπερ αἱ αὐταῖ ἐκκλησίαι πρότερον ἐσχίκεσαν, τῷ δικαίῳ αὐτῶν ἀποκατασταθῆναι. Ὅποτε τοῖνον συνορᾶ ἡ καθοσίωσις ἢ σὴ ταύτης ἡμῶν τῆς κελύσεως σαφέστατον εἶναι τό πρόσταγμα, σπουδάσον, εἴτε κῆποι εἴτε οἰκία εἴθ' ὅτι οὐδὲποτε τῷ δικαίῳ τῶν αὐτῶν ἐκκλησιῶν διέφερον, σύμπαντα αὐταῖς ἀποκατασταθῆναι ὡς τάχιστα, ὅπως τούτῳ ἡμῶν τῷ προστάγματι ἐπιμελεστάτην σέ πειθάρχησιν παρεσχῆκέναι καταμάθοιμεν. Ἐρρωσο, Ἀνυλίνα, τιμώτατε καὶ ποθενότατε ἡμῖν».

⁹² ΟΡΡ. ΚΟΛΕΜΑΝ – ΝΟΡΤΟΝ, Roman State and Christian Church, σ. 30 χαρακτηρίζει τό Ἡδικτο τοῦ Μεδιολάνου «a landmark not only in the history of Christianity, since it recognizes the Church as a corporate body (and not as the State's religion), but also in the religious history of mankind, because it declares for the first time the doctrine that full freedom in the realm of religion belongs as of right to everyone. It is really an epistle and not an edict».

⁹³ Lact., De Mort. Pers. 48.2.-12.

ση Ἐπειδὴ τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι σημαντικό παραθέτω καὶ τὸ λατινικὸ καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση.

Lact., De Mort. Pers., 48.2-12. «Cum feliciter tam ego [quam] Constantinus Augustus quam etiam ego Licinius Augustus apud Mediolanum convenissemus atque universa quae ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, haec inter cetera quae videbamus pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinanda esse credidimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset, quo quicquid < est > divinitatis in sede caelesti, nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac – propitium possit existere. Itaque hoc consilium salubri ac rectissima ratione ineundum esse credidimus ut nulli omnino facultatem abnegandam putaremus qui vel observationi christianorum vel ai religioni mentens suam dederit quam ipse sibi aptissimam esse sentiret, ut possit nobis summa divinitas, cuius religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benivolentiamque praestare. Quare scire dicationem tuam convenit placuisse nobis, ut amotis omnibus omnino conditionibus quae prius scriptis ad officium tuum datis super christianorum nomine < continebantur, et quae prorsus sinistra et a nostra clementia aliena esse > videbantur, < ea removeantur, et > nunc libere ac simpliciter unus quisque eorum, qui eandem observandae religionis christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem ac molestiam sui id ipsum observare contendant. Quae sollicitudini tuae plenissime significanda esse credidimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendae religionis suae facultatem isdem christianis dedisse. Quod cum isdem a nobis indultum esse pervideas, intellegit dicatio tua etiam aliis religionis suae vel observantiae potestatem similiter apertam et liberam pro quiete temporis nostri < esse > concessam, ut in colendo quod quisque delegerit, habeat liberam facultatem. < Quod a nobis factum est, ut neque cuiquam > honori neque cuiquam religioni < detractum > aliquid a nobis < videatur >. Atque hoc insuper in persona christianorum statuendum esse censuimus, quod, si eadem loca, ad quae antea convenire consueverant, de quibus etiam datis ad officium tuum litteris certa antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliqui vel a fisco nostro vel ab alio quocumque videntur esse mercati, eadem christianis sine pecunia et sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituant, qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter isdem christianis quantocius reddant, etiam vel hi qui emerunt vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint de nostra benivolentia aliquid, vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur. Quae omnia corpori christianorum protinus per intercessionem tuam ac sine mora tradi oport-

tebit. Et quoniam idem christiani non [in] ea loca tantum ad quae convenire consueverunt, sed alia etiam habuisse noscuntur ad ius corporis eorum id est ecclesiarum, non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege quam superius comprehendimus, citra ullam prorsus ambiguitatem vel controversiam isdem christianis, id est corpori et conventiculis eorum reddi debebis, supra dicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio sicut diximus restituant, indemnitate de nostra benivolentia sperent. In quibus omnibus supra dicto corpori christianorum intercessionem tuam efficacissimam exhibere debebis, ut praeceptum nostrum quantocius compleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicae consulatur. Hactenus fiet, ut, sicut superius comprehensum est, divinus iuxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine publica perseveret. Ut autem huius sanctionis < et > benivolentiae nostrae forma ad omnium possit pervenire notitiam, praelata programme tuo haec scripta et ubique proponere et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut huius nostrae benivolentiae [nostrae] sanctio latere non possit».

Εὐσ. 10.5.2-14 «Ἦδη μὲν πάλαι σκοποῦντες τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκείας οὐκ ἀρνητέαν εἶναι, ἀλλ' ἐνός ἐκάστου τῆ διανοίᾳ καὶ τῆ βουλήσει ἐξουσίαν δοτέον τοῦ τὰ θεῖα πράγματα τημελεῖν κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν ἕκαστον, κεκελεύκειμεν τοῖς τε Χριστιανοῖς τῆς αἰρέσεως καὶ τῆς θρησκείας τῆς ἑαυτῶν τὴν πίστιν φυλάττειν· [3] ἀλλ' ἐπειδὴ πολλαὶ καὶ διάφοροι αἰρέσεις ἐν ἐκείνῃ τῇ ἀντιγραφῇ, ἐν ἣ τοῖς αὐτοῖς συνεχωρήθη ἡ τοιαύτη ἐξουσία, ἐδόκουν προστεθεῖσθαι σαφῶς, τυχόν ἴσως τινές αὐτῶν μετ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς τοιαύτης παραφυλάξεως ἀπεκρούοντο. [4] ὁπότε εὐτυχῶς ἐγὼ Κωνσταντῖνος ὁ Αὐγουστος καὶ Λικίνιος ὁ Αὐγουστος ἐν τῇ Μεδιολάνῳ ἐληλύθειμεν καὶ πάντα ὅσα πρὸς τὸ λυσιτελές καὶ τὸ χρήσιμον τῷ κοινῷ διέφερον, ἐν ζητήσει ἔσχομεν, ταῦτα μεταξύ τῶν λοιπῶν ἄτινα ἐδόκει ἐν πολλοῖς ἅπασιν ἐπωφελῆ εἶναι, μᾶλλον δὲ ἐν πρώτοις διατάξαι ἐδογματίσαμεν, οἷς ἢ πρὸς τὸ θεῖον αἰδῶς τε καὶ τὸ σέβας ἐνείχεται, τοῦτ' ἐστίν, ὅπως δῶμεν καὶ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ πᾶσιν ἐλευθέραν αἵρεσιν τοῦ ἀκολουθεῖν τῇ θρησκείᾳ ἢ δ' ἂν βουληθῶσιν, ὅπως ὁ τί ποτέ ἐστιν θεϊότητος καὶ οὐρανοῦ πράγματος, ἡμῖν καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν διαγούσιν εὐμενές εἶναι δυνατῆ. [5] τοίνυν ταύτην τὴν [ἡμετέραν] βούλησιν ὑγιεινῶ καὶ ὀρθοτάτῳ λογισμῷ ἐδογματίσαμεν, ὅπως μηδενὶ παντελῶς ἐξουσία ἀρνητέα ἢ τοῦ ἀκολουθεῖν καὶ αἰρεῖσθαι τὴν τῶν Χριστιανῶν παραφυλάξιν ἢ θρησκείαν ἐκάστῳ τε ἐξουσία δοθείη τοῦ διδοῖναι ἑαυτοῦ τὴν διάνοιαν ἐν ἐκείνῃ τῇ θρησκείᾳ, ἣν αὐτὸς ἑαυτῷ ἀρμόζειν νομίζει, ὅπως ἡμῖν δυνατῆ τὸ θεῖον ἐν πᾶσι τὴν ἔθιμον σπουδῆν καὶ καλοκάγαθίαν παρέχειν· [6] ἄτινα οὕτως ἀρέσκουν ἡμῖν ἀντιγράψαι ἀκόλουθον ἦν, ἵν' ἀφαιρε-

θεισῶν παντελῶς τῶν αἰρέσεων, αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασι τοῖς πρὸς τὴν σὴν καθοσίωσιν ἀποσταλεῖσι περὶ τῶν Χριστιανῶν ἐνεῖχοντο καὶ ἄτινα πάνυ σκαῖα καὶ τῆς ἡμετέρας πραότητος ἀλλότρια εἶναι ἐδόκει, ταῦτα ὑφαιρεθῆ καὶ νῦν ἐλευθέρως καὶ ἀπλῶς ἕκαστος αὐτῶν τὴν αὐτὴν προαίρεσιν ἐσχηκότων τοῦ φυλάττειν τὴν τῶν Χριστιανῶν θρησκείαν ἄνευ τινὸς ὀχλήσεως τοῦτο αὐτὸ παραφυλάττοι. [7] ἄτινα τῆ σῆ ἐπιμελείᾳ πληρέστατα δηλώσαι ἐδογματίσαμεν, ὅπως εἰδείης ἡμᾶς ἐλευθέραν καὶ ἀπολελυμένην ἐξουσίαν τοῦ τημελεῖν τὴν ἑαυτῶν θρησκείαν τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς δεδωκέναι, [8] ὅπερ ἐπειδὴ ἀπολελυμένως αὐτοῖς ὑφ' ἡμῶν δεδωρῆσθαι θεωρεῖ ἡ σῆ καθοσίωσις καὶ ἑτέροις δεδόσθαι ἐξουσίαν τοῖς βουλομένοις τοῦ μετέρχεσθαι τὴν παρατήρησιν καὶ θρησκείαν ἑαυτῶν, ὅπερ ἀκολούθως τῆ ἡσυχία τῶν ἡμετέρων καιρῶν γίνεσθαι φανερόν ἐστιν, ὅπως ἐξουσίαν ἕκαστος ἔχη τοῦ αἰρεῖσθαι καὶ τημελεῖν ὁποῖαν δ' ἂν βούληται [τὸ θεῖον]. τοῦτο δὲ ὑφ' ἡμῶν γέγονεν, ὅπως μηδεμιᾶ τιμῆ μηδὲ θρησκείᾳ τινὶ μμειδῶσθαι τι ὑφ' ἡμῶν δοκοίη. [9] καὶ τοῦτο δὲ πρὸς τοῖς λοιποῖς εἰς τὸ πρόσωπον τῶν Χριστιανῶν δογματίζομεν, ἵνα τοὺς τόπους αὐτῶν, εἰς οὓς τὸ πρότερον συνέρχεσθαι ἔθος ἦν αὐτοῖς, περὶ ὧν καὶ τοῖς πρότερον δοθεῖσιν πρὸς τὴν σὴν καθοσίωσιν γράμμασιν τύπος ἕτερος ἦν ὠρισμένος τῷ προτέρῳ χρόνῳ, [11'] εἴ τινες ἢ παρὰ τοῦ ταμείου τοῦ ἡμετέρου ἢ παρὰ τινος ἑτέρου φαίνονται ἡγορακότες, τούτους τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς ἄνευ ἀργυρίου καὶ ἄνευ τινὸς ἀπαιτήσεως τῆς τιμῆς, ὑπερθεθείσης [δίχα] πάσης ἀμελείας καὶ ἀμφιβολίας, ἀποκαταστήσωσι, καὶ εἴ τινες κατὰ δῶρον τυγχάνουσιν εἰληφότες, τοὺς αὐτοὺς τόπους ὅπως ἢ τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς τὴν ταχίστην ἀποκαταστήσωσιν [10] οὕτως ὡς ἡ οἱ ἡγορακότες τοὺς αὐτοὺς τόπους ἢ οἱ κατὰ δωρεάν εἰληφότες αἰτῶσι τι παρὰ τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας προσέλθωσι τῷ ἐπὶ τόπων ἐπάρχῳ δικάζοντι, ὅπως καὶ αὐτῶν διὰ τῆς ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια γένηται. ἄτινα πάντα τῷ σώματι τῷ τῶν Χριστιανῶν παρ' αὐτὰ διὰ τῆς σῆς σπουδῆς ἄνευ τινὸς παρολκῆς παραδίδοσθαι δεήσει. [11] καὶ ἐπειδὴ οἱ αὐτοὶ Χριστιανοὶ οὐ μόνον ἐκείνους εἰς οὓς συνέρχεσθαι ἔθος εἶχον, ἀλλὰ καὶ ἑτέρους τόπους ἐσχηκέναι γινώσκονται διαφέροντας οὐ πρὸς ἕκαστον αὐτῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ αὐτῶν σώματος, τοῦτ' ἐστὶν τῶν Χριστιανῶν, ταῦτα πάντα ἐπὶ τῷ νόμῳ ὃν προειρήκαμεν, δίχα παντελῶς τινος ἀμφισθητήσεως τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς, τοῦτ' ἐστὶν τῷ σώματι [αὐτῶν] καὶ τῆ συνόδῳ [ἐκάστῳ] αὐτῶν ἀποκαταστήναι κελεύσεις, τοῦ προειρημένου λογισμοῦ δηλαδὴ φυλαχθέντος, ὅπως αὐτοὶ οἵτινες τοὺς αὐτοὺς ἄνευ τιμῆς, καθὼς προειρήκαμεν, ἀποκαθιστῶσι, τὸ ἀζῆμιον τὸ ἑαυτῶν παρὰ τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἐλπίζοιεν. [12] ἐν οἷς πᾶσιν τῷ προειρημένῳ σώματι τῶν Χριστιανῶν τὴν σπουδὴν δυνατώτατα παρασχεῖν ὀφείλεις, ὅπως τὸ ἡμέτερον κέλευσμα τὴν ταχίστην παραπληρωθῆ, ὅπως καὶ ἐν τούτῳ διὰ τῆς ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια

γένηται τῆς κοινῆς καὶ δημοσίας ἡσυχίας. [13] τούτῳ γάρ τῷ λογισμῷ, καθὼς καὶ προεῖρηται, ἡ θεία σπουδὴ περὶ ἡμᾶς, ἧς ἐν πολλοῖς ἤδη πράγμασιν ἀπειραβήμεν, διὰ παντός τοῦ χρόνου βεβαίως διαμεῖναι. [14] ἵνα δὲ ταύτης τῆς ἡμετέρας νομοθεσίας καὶ τῆς καλοκάγαθίας ὁ ὅρος πρὸς γνῶσιν πάντων ἐνεχθῆναι δυναθῆ, προταχθέντα τοῦ σου προστάγματος ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν γραφέντα πανταχοῦ προθεῖναι καὶ εἰς γνῶσιν πάντων ἀγαγεῖν ἀκόλουθόν ἐστιν, ὅπως ταύτης τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἡ νομοθεσία μηδένα λαθεῖν δυναθῆ».

Τὸ ἡδικτο τοῦ Μεδιολάνου δημιούργησε προβλήματα καὶ διατυπώθηκαν πολλές ἀπόψεις ἀπὸ τῶν νεώτερων ἐπιστήμονες⁹⁴. Ἀμφισθητήθηκε ἂν ἦταν edictum ἢ κάποια ἄλλη μορφή αὐτοκρατορικῆς διατάξεως (rescriptum ἢ mandatum), ἀμφισθητήθηκαν, ἐπίσης, ὁ τόπος ἐκδόσεώς του (Μεδιολάνο ἢ Νικομήδεια), ὁ χρόνος ἐκδόσεώς του (Μάρτιος ἢ Ἰούλιος), καὶ ὁ ἐκδότης του (Κωνσταντῖνος ἢ Λικίνιος).

Καὶ ὁ Μαξιμῖνος τὸ 313 ἐξέδωσε δύο διατάξεις (rescripta) ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν⁹⁵. Ἔτσι στίς ἀρχές τῆς δευτέρας δεκαετηρίδας τοῦ τέταρτου αἰῶνα

⁹⁴ Βλ. O. SEECK, Das sogenannte Edikt von Mailand, ἐν Zeitschrift für Kirchengeschichte 12 (1891), σ. 381-386, H. GRÉGOIRE, La «conversion» de Constantin, ἐν Revue de l' Université de Bruxelles, 1930-1931, σ. 263 - E. CASPAR, Geschichte des Papstums, τ. 1, σ. 581 - E. STEIN ἐν B. Z. 1932, σ. 117 - J. PALANQUE, A propos du prétendu édit de Milan, ἐν Byz. 10 (1935), σ. 607-614 καὶ σ. 616-619 ἀπάντησι τοῦ H. GRÉGOIRE - M. SORDI, Il cristianesimo e Roma, σ. 376-404 - T. CHRISTENSEN, The so-called edict of Milan, ἐν Classica et Mediaevalia 35 (1984), σ. 129-175 ὅπου ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁹⁵ Ἐνθ. ἀν., 9. 9α. 1-9, 9.10.7-11.

IX^ο

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΤΥΡΑΝΝΟΥ

[1] «Ἰόβιος Μαξιμῖνος Σεβαστὸς Σαβίνῳ καὶ παρὰ τῆ σῆ σιθιθαρότητι καὶ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις φανερόν εἶναι πέποιθα τοὺς δεσπότης ἡμῶν Διοκλητιανόν καὶ Μαξιμιανόν, τοὺς ἡμετέρους πατέρας, ἡνῖκα συνείδον σχεδόν ἅπαντας ἀνθρώπους καταλειφθείσης τῆς τῶν θεῶν θρησκείας τῷ ἔθνει τῶν Χριστιανῶν ἑαυτοὺς συμμεμιχότας, ὀρθῶς διατεταχέναι πάντας ἀνθρώπους τοὺς ἀπὸ τῆς τῶν αὐτῶν θεῶν τῶν ἀθανάτων θρησκείας ἀναχωρήσαντας προδήλῳ κολάσει καὶ τιμωρίᾳ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἀνακληθῆναι. [2] ἀλλ' ὅτε ἐγὼ εὐτυχῶς τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἀνατολὴν παρεγενόμην καὶ ἔγνων εἰς τινὰς τόπους πλείστους τῶν ἀνθρώπων τὰ δημόσια ὠφελεῖν δυναμένους ὑπὸ τῶν δικαστῶν διὰ τὴν προειρημένην αἰτίαν ἐξορίζεσθαι, ἐκάστῳ τῶν δικαστῶν ἐντολὰς δέδωκα ὥστε μηδένα τούτων τοῦ λοιποῦ προσφέρεσθαι τοῖς ἐπαρχιώταις ἀπηνῶς, ἀλλὰ μᾶλλον κολακείᾳ καὶ προτροπαῖς πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν αὐτοὺς ἀνακαλεῖν. [3] τῆνικαυτὰ οὖν, ὅτε ἀκολουθῶς τῆ κελεύσει τῆ ἐμῆ ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἐφυλάττετο τὰ προστεταγμένα, συνέβαινεν μηδένα ἐκ τῶν τῆς ἀνατολῆς μερῶν μῆτε ἐξόριστον μῆτε ἐνθῆριστον γίνεσθαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τοῦ μὴ θαρῶς κατ' αὐτῶν τι γίνεσθαι εἰς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν ἀνακαλεῖσθαι. [4] μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ εὐτυχῶς ἐπέθην εἰς τὴν Νικομήδειαν κάκει διετέλουν, παρεγένοντο πολῖται τῆς αὐτῆς πόλεως πρὸς με ἅμα με-

τά των ξοάνων των θεῶν μειζόνως δεόμενοι ἵνα παντί τρόπῳ τό τοιοῦτον ἔθνος μηδαμῶς ἐπιτρέπῃτο ἐν τῇ αὐτῶν πατριδί οἰκεῖν. [5] ἀλλ' ὅτε ἔγνωσαν πλείστους τῆς αὐτῆς θρησκείας ἀνδρας ἐν αὐτοῖς τοῖς μέρεσιν οἰκεῖν, οὕτως αὐτοῖς τὰς ἀποκρίσεις ἀπένεμον ὅτι τῇ μὲν αἰτήσῃ αὐτῶν ἀσμένως χάριν ἔσχηκα, ἀλλ' οὐ παρά πάντων τοῦτο αἰτηθῆν κατεῖδον· εἰ μὲν οὖν τινες εἶεν τῇ αὐτῇ δεισιδαιμονία διαμένοντες, οὕτως ἕνα ἕκαστον ἐν τῇ ἰδίᾳ προαιρέσει τὴν θούλησιν ἔχειν καὶ εἰ θούλοιντο, τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν ἐπιγινώσκειν. [6] ὁμοίως καὶ τοῖς τῆς αὐτῆς πόλεως Νικομηθεύσιν καὶ ταῖς λοιπαῖς πόλεσιν, αἱ καὶ αὐταὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ὁμοίαν αἴτησιν περισπουδάστως πρὸς με πεποιθήκασιν, δηλονότι ἵνα μηδεὶς τῶν Χριστιανῶν ταῖς πόλεσιν ἐνοικοῖη, ἀνάγκην ἔσχον προσφιλῶς ἀποκρίνασθαι, ὅτι διῆ αὐτό τοῦτο καὶ οἱ ἀρχαῖοι αὐτοκράτορες πάντες διεφύλαξαν καὶ αὐτοῖς τοῖς θεοῖς, δι' οὓς πάντες ἄνθρωποι καὶ αὐτὴ ἡ τῶν δημοσίων διοικήσις συνίσταται, ἤρρεσεν οὖν ὥστε τὴν τοσαύτην αἴτησιν, ἣν ὑπὲρ τῆς θρησκείας τοῦ θεοῦ αὐτῶν ἀναφέρουσιν, βεβαιώσασαμι. [7] τοιγαροῦν εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ τῇ σῆ καθουσίῳσι πρὸ τοῦτου τοῦ χρόνου διὰ γραμμάτων ἐπέσταλται καὶ δι' ἐντολῶν ὁμοίως κεκέλευσται ἵνα μὴ κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τό τοιοῦτον ἔθνος διαφυλάξαι ἐπιμεληθέντων μηδὲν τραχέως, ἀλλὰ ἀνεξικακῶς καὶ συμμέτρως συμπεριφέρωντο αὐτοῖς, ὁμοίως ἵνα μήτε ὑπὸ τῶν βενεφικιαρίων μήτε ὑπ' ἄλλων τῶν τυχόντων ὕβρεις μήτε σεισμούς ὑπομένοιν, ἀκόλουθον ἐνόμισα καὶ τούτοις τοῖς γράμμασιν τὴν σὴν στιβαρότητα ὑπομνήσαι ὅπως ταῖς κολακείαις καὶ ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον τὴν τῶν θεῶν ἐπιμέλειαν τοῖς ἡμετέροις ἐπαρχιώτας ποιήσεις ἐπιγινώσκειν· [8] ὅθεν εἰ τις τῇ αὐτοῦ προαιρέσει τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἐπιγνωστέον προσλάβῃ, τοῦτους ὑποδέχσασθαι προσήκει· εἰ δὲ τινες τῇ ἰδίᾳ θρησκείᾳ ἀκολουθεῖν θούλοιντο, ἐν τῇ αὐτῶν ἐξουσίᾳ καταλείπει. [9] διόπερ ἡ σῆ καὶ ἡσῳσίωσις τό ἐπιτραπέν σοι διαφυλάττειν ὀφείλει, καὶ μηδενὶ ἐξουσία δοθῆ ὥστε τοὺς ἡμετέρους ἐπαρχιώτας ὕβρῃσι καὶ σεισμοῖς ἐπιτρίψαι, ὅποτε, ὡσπερ προγγράπται, ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον καὶ ταῖς κολακείαις πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν τοὺς ἡμετέρους ἐπαρχιώτας προσήκει ἀνακαλεῖν. ἵνα δὲ αὐτὴ ἡμῶν ἡ κέλευσις εἰς γνῶσιν πάντων τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων ἔλθῃ, διατάγματι ὑπὸ σοῦ προτεθέντι τό κεκελευσμένον ὀφείλεις δηλώσαι».

9.10.7-11

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΤΟΥ ΤΥΡΑΝΝΟΥ ΥΠΕΡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΣ
ΕΚ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΓΛΩΤΤΗΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑΛΗΦΘΕΙΣΗΣ

[7] «Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Γάιος Οὐαλέριος Μαξιμίνος, Γερμανικός, Σαρματικός, εὐσεβὴς εὐτυχῆς ἀνίκητος Σεβαστός. κατὰ πάντα τρόπον ἡμᾶς διηνεκῶς τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων τοῦ χρησίμου προνοεῖσθαι καὶ ταῦτα αὐτοῖς θούλεσθαι παρέχειν, οἷς τὰ λυσιτελῆ πάντων μάλιστα κατορθοῦνται καὶ ὅσα τῆς λυσιτελείας καὶ τῆς χρησιμότητός ἐστιν τῆς κοινῆς αὐτῶν καὶ ὅποια πρὸς τὴν δημοσίαν λυσιτελείαν ἀρμόζει καὶ ταῖς ἐκάστων διανοίαις προσφίλη τυγχάνει, οὐδένα ἀγνοεῖν, ἀλλ' ἕκαστον ἀνατρέχειν ἐπ' αὐτό τό γινόμενον γινώσκειν τε ἕκαστον τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔχειν ἐν ἑαυτῷ δῆλον εἶναι πιστεύομεν. [8] ὅποτε τοῖνον πρὸ τοῦτου δῆλον γέγονεν τῇ γνώσει τῇ ἡμετέρᾳ ἐκ ταύτης τῆς προφάσεως ἐξ ἧς κεκελευσμένον ἦν ὑπὸ τῶν θειοτάτων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων, τὰς συνόδους τῶν Χριστιανῶν ἐξερῆσθαι, πολλοὺς σεισμούς καὶ ἀποστερήσεις ὑπὸ τῶν ὀφφικιαλίων γεγενῆσθαι, καὶ εἰς τοῦτιόν δὲ τοῦτο προχωρεῖν κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων, ὧν μάλιστα πρόνοϊαν τὴν προσήκουσαν γίνεσθαι σπουδάζομεν, τῶν οὐσιῶν τῶν ἰδίων αὐτῶν κατατριβομένων, δοθέντων γραμμάτων πρὸς τοὺς ἡγεμόνας ἐκάστης ἐπαρχίας τῶν παρελθόντων ἐνιαυτῶν ἐνομοθετήσαμεν ἵν' εἰ τις θούλοιο τῶ τοιοῦτω ἔθει ἢ τῇ αὐτῇ φυλακῇ τῆς θρησκείας ἐπεσθαι, τοῦτον ἀνεμποδίως ἔχεσθαι τῆς προθέσεως τῆς ἑαυτοῦ καὶ ὑπὸ μηδενός ἐμποδίζεσθαι μηδὲ καλύεσθαι καὶ εἶναι αὐτοῖς εὐχέρειαν δίχα τινός φόβου καὶ ὑποψίας τοῦθ' ὅπερ ἐκάστω ἀρέσκει,

σταμάτησαν οἱ διωγμοὶ τῶν χριστιανῶν⁹⁶. Ὁ ἐτοιμοθάνατος Γαλέριος τό 311 μέ τὴν διάταξη του ἔθετε τέρμα στὴν ἀντιχριστιανικὴ πολιτικὴ. Τὸν ἀκολούθησαν ὁ Λικίνιος, ὁ Μαξιμίνος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος⁹⁷.

ποιοῖν. [9] πλὴν οὐδέ νῦν λαθεῖν ἡμᾶς ἐδυνήθη ὅτι τινὲς τῶν δικαστῶν παρενεθυμοῦντο τὰς ἡμετέρας κελεύσεις καὶ διστάζειν τοὺς ἡμετέρους ἀνθρώπους περὶ τὰ προστάγματα τὰ ἡμέτερα παρεσκεύασαν καὶ ὀκνηρότερον προσίεναι ταῦταις ταῖς θρησκευαῖς αἰς ἣν ἀρεστὸν αὐτοῖς, ἐποίησαν. [10] ἵνα τοῖνον εἰς τό ἐξῆς πᾶσα ὑποψία ἢ ἀμφιβολία τοῦ φόβου περιαιρεθῆ, τοῦτο τό διάταγμα προτεθῆναι ἐνομοθετήσαμεν, ἵνα πᾶσιν δῆλον γένηται ἐξείναι τούτοις οἷτινες ταύτην τὴν αἴρεσιν καὶ τὴν θρησκείαν μετιέναι θούλονται, ἐκ ταύτης τῆς δωρεᾶς τῆς ἡμετέρας, καθὼς ἕκαστος θούλεται ἢ ἡδέα αὐτῷ ἐστιν, οὕτως προσίεναι τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ ἣν ἐξ ἔθους θρησκεύειν εἴλετο. καὶ τὰ κυριακὰ δὲ τὰ οἰκεία ὅπως κατασκευάζοιεν, συγκεχώρηται. [11] ἵνα μέντοι καὶ μείζων γένηται ἡ ἡμετέρα δωρεά, καὶ τοῦτο νομοθετήσῃ κατηξιώσαμεν ἵνα εἰ τινες οἰκία καὶ χωρία < ἄ > τοῦ δικαίου τοῦ τῶν Χριστιανῶν πρὸ τοῦτου ἐτύχωνον ὄντα, ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων εἰς τό δίκαιον μετέπεσον τοῦ φύσκου ἢ ὑπὸ τινος κατελήφθη πόλεως, εἴτε διάπρασις τούτων γεγένηται εἴτε εἰς χάρισμα δέδοται τι, ταῦτα πάντα εἰς τό ἀρχαῖον δίκαιον τῶν Χριστιανῶν ἀνακληθῆναι ἐκελεύσαμεν, ἵνα καὶ ἐν τούτῳ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καὶ τῆς προνοίας αἰσθησῖν πάντες λάθωσιν».

⁹⁶ Δέκα διωγμοὶ ἀπαριθμοῦνται συνήθως ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐπιστήμονες: 1) ἐπὶ Νέρωνος τό 64, 2) ἐπὶ Δομιτιανοῦ τό 96, 3) ἐπὶ Τραϊανοῦ 100-113, 4) ἐπὶ Αὐρηλίου καὶ Κομμόδου, 161-185, 5) ἐπὶ Σεπτίμιου Σευήρου καὶ Καρακάλλα 202-213, 6) ἐπὶ Μαξιμίνου 235-238, 7) ἐπὶ Δεκίου 249-252, 8) ἐπὶ Βαλεριανοῦ 257-60, 9) ἐπὶ Αὐρηλιανοῦ 274-275, 10) ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, Μαξιμιανοῦ, Γαλερίου καὶ Μαξιμίνου 303-313.

⁹⁷ H. GRÉGOIRE, Les persécutions, σ. 87 «... c' est Maxence qui a signé le premier édit de tolérance. Il a été imité par Galère à son lit de mort sous la pression de Licinius (édit de Sardique en 311). Licinius a publié un troisième édit en juin 313; immédiatement après, Maximin vaincu et constatant l'importance du facteur chrétien, mais trop tard, un quatrième édit de tolérance».

Le christianisme a triomphé en Orient et dans le monde entier, sans Constantin et avant Constantin». Ὁ H. GRÉGOIRE καταλήγει στό συμπέρασμα αὐτό γιατί θεωρεῖ ὅτι συντάκτης τοῦ ἡδίκτου τοῦ 313 εἶναι ὁ Λικίνιος καὶ ὄχι ὁ Κωνσταντῖνος. Ἡ νεώτερη, ὁμοίως, ἔρευνα (βλ. T. Christensen, ὁ. π., ἀν., σ. 165) ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ – Λεπτομερῆ ἀνάλυση τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων τῶν σχετικῶν μέ τὸν χριστιανισμό πού ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ μέχρι τὸν Κωνσταντῖνο βλ. M. AMELOTTI, Da Diocleziano a Costantino. Note in tema di costituzioni imperiali, ἐν Studia et Documenta Historiae et Juris 27 (1961), σ. 277-297. Γιά τὴν νομοθεσία ἀπὸ τό 311 ἕως τό 313 βλ. J. R. KNIPFING, The Edict of Galerius (311 A.D.) Reconsidered, ἐν Revue belge de philologie et d'histoire, I (1922), σ. 693-705, F. CORSARE, L' imperatore Licinio e la legislazione filocristiana dal 311 al 313, ἐν Studi in onore di Sanfilippo, τ. 3, (Univ. di Catania. Bull. della Facoltà di Giurisprudenza 96), Milano 1982, σ. 155-186. Γιά τὴν νομοθεσία τοῦ τέταρτου καὶ πέμπτου αἰῶνα βλ. P. P. JOANNOU, La législation impériale et la christianisation de l' Empire Romain (311-476). [Orient. Christ. Anal. 192. Roma Pont. Inst. Studi Orient.] 1972.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΔΙΩΞΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

Οί ρωμαϊκές αρχές συλλάμβαναν τούς χριστιανούς είτε μετά από δημόσια παραδοχή τους ότι πρεσβεύουν τή νέα θρησκεία και παράδοσή τους στις αρχές (έθελοντικό μαρτύριο) είτε μετά από καταγγελία είτε σύμφωνα με τά γενικά μέτρα έναντι των χριστιανών¹.

Οί χριστιανοί παρακολουθούσαν τήν διεξαγωγή των δικών και τά βασανιστήρια των όμοθρήσκων τους. Μέ έκδηλώσεις συμπαθείας προς αυτούς ή άγανακτήσεως για τά διαδραματιζόμενα αποκάλυπταν τήν χριστιανική τους ιδιότητα με αποτέλεσμα νά συλλαμβάνονται. Οί «έθελοντές μάρτυρες»² εμφανίζονται κυρίως στό Μεγάλο Διωγμό, ένφ τόν δεύτερο και τρίτο αιώνα είναι μάλλον σπάνιοι. Τά κείμενα των μαρτυριών δίνουν πολλά παραδείγματα. 'Ο Βονιφάτιος μόλις έφθασε στην Ταρσό πήγε στό θέατρο όπου ύφίσταντο βασανιστήρια οί χριστιανοί. Τούς άσπάσθηκε και δήλωσε ότι είναι χριστιανός³. 'Ο Δάσιος, ό 'Αντωνίνος και άλλοι κήρυτταν δημόσια τόν χριστιανισμό κατά τήν διάρκεια των θυσιών⁴. "Άλλοι εμφανίζονταν αιδόρμητα στό δικαστήριο και δήλωναν τήν ιδιότητά τους. 'Ο Παφνούτιος π.χ. εμφανίζεται στόν ήγεμόνα και του δηλώνει ότι είναι χριστιανός.

¹ 'Ο G. E. M. DE STE. CROIX, Aspects of the «Great» Persecution, έν H. T. R. 1954, σ. 101 κατατάσσει τούς Μάρτυρες τής Παλαιστίνης του Εύσεβίου σε τρεις κατηγορίες για λόγους έρευνας και άναλύσεως: «first, volunteers, who actively brought arrest and death upon themselves; secondly, those who, without going so far as to demand martyrdom, nevertheless attracted attention to themselves; and thirdly, those whose arrest was not certainly due to their own act and who may have been sought out by the authorities».

² 'Ο G. E. M. DE STE. CROIX, ό. π., σ. 83 δίνει τόν ακόλουθο όρισμό για τούς έθελοντές μάρτυρες «voluntary martyrs: men who deliberately and unnecessarily went out of their way to seek martyrdom».

³ Βονιφάτιος, P.G. 115 στ. 249.

⁴ Δάσιος, Synax. Eccl. CP., σ. 16 - 'Αντωνίνος, Ζεθινάς, P. G. 20, στ. 1492, Εύσεβίου Μαρτ. Παλ. 9. 4.9.

νός. Πολλοί μαθητές του τόν μιμούνται και κάνουν τό ίδιο⁵. Αιδόρμητα εμφανίζεται στόν ήγεμόνα και ό Σευηριανός και δέν περιμένει νά τόν συλλάβουν οί στρατιώτες⁶. Τό ίδιο κάνει και ό Εύπλος, ό Ούρπασιανός και πολλοί άλλοι χριστιανοί, οί όποιοι στη συνέχεια μαρτύρησαν⁷. Αιδόρμητα εμφανίσθηκε στό βήμα (Δεκίου ή Νουμεριανού) και ή Μυρώπη, ή όποία είχε πάρει τό σώμα του 'Ισιδώρου παρά τήν απαγόρευση του αυτοκράτορα. 'Ο βασιλεύς προσπαθούσε νά βρει τόν ένοχο και είχε συλλάβει πολλούς. 'Η Μυρώπη δέν μπορούσε νά δεχθεί τήν άδικία αυτή και «αιδόρμητος επί τουτον χωρεί και έαυτήν είναι λέγει τήν τό σώμα 'Ισιδώρου λαβούσαν και μηδένα έτερον... ούτως είπούσαν συσχεθῆναι Νουμεριανός έκέλευσεν και τῷ βήματι προσαχθῆναι»⁸. Για πέντε Αιγύπτιους έθελοντές μάρτυρες τήν εποχή του διωγμού του Δεκίου μάς δίνει πληροφορίες ό Εύσέβιος⁹, αλλά και για τήν εποχή του Μεγάλου Διωγμού οί προσωπικές του μαρτυρίες είναι σημαντικές: «ότε και θαυμασιωτάτην όρμήν θείαν τε ως άληθώς δύναμιν και προθυμίαν των εις τόν Χριστόν του θεου πεπιστευκότων συνεωρώμεν. "Αμα γοῦν τῇ κατά των προτέρων άποφάσει επεπῆδον άλλοθεν άλλοι τῷ πρό του δικαστου βήματι χριστιανούς σφῆς όμολογοῦντες, άφροντίστως μέν πρός τά δεινά και τούς των πολυειδών βασάνων τρόπους διακειμέ-

⁵ Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 329.

⁶ Σευηριανός, P. G. 115 στ. 641.

⁷ Εύπλος, Studi e Testi 49, σ. 47, 48 - Μάρτυρες Νικοπόλεως, A. SS. Jul. III, σ. 38 - Είναι χαρακτηριστική ή περιγραφή τής εμφανίσεως χιλίων τριών χριστιανών στόν Διοκλητιανό «... χίλιοι και τρεις συναριθμηθέντες, τέκνοις άμα και γυναιξί, τῷ βήματι του βασιλέως παρέστησαν «χριστιανοί έσμεν» κρίζοντες «χριστιανοί, βασιλεύ, και τοίς ήμων δεσπότης όμόγνωμοι». Τῷ ανεπίστῳ τοίνυν τούτῳ τῆς βοῆς ό βασιλεύς εκπλαγείς και συσκευήν τινα τά πρώτα νομίσας είναι του πλήθους κατ' αυτού, έπει μεμάθηκεν τήν των άνδρων γνώμην, οία και τί θούλοιντο και ως έαυτούς εκδεδώκασι τῇ έξουσία, πρώτα μέν ήπίως αυτοίς διελέχθη...». Χίλιοι τρεις μάρτυρες επί Διοκλητιανού, LATYSEV I, σ. 19-20. - 'Ο Ούρπασιανός «εις άν και αυτός τῆς Συγκλήτου, έρριψε τήν έαυτου χλαμύδα και ζώνην ειπών μεγαλοφώνως πρός τόν Βασιλέα...» ότι είναι χριστιανός. Ούρπασιανός, Menaea Mart 9.

⁸ Μυρώπη, LATYSEV II, σ. 172, Synax. Eccl. CP., σ. 274.

⁹ Εύσεβίου, 'Ιστορία, 6. 41.22-23 «'Αθρόον δε τι σύταγμα στρατιωτικόν, 'Αμμων και Ζήνων και Πτολεμαίος και 'Ιγγένης και σύν αυτοίς πρεσβύτες Θεόφιλος, ειστήκεισαν πρό του δικαστηρίου: κρινομένου δή τινος ως χριστιανού και πρός άρνησιν ήδη ρέποντος, έπρίοντο ούτοι παρεστηκότες, και τοίς τε προσώποις ενένευον και τάς χειρας άνέτεινον και συνεσηματιζοντο τοίς σώμασιν. 'Επιστροφῆς δε πάντων πρός αυτούς γενομένης, πρίν τινας αυτών άλλως λαθεσθαι, φθάσαντες επί τό βάθρον άνεδραμον, είναι Χριστιανοί λέγοντες, ως τόν τε ήγεμόνα και τούς συνέδρους εμφόθους γενέσθαι, και τούς μέν κρινομένους εύθαρσεστάτους έφ' οίς πείσονται, φαίνεσθαι, τούς δε δικάζοντας ύποδειλιάν. Και ούτοι μέν εκ δικαστηριών ενεπόμπευσαν και ήγαλλιάσαντο τῇ μαρτυρία, θριαμβεύοντος αυτούς ενδόξως του θεου».

νοι, ἀκαταπλήκτως δὲ παρρησιαζόμενοι ἐπὶ τῇ εἰς τὸν τῶν ὄλων θεὸν εὐσεβείᾳ μετὰ τε χαρᾶς καὶ γέλωτος καὶ εὐφροσύνης τὴν ὑστάτην ἀπόφασιν τοῦ θανάτου καταδεχόμενοι, ὥστε ψάλλειν καὶ ὕμνους καὶ εὐχαριστίας εἰς τὸν τῶν ὄλων θεὸν μέχρις αὐτῆς ἐσχάτης ἀναπέμπειν ἀναπνοῆς»¹⁰. Ὡς πρὸς τοὺς σαράντα ἐπτὰ μάρτυρες τῆς Παλαιστίνης, ἐὰν ἐξαίρεσωμε ἀπὸ τοὺς ἑνενηντα ἓνα τοὺς σαράντα τέσσαρες πού ἐκτελέσθησαν στὴ Φαινώ καὶ δὲν ἀναφέρεται ὁ τρόπος συλλήψεώς τους, οἱ δεκατρεῖς ἦταν ἐθελοντές.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν αὐθόρμητη ἐμφάνιση τῶν χριστιανῶν καὶ τὴν δημόσια ἐκδήλωση τῆς θρησκείας τους, πολλοὶ ἦταν ἐκεῖνοι πού κατήγγειλλαν στίς ἀρχές τοὺς χριστιανούς. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἐξ αἰτίας τοῦ φόβου τοῦ βασιλέως «παρεδίδουν οἱ πλείους εἰς θάνατον, πατήρ τέκνον, ἀδελφός ἀδελφήν, φίλοι φίλους...»¹¹. Τὸν Θεόδωρο καταδίδει ὁ πατέρας του στὸν ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος «εὐθύς στέλλει τινὰς στρατιώτας τοὺς παραστήσονται τῷ βήματι τὸν Θεόδωρον...»¹². Ἡ συγκλητικὴ Θεοδοσία καταγγέλλει στὸν Διοκλητιανὸ ὅτι ὁ γιὸς τῆς Προκόπιοις εἶναι χριστιανός καὶ ἔσπασε τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν πού ἦταν στὸν οἶκο τῆς¹³. Τὴν Πελαγία πηγαίνει, ἐπίσης, στὸν Διοκλητιανὸ ἢ ἴδια ἢ μητέρα τῆς¹⁴. Τὸς Κλαύδιο, Ἄστέριο καὶ Νέωνα καταδίδει ἢ μητριὰ τους γιὰ νὰ κερδίσει ὅλη τὴν περιουσία τοῦ συζύγου τῆς καὶ πατέρα τῶν παιδιῶν πού εἶχε πεθάνει¹⁵. Τὴν Λουκία καταδίδει στὸν ἡγεμόνα ὁ σύζυγός τῆς¹⁶. Ὁ σύζυγός τῆς Βάσσης καταδίδει τὴν γυναῖκα του καὶ τὰ παιδιά του¹⁷.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὑπηρετές τοῦ Ἐλευθερίου «ὀρεγόμενος τῷ βασιλεῖ καταμηνύει τὰ τῷ δεσπότη ἐξεργασμένα καὶ δρώμενα... καὶ τὸν δεσπότην προδίδωσιν. Καὶ ὅτι φησιν τὴν σὴν πίστιν ἐξώμνυται, καὶ τῷ ἐσταυρωμένῳ ὡς Θεῷ πρόσεισι...»¹⁸. Σύμφωνα μὲ τὴ ρωμαϊκὴ νομοθεσία οἱ δοῦλοι δὲν εἶχαν δικαίωμα μὲ ἀπειλὴ τιμωρίας νὰ μηνύουν τοὺς κυρίους τους ἢ νὰ εἶναι μάρτυρες κατὰ τῶν δεσποτῶν τους. Ἐξαίρεση στὸν κανόνα αὐτὸ ὑπῆρχε στὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως¹⁹. Ἡ ἐξαίρεση αὐτὴ ἴσχυε προφανῶς καὶ στὴ περίπτωσι τῶν χριστιανῶν.

¹⁰ Εὐσεβίου, Ἱστορία 8.9.5.

¹¹ Ἀθηνογένης, Ἄν. Ἱεροσ. Σταχ. 4, σ. 252.

¹² Θεόδωρος ἐπίσκοπος, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 139.

¹³ Προκόπιος, Inédits byzantins, σ. 104.

¹⁴ Πελαγία, A. SS. Maii I, σ. 750.

¹⁵ Κλαύδιος, Ἄστέριος, Νέων..., Menæa Oct. 30.

¹⁶ Λουκία, Classica et Mediaevalia 17 (1956), σ. 73-74.

¹⁷ Βάσσα καὶ υἱοί, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 300.

¹⁸ Ἐλευθέριος, A. SS. Aug. I, σ. 324.

¹⁹ D. 48.4.7.

Ὁ οἰοσδήποτε εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ κάνει τὴν καταγγελία. Ἐνας ἄρχοντας κατάγγειλε στὸν ἀνθύπατο τὴν Ἀκυλίνα²⁰, στρατιώτες συνάδελφοὺς στρατιωτῆ²¹. Τὸν Ἰππόλυτο κατέδωσε μία γυναῖκα στό σπίτι τῆς ὁποίας κρυβόταν²². Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δίκης ὁ δικαζόμενος μπορούσε νὰ ἀποκαλύψει τοὺς ὁμοθρήσκους του. Ὁ Παντελεῖμων ἀποκάλυψε ποιὸς τὸν προσηλύτησε καὶ πού κρυβόταν. Τότε «συλλαμβάνεται ὁ Ἐρμόλαος καὶ προσάγεται τῷ βήματι»²³. Σὲ δίκη διαφορᾶς ἰδιωτικοῦ δικαίου ὁ ἀντίδικος καταγγέλλει τὴν Ἰουλίττα ὡς χριστιανὴ καὶ ὁ δικαστὴς «τῶν μὲν κινουμένων καταφρονεῖ, τῶν ἠκουσμένων δὲ τούτων πολὺν τίθεται λόγου...»²⁴. Ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀντιζηλία ἦταν κίνητρο καταδόσεως τῶν χριστιανῶν. Γιατροὶ καταγγέλλουν στὸν Καρίνο τοὺς γιατροὺς Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸ ὡς χριστιανούς καὶ γόητες²⁵.

Πολλές φορές προκήρυσσαν τοὺς χριστιανούς μὲ ὑπόσχεση διαφορῶν ἀμοιβῶν. Παράδειγμα ἢ περίπτωσι τοῦ Λουκιλλιανοῦ: κατὰ τὴν διάρκεια τῶν θυσιῶν ὁ ἱερεὺς τῶν εἰδώλων Λουκιλλιανὸς εἶχε ἐξαφανισθεῖ. Καὶ σέ ὅλη τὴν πόλη «ἐζητεῖτο Λουκιλλιανὸς ἐκ προθεμάτων κειμένων περιεχόντων οὕτως: «Εἴ τις ὑποδείξειεν Λουκιλλιανὸν τῷ κόμητι Σιλθανῶ τιμηθεὶς ἐν τῷ πραιτωρίῳ τοῦ κόμητος πρῶτος ἔσται»²⁶.

Σὲ περίπτωσι πού ὁ καταγγελλόμενος ὡς χριστιανός ἦταν δοῦλος ὁ δικαστὴς ζητοῦσε ἀπὸ τὸν δεσπότη νὰ παραδώσει τὸν δοῦλο του. Εἶναι ἡ περίπτωση τῆς δούλης Χαριτίνης πού καταγγέλλεται ὡς χριστιανὴ. Ὁ κόμης ζητᾷ στὸν δεσπότη τῆς νὰ τοῦ τὴν παραδώσει²⁷.

Οἱ νεώτεροι ἐρευνητές ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα ἂν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν διωγμῶν ἐγινε συστηματικὴ δίωξι ἢ ὄχι. Ἐχουν διατυπωθεῖ δύο ἀντιθετες ἀπόψεις. Ὁ Η. DELEHAYE²⁸ θεωρεῖ ὅτι γινόταν συστηματικὴ δίωξι,

²⁰ Ἀκυλίνα, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 47.

²¹ Ἐρμούλος καὶ Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 43.

²² Λαυρέντιος, Εὐστός, Ἰππόλυτος..., ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 265.

²³ Ἐρμόλαος, Ἐρμῖπος καὶ ἘρμOCRάτης, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 215.

²⁴ Ἰουλίττα, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 227-228.

²⁵ Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, O. C. P. XLVII (1981), σ. 408.

²⁶ Λουκιλλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 188, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 7.

²⁷ Ὁ κόμης ἔστειλε πρόσταγμα στὸν δεσπότη τῆς Χαριτίνης: «Φλάβιος Δομετιανός, κόμης τῶν θεῶν θησαυρῶν τῆς ἐφᾶς Κλαυδιανῶ πολιτευτῆ χαίρειν. Δεξάμενος τὸ πρόσταγμα τῆς ἡμετέρας καθοσιώτητος τὴν ἐξυηρευτομένην σοι παιδίσκην, οὖσαν [δέ] ἀσεβεστάτην καὶ μὴ βουλομένην τοῖς θεοῖς ἐπιθῶσαι, ταύτην παραχρῆμα παράδος, κλοιούς τε ἐπιθείς κατὰ παντός τοῦ σώματος αὐτῆς, οὕτω παράστησον τῷ δικαστηρίῳ. Ἐπεὶ ἐὰν ὀργίλως με διαθῆς διὰ τῆς ἀπειθείας σου, ἀναγκάζεις με ἀμφοτέρους ὑμᾶς δειναῖς κολάσεσιν ἀπολέσειν». Χαριτίνη, An. Boll. 72 (1954), σ. 9-10.

²⁸ Βλ. Η. DELEHAYE, Les passions des martyrs, σ. 177: «c' est toujours et partout la chasse aux chrétiens de tout rang».

ἐνφ' ὃ G. E. M. DE STE. CROIX διατυπώνει ἀντίθετη ἄποψη, ὅτι δηλ. οὔτε τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Διωγμοῦ δὲν γινόταν συστηματικὴ δίωξη τῶν χριστιανῶν²⁹. Σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς δίκης τῶν χριστιανῶν ὁ κομενταρήσιος ἀνέφερε ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ ἡγεμονικὸ πρόσταγμα εἶχαν ἀνιχνεύσει τὴν περιοχὴ, εἶχαν θρεῖ καὶ συλλάβει τοὺς χριστιανούς³⁰. Στὴ διάρκεια τοῦ Μεγάλου Διωγμοῦ εἶχαν συνταχθεῖ κατάλογοι ὀνομαστικοὶ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως βάσει τῶν ὁποίων καλεῖτο ἕνας ἕνας νὰ θυσιάσει³¹. Ὅποιος δὲν θυσίαζε συλλαμβανόταν. Τὰ στοιχεῖα τοῦ δίνου τὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων καὶ ἰδίως τῶν Μαρτύρων τῆς Παλαιστίνης (ὁ συγγραφεὺς τοῦ Εὐσέβιος ἦταν αὐτόπτης μάρτυς) ὀδηγοῦν σὲ συμπεράσματα ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ διατύπωσε ὁ DE STE. CROIX. Ἐναφέρεται, μάλιστα, ὅτι ἡ σύλληψη δὲν γινόταν πάντοτε ὁμαλὰ. Οἱ χριστιανοὶ πρόβαλλαν πολλὰς φορὰς ἀντίσταση³² ἢ κρύβονταν³³. Γινόταν, ἐπομένως, συστηματικὴ δίωξη τῶν χριστιανῶν. Γιὰ τὴν σύλληψη τῶν χριστιανῶν ὑπῆρχαν «οἱ εἰς τοῦτο τεταγμένοι»³⁴. Στὶς πύλες τῶν πόλεων ὁ ἡ-

²⁹ Βλ. G. E. M. DE STE. CROIX, Aspects of the «Great» Persecution, ἐν H. T. R. 1954, σ. 103-104. Ὁ συγγραφεὺς καταλήγει στὸ συμπέρασμα «except on isolated occasions, as for example during the brief but intense local persecution at Nicomedia soon after the issue of E₁ (first edict), and perhaps a massacre of the whole population – or at any rate the whole Christian congregation – of a Phrygian town, the ordinary Christian who did not insist on openly parading his confession of faith was most unlikely to become a victim of the persecution at all, especially in the years before the municipal authorities of the East were made responsible for the active enforcement of E₄ (fourth edict). And in the West, where the persecution ceased before it had properly developed, we need not be surprised to find very few martyrdoms indeed, except of volunteers or of those who defied E₁. The so-called Great persecution has been exaggerated in Christian tradition to an extent which even Gibbon did not fully appreciate...».

³⁰ Βλ. Δουλᾶς, A. SS. Jun. II, σ. 1043 – Ἰουλιανός, Menaea Sept. 12, LATYSEV II, σ. 85-86, An. Boll. 15 (1896), σ. 75.

³¹ Εὐσέβιου, Μαρτ. Παλ. 4. 8. «... πάντες μετ' ἐπιμελείας καὶ σπουδῆς τῶν κατὰ πόλεις ἀρχόντων θύοιεν κηρύκων τε καθ' ὅλην τῆς Καισαρέων πόλεως ἄνδρας ἅμα γυναιξίν καὶ τέκνοις ἐπὶ τοὺς τῶν εἰδώλων οἴκους ἐξ ἡγεμονικοῦ κελεύσματος ἀναθωομένων καὶ πρὸς τοῦτοις ὀνομαστί χιλιάρχων < ἀπ' > ἀπογραφῆς ἕκαστον ἀνακαλουμένων...».

³² Ἰέρων, A. SS. Nov. III, σ. 331.

³³ Θαλλέλειος, A. SS. Maii V, σ. 180. Ὁ ἡγεμὼν τῶν Αἰγῶν ρώτησε τὴν τάξιν πῶς συνέλαβαν τὸν Θαλλέλειο. Καὶ ἡ τάξις: «... ἐπορεύθημεν ἐν τῇ Ἀναζάρθω πόλει, ἣ ἀπέχει ἀπὸ τῆς Αἰγαίου πόλεως σταδίου φ' καὶ ἴδωμεν αὐτὸν δρόμῳ ἐρχόμενον ἀπὸ ἀνατολῶν ὅς ἰδὼν ἡμᾶς ἐν μέσῳ τῆς ὕλης, καὶ ἐποιήσαμεν ἡμέρας ἱκανὰς ἀναζητοῦντες αὐτόν, καὶ μόλις κυκλώσαντες αὐτὸν εὕρομεν εἰς ἐλαιῶνα κρυπτόμενον ὡς δὲ κατέσχομεν αὐτόν παρεστήσαμεν τῇ σῆ ἐξουσίᾳ...».

³⁴ Βλ. Δουλᾶς, LATYSEV II, σ. 62 – Μάρκος, Ζώσιμος..., TAFEL σ. 32 – Ἀνθούσα, LATYSEV II, σ. 314, A. SS. Aug. IV, σ. 503 – Ἀγάθη, LATYSEV I, σ. 15 – Καπιτωλίνα καὶ Ἐρωτῆς, A. SS. Oct. XII, σ. 212.

γεμῶν τοποθετοῦσε «ἄνδρες... πρὸς τὸ περιεργάζεσθαι τοὺς εἰσιόντας καὶ ἐξιόντας ἐν τῇ πόλει». Αὐτοὶ π.χ. συνέλαβαν τὸν Εὐλάμπιο³⁵. Τοὺς συλλαμβανόμενους χριστιανούς παρουσίαζαν σὲ εἰδικὸ ἀξιωματοῦχο, τὸν «διωγμίτην ἄρχοντα»³⁶.

Ποιοὶ ἦταν οἱ «τεταγμένοι» στὴ σύλληψη τῶν χριστιανῶν; Σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων οἱ ἡγεμόνες ἔστειλαν συνήθως στρατιωτικὴ δύναμη³⁷, ἢ ὁποία συλλάμβανε τὸν χριστιανὸ καὶ τὸν ἔδενε μὲ ἄλυσίδες, ἐφ' ὅσον εἶχε δώσει τέτοια ἐντολὴ ὁ ἡγεμὼν³⁸. Ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας εἶχε πολλοὺς ὑφιστάμενους τοῦ τὸν βοηθοῦσαν στὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων τοῦ καὶ στρατιωτικούς γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀσφάλεια καὶ τάξιν τῆς ἐπαρχίας. Ἡ νεώτερη ἔρευνα, βασισμένη κυρίως στὸ πλούσιο ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν, ἔδωσε πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ officium τῶν διοικητῶν τῆς ἐπαρχίας στοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας. Ὡς πρὸς τοὺς principales τὸ officium ἑνὸς legatus Augusti pro praetore περιλάμβανε τρεῖς cornicularii, τρεῖς commentarienses, δέκα speculatores καὶ beneficiarii, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ποίκιλε ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν λεγεῶνων τοῦ στάθμευαν στὴν ἐπαρχία. Τὸ officium ἑνὸς ἀνθύπατου τὸ ἀποτελοῦσαν ἕνας cornicularius, ἕνας commentariensis καὶ ἕξι speculatores. Οἱ beneficiarii ἦταν περίπου τριάντα. Οἱ ἀρμοδιότητές τους, ὅμως, δὲν ἦταν καθορισμένες. Ὁ διοικητὴς τοὺς ἀπασχολοῦσε κατὰ τὴν βούλησίν του καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπηρεσίας σὲ διάφορες ἐργασίες μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν ἡ φρουρὴ τῶν φυλακῶν³⁹. Ἄσκοῦσαν, ἐπίσης, ἀστυνομικὰ καθήκοντα⁴⁰. Οἱ Ρωμαῖοι

³⁵ Εὐλάμπιος καὶ Εὐλαμπία, A. SS. Oct. V, σ. 70, P. G. 115, στ. 1056.

³⁶ Οἱ τρεῖς ἀδελφές Εἰρήνη, Ἀγάθη καὶ Χιονία συλλαμβάνονται στὴ Θεσσαλονικὴ καὶ «προσάγονται τῷ διωγμίτῃ ἄρχοντι». Ἀγάθη, Εἰρήνη καὶ Χιονία, MUSURILLO σ. 282. Ὁ MUSURILLO μεταφράζει τὸν «διωγμίτην ἄρχοντα» ὡς «the official who was conducting the persecution».

³⁷ Θεοδοσία, An. Boll. 16 (1897), σ. 128 – Τρόφιμος, Σαθθάτιος..., A. SS. Sept. VI, σ. 13.

³⁸ Τὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων δίνουν ἄρκετὰ παραδείγματα. Βλ. Βασιλεὺς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LI, LVIII – Διομήδης, An. Boll. 84 (1966), σ. 164-165, LATYSEV II, σ. 287 – Εὐπλοῦς, Studi e Testi 49, σ. 239.

³⁹ Βλ. G. LOPUSZANSKI, La police romaine et les chrétiens, ἐν L' Antiquité Classique, 1951, σ. 7-8.

⁴⁰ Ὁ G. LOPUSZANSKI, δ. π., σ. 13 ἀναφέρει ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα τῶν beneficiarii: «Un exemple frappant de l' activité policière des beneficiarii du gouverneur nous est fourni par les actes de Fructuosus, évêque de Tarragone, et de ses compagnons. Le 16 janvier 259, six beneficiarii du légat, que l' auteur des actes prend soin d' énumérer par leur nom, arrêtent, dans sa demeure, l' évêque et deux de ses diacres, Augurius et Eulogius, qui étaient avec lui; tous trois sont jetés en prison. Six jours plus tard, le 21 janvier, après un bref procès, devant le tribunal du praeses Émilien, les trois confesseurs sont con-

δέν έκαναν σαφή διάκριση μεταξύ στρατού και χωροφυλακής, μεταξύ ύπη-
ρεσιών και καθηκόντων στρατιωτικών και αστυνομικών. Ό ρωμαϊκός
στρατός είχε διπλά καθήκοντα: 1) τήν φύλαξη τών συνόρων και τήν απώ-
θηση (άντιμετώπιση) του έξωτερικού έχθρου 2) τήν διατήρηση τής έσωτε-
ρικής ειρήνης και δημοσίας τάξεως. Η όργάνωση τών stationarii⁴¹ άνταπο-
κρινόταν σε αυτές τίς ανάγκες και τόν τρίτο αιώνα έφθασε στό άπόγειό
της. Τήν εποχή τών διωγμών οί stationarii με έντολή τών άνωτέρων τους
δίωκαν τούς χριστιανούς. Έτσι οί stationarii σε συνεργασία με τούς άρχον-
τες τής περιοχής πού βρισκόταν ή statio έρευνοϋσαν και συλλάμβαναν
τούς χριστιανούς⁴². Έκαναν, επίσης, προκαταρκτική εξέταση και προσπα-
θοϋσαν νά τούς μεταπέισουν. Οί stationarii πριν παραδώσουν στή δικαιο-
σύνη τίς τρεις άδελφές από τήν Θεσσαλονίκη, Άγάπη, Ειρήνη και Χιόνη,
προσπάθησαν νά τίς άποσπάσουν από τόν χριστιανισμό, χωρίς, όμως, έπι-
τυχία. Αυτό μνημονεύει σε έγγραφη άναφορά του ό beneficiarius πού ήταν
έπί κεφαλής τών stationarii τής πόλεως. Τήν άναφορά αυτή διάβασαν κατά
τήν έναρξη τής διαδικασίας στόν δικαστή⁴³. Σημαντικές πληροφορίες για
τήν άστυνομία και τήν δράση της στήν περίοδο τών διωγμών ύπάρχουν για
τήν περιοχή τής Αιγύπτου⁴⁴. Κατά τήν διάρκεια του Μεγάλου Διωγμού έ-
νεργό μέρος στή δίωξη τών χριστιανών πήραν Ρωμαίοι άνώτεροι άξιωματι-
κοί⁴⁵. Τούς στρατιωτικούς βοηθοϋσαν στά άστυνομικά τους καθήκοντα οί
δημοτικοί άρχοντες και ή τοπική άστυνομία, ή «είρηναρχική τάξις»⁴⁶.

damnés à mort et subissent, le jour même, la peine du feu. La surveillance de cette sentence
cruelle est encore confiée aux même beneficiarii. Ceux-ci appartiennent de toute évidence à l'
officium du légat, gouverneur de l' Espagne citérieure dont le chef-lieu était Tarragone».

⁴¹ Οί stationes ήταν φυλάκια (σταθμοί) στρατιωτικά κατά μήκος τών κεντρικών δρόμων (άρ-
τηριών) τής χώρας. Με τόν τρόπο αυτό τό κράτος έλεγχε τήν ύπαιθρο και τήν προφύλασσε
κυρίως από τούς ληστές. Οί stationes ήταν επανδρωμένοι από στρατιωτικούς. Βλ. G. LO-
PUSZANSKI, La police romaine, σ. 13-14.

⁴² G. LOPUSZANSKI, δ.π. σ. 18.

⁴³ Η άναφορά έλεγε τά εξής: «Σοί τῷ έμφ δεσπότη Κάσανδρος βενεφικιάριος. Γίνωσκε,
κύριε, Άγάθωνα και Ειρήνην και Άγάπην και Χιόνην και Κασίαν και Φιλίππαν και Εϋτυ-
χίαν < μή > θούλεσθαι ιερόθυτον φαγείν, άς τινας προσάγω τῇ σῇ τύχη». Άγάπη, Ειρήνη
και Χιόνη, MUSURILLO, σ. 282.

⁴⁴ G. LOPUSZANSKI, La police romaine et les chrétiens, σ. 23-24.

⁴⁵ Όταν τό 305 εκδόθηκε ή τέταρτη αυτοκρατορική διάταξη «... πάντες μετ' έπιμελείας και
σπουδής τών κατά πόλεις άρχόντων θύοιεν κηρύκων τε καθ' όλης τής Καισαρέων πόλεως άν-
δρας άμα γυναιξίν και τέκνοις επί τούς τών ειδώλων οίκους έξ ήγεμονικοϋ κελεύσματος ανα-
βοωμένων και προς τούτοις όνομασί χιλιάρχων < άπ' > άπογραφής έκαστον άνακαλουμέ-
νων...». Εϋσεβίου, Μαρτ. Παλ. 4-8.

⁴⁶ Βλ. Κόνων, Studi e Testi (1928), σ. 208.

Γιά τήν μεταφορά τών χριστιανών πού συλλαμβάνονταν από τους statio-
narii ή τήν τοπική άστυνομία στό δικαστήριο μεριμνοϋσαν συνήθως οί δη-
μοτικοί άρχοντες. Έάν ό διοικητής τής επαρχίας έκρινε σκόπιμο νά δικα-
σθει ό χριστιανός σε άλλο μέρος και ιδίως στή Ρώμη φρόντιζε ό ίδιος για
τήν μεταφορά με τήν δύναμη πού είχε στήν διάθεσή του. Στήν περίπτωση
πού ή υπόθεση δέν ήταν επείγουσα περίμεναν νά συγκεντρωθοϋν και άλλοι
κρατούμενοι και νά τούς μετακινήσουν όλους μαζί. Έάν ό χριστιανός ήταν
έπιφανής ό διοικητής τής επαρχίας δέν περίμενε τούς τοπικούς άρχοντες
νά τόν μεταφέρουν στήν έδρα τής επαρχίας, αλλά έστελνε ειδικόν άπε-
σταλμένο, ό όποιος τόν παραλάμβανε και τόν πήγαινε στόν δικαστή. Ό
Πιόνιος π.χ. θεωρούσε ότι οί τοπικές άρχές τής Συμύρνης ήταν άναρμόδιες
νά τόν δικάσουν και ότι άρμόδιος ήταν ό άνθύπατος. Ζήτησε νά δικασθει
αυτός και οί σύντροφοί του από τόν άνθύπατο. Οί τοπικοί άρχοντες του
είπαν ότι έχει σταλεί «πρίγκιψ» για νά τόν παραλάβει⁴⁷. Έπρόκειτο, προ-
φανώς, για τόν άρχηγό (έπί κεφαλής) του officium του άνθυπάτου Άσίας⁴⁸.

⁴⁷ Πιόνιος, LANATA, σ. 168.

⁴⁸ Για τήν έννοια του όρου «πρίγκιψ» βλ. G. LOPUSZANSKI, La police romaine et les chré-
tiens, σ. 35-36, R. GROSSE, Römische Militärgeschichte, σ. 122-123.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Οί διοικητές τῶν ἐπαρχιῶν, ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως, οἱ αὐτοκρατορικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ δίκασαν τοὺς χριστιανούς. Ἡ *extra ordinem* διαδικασία¹ τοὺς παρεῖχε ἀνεξαρτησία στὸν σχηματισμὸ δικανικῆς πεποιθήσεως, ρόλο ἀποφασιστικὸν στὴν ἀναζήτηση καὶ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἀποδεικτικῶν στοιχείων.

Ἡ σύνθεση τοῦ δικαστηρίου ποίκιλλε. Τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν ἀναφέρουν περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες ὁ αὐτοκράτωρ δίκασε μαζί με τὴν σύγκλητο². Τὴν περίοδο τῆς Ἡγεμονίας ὁ ἡγεμὼν καὶ ἡ σύγκλητος ἀσκοῦσαν *cognitio* καὶ δὲν δεσμεύονταν ἀπὸ δικονομικοὺς κανόνες. Εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ δικάζουν μαζί³. Ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα προκύπτει ὅτι συνήθως ὁ δικαστὴς ἦταν ἓνας, ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας ἢ κάποιος ἐντεταλμένος ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ὑπάλληλος.

Σύμφωνα με τίς διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀρμόδιο δικαστήριον ἦταν τοῦ τύπου κατοικίας τοῦ κατηγορουμένου ἢ τοῦ τύπου ὅπου διαπράχθηκε τὸ ἀδίκημα (*forum delicti*)⁴. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀρμόδια ἦταν

περισσότερα ἀπὸ ἓνα δικαστήρια. Τότε ἀρμόδιο θεωρεῖτο τὸ δικαστήριον ἐκεῖνο πού εἶχε ἀναλάβει πρῶτον τὴν ἐκδίκαση τῆς ὑποθέσεως, ἐκτός ἂν ὑπῆρχαν εἰδικοί νόμοι μετὰ διαφορετικὴ ρύθμιση⁵.

Ἦταν δυνατόν ἢ ὑπόθεση νὰ παραπεμφθεῖ σὲ ἄλλο δικαστήριον. Αὐτὸ συνέβαινε συνήθως ὅταν ὁ δικαστὴς δὲν εἶχε τὸ *ius gladii*. Ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας εἶχε τὴν ἐξουσία νὰ ἐπιβάλλει τὴν θανατικὴν ποινὴν σὲ ὄλους τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας ἐκτός ἀπὸ αὐτοὺς πού ἀνήκαν στὴν ἀριστοκρατία, οἱ ὁποῖοι ἐξαιροῦνταν εἰδικά. Ἡ ἐξουσία αὐτὴ εἶναι τὸ *ius gladii* καὶ φαίνεται ὅτι τὸ δεύτερον καὶ τρίτον αἶωνα ὄλοι οἱ διοικητὲς εἶχαν τὴν ἐξουσία αὐτῆ⁶. Ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα παραπομπῆς χριστιανῶν ἀπὸ τὸν ἄρχοντα πού εἶχε ἐπιληφθεῖ τῆς ὑποθέσεως στὸν αὐτοκράτορα. Συνήθως οἱ χριστιανοὶ αὐτοὶ ἦταν «ἐπισήμου γένους» καὶ γι' αὐτὸ ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ τοὺς ἐπιβάλλει θανατικὴν ποινὴν⁷. Ὁ αὐτοκράτωρ εἴτε δίκασε τὸν χριστιανὸν εἴτε ἔδινε ἐντολὴν στὸν δικαστὴν νὰ συνεχίσει τὴν διαδικασία καὶ νὰ ἐκδώσει ἀπόφαση ἐξ ὀνόματός του. Τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν δίνουν πολλὰ παραδείγματα. Ὁ Λικίνιος δίνει ἐντολὴν στὸν ἐπαρχο τῆς πόλεως νὰ πείσει τὸν ἐπίσκοπον Ἀμασειᾶς Βασιλέα νὰ ἀποστατήσῃ, ἀλλοιῶς νὰ τὸν κατατομήσῃ καὶ νὰ ρίξει τὸ σῶμα του στὴ θάλασσα⁸. Ὁ ἄρχων Αἰγύπτου Μαρκιανὸς ρωτᾷ τὸν αὐτοκράτορα τί πρέπει νὰ κάνει μετὰ τὸν Ἰουλιανόν. Ὁ αὐτοκράτωρ δίνει ἐντολὴν νὰ τοῦ ἐπιβάλλει συγκεκριμένους ποινές. Σὲ περίπτωσιν, ὅμως, πού ὁ Ἰουλιανὸς θὰ καταδικασθεῖ γιὰ μαγείαν ἀφήνει ἐλεύθερον τὸν Μαρκιανόν νὰ ἐπιβάλλει ὅποια ποινὴ θέλει. Μετὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐντολὴν ὁ ἄρχων δικάζει καὶ καταδικάζει τὸν Ἰουλιανόν⁹. Ὁ αὐτοκράτωρ Αὐρηλιανὸς δίνει ἐντολὴν στοῦ νέου ἡγεμόνα Καισαρείας Ἀλέξανδρον νὰ δικάσῃ τὸν Μάμα¹⁰. Ὁ Δέκιος παραδίδει τὸν Λαυρέντιον στὸν ἐπαρχο τῆς πόλεως τῆς Ρώμης μετὰ τὴν ἐντολὴν νὰ τὸν καταδικάσῃ σὲ θάνατον, ἐφ' ὅσον δὲν θυσιάσῃ στοὺς θεοὺς¹¹. Ὁ αὐτοκράτωρ Βα-

¹ Για τὴν *extra ordinem* διαδικασία βλ. G. GIOFFREDI, *I principi del diritto penale romano*, Torino 1970, σ. 20 ἐπ. – J. DAHYOT – DOLIVET, *La procédure pénale d'office en droit romain*, ἐν *Apollinaris* 41 (1968), σ. 89-105, V. ARANGIO – RUIZ – A. GUARINO – G. PUGLIESE, *Il diritto romano*, Roma 1980, σ. 300-320, J. BUTI, *La «cognitio extra ordinem»: da Augusto a Diocleziano*, ἐν *ANRW* 14, II, σ. 29-59, G. PUGLIESE, *Linee generali dell'evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato*, ἐν *ANRW* 14, II, σ. 722-789.

² Ἔρασμος, *An. Boll.* 101 (1983), σ. 17. – Ὁ Καρίνος «φοβερὸν ἑαυτῶν διακοσμεῖ τὸ βῆμα πᾶσάν τε τὴν σύγκλητον προϊστήσει καὶ τὴν λοιπὴν τῆς βασιλικῆς ὑπηρεσεως τάξιν πολυάνθρωπον συναθροίσας ἐφ' ὑψηλοῦ τοῦ θρόνου καθέζεται...». Κοσμάς καὶ Δαμιανός, *O.C.P.* XLVII (1981), σ. 412.

³ Βλ. A. H. M. JONES, *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*, Oxford 1972, σ. 93 ἐπ.

⁴ Βλ. TH. MOMMSEN, *Le droit pénal*, II, σ. 24.

⁵ TH. MOMMSEN, ὁ.π., σ. 26.

⁶ BL. P. GARNSEY, *The criminal jurisdiction of governors*, ἐν *J. R. S.* 58 (1968), σ. 52-55. – Για τὸ *ius gladii* τῶν διοικητῶν τῆς ἐπαρχίας ἐπὶ δημοκρατίας, βλ. σ. 55-58.

⁷ Ὁ δικαστὴς ἔστειλε τὸν Ἀγαθόνικον πού ἦταν «ἐπισήμου γένους» στὸν Μαξιμιανὸν «ἵν' ἐκεῖνος αὐτὸν μετέλθοι καθὰ καὶ δεῖ», ὁ ὁποῖος ἐκδίδει τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφαση. Ἀγαθόνικος, *LATYSEV* II, σ. 308-309, *A. SS. Aug.* IV, σ. 523. – Ὁ ἡγεμὼν Καισαρείας «... γνοὺς ὡς οὐ πρότερον κολάζειν αὐτὸν προσῆκεν, εἰ μὴ ὁ βασιλεὺς ἐφῆ, πρὸς Αὐρηλιανόν ἐν Αἰγαῖς ὑπὸ σιδηρῶν δεσμῶν τοῦτον ἐκπέμπει, τὰ κατ' αὐτὸν (τὸν Μάμα δηλ.) πάντα ὡς ἔχει γράμματα τῶν βασιλεῖν σημῆνας...». Μάμας, *ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα*, σ. 342.

⁸ Βασιλεὺς ἐπ. Ἀμασειᾶς, *A. SS. April.* III, σ. LII.

⁹ Ἰουλιανὸς καὶ Βασίλισσα, *An. Boll.* 98 (1980), σ. 276.

¹⁰ Μάμας, *ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα*, σ. 346.

¹¹ Λαυρέντιος, *Ξύστος, Ἰππόλυτος...*, *Inédits byzantins*, σ. 297.

λεριανός στέλνει σιδηροδέσμιους τό Χαρίσιμο και τό Νεόφυτο, τούς δύο οικέτες τῆς Ἀνθούσας, στόν δούκα νά τούς δικάσει¹². Στόν ἡγεμόνα Παλαιστίνης ἀναθέτει ὁ Διοκλητιανός «*διά κελεύσματος τήν κατά τοῦ δουκός Προκοπίου κρίσιν*»¹³. Ἀναφέρονται, ἐπίσης, κείμενα ἐπιστολῶν καί κελευσμάτων μέ τά ὁποῖα δίνει ὁ αὐτοκράτωρ ἐντολή στόν δικαστή νά δικάσει τόν χριστιανό καί εἰδικές ὁδηγίες¹⁴.

Γενικά οἱ δικαστές πού δέν εἶχαν τό δικαίωμα νά διεξάγουν ἐμβάσανη ἀνάκριση ἢ νά καταδικάσουν τόν χριστιανό τόν παρέπεμψαν στούς ἀνατέρους τους. Ὁ ἴδιος κατηγορούμενος μποροῦσε νά παραπεμφθεῖ ὄχι μόνον μία φορά, ἀλλά πολλές σέ διαφορετικούς δικαστές μετά ἀπό ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐπισκόπου Ἀγκύρας Κλήμη¹⁵.

¹² Χαρίσιμος καί Νεόφυτος, An. Boll. 66 (1948), σ. 87.

¹³ Προκόπιος, An. Boll. 80 (1962), σ. 182, Inédits byzantins, σ. 105.

¹⁴ Ὁ Μαξιμιανός στέλνει στόν ἀνθύπατο εἰδική ἐντολή γιά τόν Ἀθανάσιο, ὁ ὁποῖος ἦταν «*εὐγενής τῆς μεγάλης τῶν Ρωμαίων συγκλήτου ὑπάρχων, τιμώμενος ἐν τῷ παλατίῳ, ἐν τῇ τοῦ ἐξκουθιτορος καί σκριθανος μεγάλῃ ἀξίᾳ, ἐγγύτατος ὢν καί φίλος τοῦ βασιλέως*». Τό κείμενο τῆς ἐπιστολῆς μέ τήν ὁποία δινόταν ἡ ἐντολή εἶναι τό ἀκόλουθο: «*Μαξιμιανός βασιλεύς, τροπαιοῦχος αὐτοκράτωρ, τοῖς τήν Αἰγυπτιακήν ἀρχήν διέπουσι χαίρειν. Πάντας μέν ἀνθρώπους, μάλιστα δέ τούς τῆς ἐμῆς βασιλείας ὑπασπιστάς τε καί δορυφόρους οἱ σεβάσμιοι θεοὶ ξένους καί ἀλλοτρίους εἶναι οὐ θούλονται· διόπερ τόν μιαιώτατον Ἀθανάσιον ἀγνωμοσύνη οἰκεία ἐλεγχθέντα, ὡς τῆς τῶν χριστιανῶν ὄντα θρησκείας καί ὡς ἐπὶ πολύ τούτου περὶ αὐτοῦ φημιζομένου, κελεύομεν ταῖς τῶν νόμων δικαιοτάταις καί αὐστηροτάταις ἐρωτήσεσιν ὑποβαλεῖν καί εἰ μέν μεταμεληθῆ, ἐφ' οἷς ἀφρόνας τετόλμηκε, συγγνώμης ἀξιούσθω, ἐμοῦ τῆς πρός αὐτόν ἐμφύτου παρησιίας καί ἀγαπήσεως νῦν ἢ πρότερον ἀκηλιδῶτως ἀντεχομένου· ἀπολήπεται γάρ τόν τῆς στρατείας καί στρατηγικῆς ἀξίας βαθμόν, καί τῆς τῶν βασιλικῶν θείων ἡμῶν καί ἀξιομνημονεύτων περιβόλων τοῦ παλατίου τιμῆς ἀξιοθήσεται· εἰ δέ ἐπιμένει ἐν τῇ αὐτῇ ἀφρονεσάτῃ θρησκείᾳ, τῇ τοῦ ξίφους ἀκμῇ τὰς πρός τό ζῆν αὐτοῦ ἐλπίδας ἐκκόψατε. Ἐρρωσθε». Ἀθανάσιος, Ἄν. Ἱεροσ. Σταχ. 5, σ. 361. – Τό κείμενο τοῦ κελεύσματος τοῦ Διοκλητιανοῦ πρός τόν δούκα ἔχει ὡς ἑξῆς:*

«*Αὐτοκράτωρ Διοκλητιανός Οὐλικίῳ τῷ ἐμῷ συνεργῷ χαίρειν. Λαθῶν τῶν πέριξ πόλεων τήν βοήθειαν πορεύου πρός τόν υἱόν Θεοδοσίας τῆς συγκλητικῆς, τόν δούκα· ἀκήκοα γάρ ὅτι πλάνη περιέπεσεν καί ἐπίσθη τῷ ἐσταυρωμένῳ. Καί εἰ μέν πείσεις αὐτόν, λήψη παρ' ἡμῶν τιμῆς μεγίστας· εἰ δέ μή πεισθῆ, κόψας τήν ζώνην αὐτοῦ, πᾶσαν τιμωρίαν ἐπιδειξάμενος ἄνελε αὐτόν, ἵνα ὄρῶντες οἱ λοιποὶ μηκέτι τολμήσωσι τῷ ἐσταυρωμένῳ πιστεῦσαι». Προκόπιος, An. Boll. 80 (1962), σ. 182, Inédits byzantins, σ. 105.*

¹⁵ Ὁ δικάριος ἀνάκρινε καί βασάνισε τόν ἐπίσκοπο Ἀγκύρας Κλήμη. Στή συνέχεια τόν ἐστεῖλε στή Ρώμη στόν Διοκλητιανό, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ τόν ἐξέτασε καί τόν βασάνισε τόν ἐστεῖλε στόν Μαξιμιανό στή Νικομηδεία. Ἐπειτα τόν παρέδωσαν στόν ἡγεμόνα Ἀγριππῖνο, ὁ ὁποῖος τόν βασάνισε. Στή συνέχεια ὁ Μαξιμιανός τόν ἐστεῖλε «*εἰς ἐξέτασιν Κουρικήῳ τῷ ἡγεμόνι Ἀγκύρας καί κολάζεται ὡμῶς καί ἀπανθρώπως. Εἶτα πάλιν προστάζει Μαξιμιανοῦ πέμπεται εἰς Ἀμισόν πρός Δομέτιον τόν δικάριον· καί πάλιν βασανισθεὶς παραπέμπεται εἰς Ταρ-*

Ὁ κατηγορούμενος χριστιανός ἐμφανιζόταν στό δικαστήριό ὄχι μόνον μία φορά, ἀλλά πολλές. Οἱ συνεδριάσεις τοῦ δικαστηρίου ἐπαναλαμβάνονταν στόν ἴδιο τόπο ἢ σέ διαφορετικούς. Πέντε φορές ἐμφανίσθηκε στό δικαστήριό ὁ Φιλέας καί μάλιστα σέ δικαστήρια διάφορων Αἰγυπτιακῶν πόλεων¹⁶. Πολλαπλῆ ἐξέταση καί σέ διάφορες πόλεις ὑπέστησαν καί οἱ Πρόβος, Τάραχος καί Ἀνδρόνικος. Ἡ πρώτη ἐξέταση ἐγίνε στήν Ταρσό, ἡ δεύτερη στήν Μοψουεστία καί ἡ τρίτη στήν Ἀναζαρό¹⁷.

Στή Ρώμη ἡ δίκη μποροῦσε νά διεξαχθεῖ ὅπουδήποτε. Ἡ ἔδρα, ὁμως, τοῦ δικαστηρίου ἦταν τό forum, ἡ ἀγορά. Τά δικαστήρια συνεδρίαζαν καί στίς κλειστές βασιλικές πού ὀδηγοῦσαν στήν ἀγορά. Τό ἴδιο συνέβαινε καί στίς ἐπαρχιακές πόλεις¹⁸.

Ὁ τόπος διεξαγωγῆς τῆς δίκης τῶν χριστιανῶν δέν ἦταν αὐστηρά προκαθορισμένος. Ἡ δίκη γινόταν πολλές φορές στό forum¹⁹ ἢ μέσα ἢ μπροστά σέ εἰδωλολατρικό ναό²⁰ ἢ στό θέατρο²¹ ἢ στήν πύλη τῆς πόλεως²² ἢ

σόν, ἐκεῖσε τοῦ Μαξιμιανοῦ τυγχάνοντος. Καί τιμωρησάμενος αὐτόν ἐκδίδωσι πάλιν Σακερδῶνι ὀμψ ὄντι καί περιβοήτῳ εἰς τό ἐπινοεῖν κολαστήρια...». Κλήμη ἐπ. Ἀγκύρας καί Ἀγαθάγγελος, Synax. Eccl. CP., σ. 415.

¹⁶ «*Ἐν μέν τῇ πρώτῃ ἀπολογία μετὰ πολλὰς ὕβρεις ὑπό τοῦ ἡγεμόνος καί θορούθους πολλοῦς καί ὀστοκόπους ὑπό τῶν λεγιωναρίων ὑπέρτεσσαράκοντα ἐβλήθη ἐν τῇ Θμοῦει ἡμέρας δύο εἰς φυλακήν· ἔπειτα γυμνοῖς τοῖς ποσίν ἐν δεσμοῖς περιελθῶν καί πολλά παθῶν εἰς τήν Ἀλεξάνδρειαν ἦλθεν καί εἰς τό δεσμοτήριον ἐβλήθη· καί τό δεύτερον προσαχθεὶς καί ὕβρισθεὶς καί πληγὰς λαθῶν οὐκ ἐστράφη· ὁμοίως καί τῇ τρίτῃ καί τετάρτῃ προελθεῖς μετὰ πολλὰς ὕβρεις καί πληγὰς... Τό πέμπτον κληθεὶς ἅμα τῷ σὺν αὐτῷ ἱερατεῖ τῶν ἀριθμῶν εἴκοσι ἤκουσεν ὁ Φιλέας...». Φιλέας ἐπ., An. Boll. 81 (1963), σ. 12.*

¹⁷ Πρόβος, Τάραχος καί Ἀνδρόνικος, Inédits byzantins, σ. 215-243.

¹⁸ Th. MOMMSEN, Le droit pénal, II, σ. 27-28.

¹⁹ Ὁ ἡγεμόνος διατάσσει τήν φυλάκισήν τοῦ Ἰουλιανοῦ καί «*τῇ ἑξῆς ἡμέρᾳ θῆμα αὐτῷ εὐτρεπισθῆναι ἐν τῷ φόρῳ...*». Ἰουλιανός καί Βασιλίσσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 262, 276. – Ὁ ἡγεμόνος Ἀρχαῖος διατάσσει νά συλληφθεῖ ὁ Μύρων καί «*ἅμα πλησίον που τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου κατά τόν φόρον λεγόμενον γενόμενος παρίστησι τούτον τῷ θήματι...*». Μύρων, LATYSEV II, σ. 304.

²⁰ Ὁ ἡγεμόνος «*προκαθίσας ἐν τῷ Ἀδριανοῦ ναῷ, ἐν τῷ Αἰγαίαις τῇ πόλει, καί πολλὰ κατήρξας... ἐκέλευσεν καί ἕτερον κρατηθέντα παρίστασθαι...*» Θαλλέλιος, A. SS. Maii V, σ. 180. – «*... προκαθίσας ὁ Σιλβανός εἰς τόν ναόν τοῦ Ἀρεῶς ἐκέλευσεν ἀθῆναι τόν Λουκιλλιανόν». Λουκιλλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 191. – Ὁ τριβοῦνος Λαμπάδιος «*ἐκέλευσεν ἐμπροσθεν τοῦ ναοῦ τοῦ ἡλίου τριβουνάλιον στήναι ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ...*». Οἱ τέσσαρες ἐστεφανωμένοι..., A. SS. Nov. III, σ. 775.*

²¹ Βονιφάτιος, P. G. 115 στ. 249 – Φεβρωνία, LATYSEV II, σ. 100 – Πορφύριος, An. Boll. 29 (1910), σ. 272. – Ἡ Καπιτωλίνα συλλαμβάνεται καί «*τῷ ἄρχοντι προσάγεται ἐν τῷ σταδίῳ καθήμενῳ καί τήν τῶν ἵππων ἄμιλλαν θεωμένῳ...*», Καπιτωλίνα καί Ἐρωτηῖς, A. SS. Oct. XII, σ. 212.

²² Στήν πύλη τῆς πόλεως Νικομηδείας «*καθίσας ὁ κόμης ἐν τῇ βασιλικῇ, ἐν τόπῳ καλου-*

στή μέση τῆς πόλεως²³ ἢ στήν τοποθεσία πού διάλεγε ὁ δικαστής²⁴. Ὅπου-
δήποτε βρισκόταν ὁ ἄρχων δικάζε τούς χριστιανούς. Θά ἀναφέρω μερικά
χαρακτηριστικά παραδείγματα: ὁ Μαξιμιανός πηγαίνει μαζί μέ τόν κουβι-
κουλάριο Ἐλευθέριο στους ἀγρούς τοῦ τελευταίου ὅπου ἀνακαλύπτει χρι-
στιανικό ναό. Ἐπί τόπου ἀρχίζει νά ἐξετάζει τόν Ἐλευθέριο²⁵. Ὁ βασιλεὺς
πηγαίνει στό ναό καί καθ' ὁδόν τοῦ παρουσιάζουν χριστιανούς πού εἶχαν
συλληφθεῖ. Σταματᾷ τό ἄρμα καί ἀρχίζει νά τούς ἀνακρίνει²⁶. Ὁ βασιλεὺς
βρισκόταν ἔξω ἀπό τήν Ἐρμούπολη σέ παραποτάμια περιοχή ὅταν ἔμαθε
τήν σύλληψη τοῦ Σαβίνου. Ἐκεῖ «*θρόνου προτεθέντος ἐκάθισε καί τούτου
προσαχθέντος...*» ἄρχισε νά τόν ἐξετάζει²⁷. Ὁ δικαστής διάλεγε συνήθως
τόπο ὑψηλό γιά νά δικάσει²⁸.

Ἀπό ὅσα ἐκτέθηκαν πιό πάνω προκύπτει ὅτι δέν ὑπῆρχε συγκεκριμένος
τόπος διεξαγωγῆς τῆς δίκης τῶν χριστιανῶν. Παρά ταῦτα ὀρισμένα κείμε-
να μαρτυρίων δίνουν τήν πληροφορία ὅτι ὑπῆρχε καί «*συνήθης τόπος*» διε-
ξαγωγῆς τῆς δίκης²⁹.

Στό Ρωμαϊκό Κράτος οἱ ἡμέρες διεξαγωγῆς τῶν δικῶν, οἱ ἀργίες τῶν δι-
καστηρίων καί ὁ χρόνος τῶν διακοπῶν ἦταν καθορισμένα. Οἱ χρονικοί, ὁ-
μως, περιορισμοί δέν ἴσχυαν γιά ὀρισμένα ἀδικήματα πού ἦταν δυνατόν νά
ἐκδικασθοῦν σέ ὀποιοδήποτε χρονικό σημεῖο. Στήν ἐξαίρεση αὐτή ὑπάγον-
ται καί οἱ δίκες τῶν χριστιανῶν. Ὁ δικαστής εἶχε τήν εὐχέρεια νά ὀρίσει
δικάσιμο³⁰. Ἡ διεξαγωγή τῆς δίκης γινόταν τό πρωῖ³¹, πρᾶγμα πού προκύ-

μένω Λαύσω, *ἐξέτασιν ποιεῖται...*». Ἀγαθόνικος καί σύντροφοι, A. SS. Aug. IV, σ. 522.

²³ Στήν Ἀναζαρβό «*βήματος ἀρθέντος ὑψηλοῦ ἐν μέσῳ τῆς πόλεως*» ὁ ἡγεμῶν ἐξετάζει τόν
Πρόβο. Πρόβος, Τάραχος καί Ἀνδρόνικος, *Inédits byzantins*, σ. 233.

²⁴ Στήν Κατάνη ὁ δικαστής διέταξε «... *τό τριθνάλιον αὐτοῦ τεθῆναι ἐν τῷ τόπῳ τῷ λεγο-
μένῳ Ἀχιλλίῳ...*». Εὐπλος, P. G. 115 στ. 524.

²⁵ Ἐλευθέριος κουβικουλάριος, A. SS. Aug. I, σ. 325.

²⁶ Ἀδριανός, Ναταλία καί σύντροφοι, A. SS. Sept. III, σ. 218.

²⁷ Σαβίνος, *LATYSEV I*, σ. 219.

²⁸ Ὁ Λικίνιος «*καθσθεῖς ἐφ' ὑψηλοτέρου τόπου διά κήρυκος ἐκάλει τόν Ἐρμυλον*». Ἐρμυ-
λος καί Στρατόνικος, *An. Boll.* 89 (1971), σ. 16 – Χαριτίνη, *An. Boll.* 72 (1954) σ. 10. – Γιά
τήν προσπάθεια ἐξευρέσεως κατάλληλου ὑψηλοῦ τόπου εἶναι χαρακτηριστικό τό ἀκόλουθο
κείμενο: Ὁ δούξ Ἀρμενίας «*μετά σπουδῆς πολλῆς καί φαντασίας, καί πλήθους στρατιωτῶν
ἐξελεθῶν ἔξω τῆς πόλεως, ἀπό θημάτων ρν', καί εὐράν τόπον ὑψηλότερον, καθήσας ἐπί τοῦ
βήματος, ἐκέλευσεν ἀθῆναι τούς ἀγίους...*». Θεόδωρος, A. SS. Nov IV σ. 42.

²⁹ Ὁ δούκας «*ἐξελεθῶν τῆς πόλεως ἐκάθισε ἐν τῷ συνήθει τόπῳ, καί δεδωκώς πρόδον κατὰ
τῶν ἀγίων, ἐκέλευσεν αὐτούς προαχθῆναι...*», Θεόδωρος, A. SS. Nov. IV σ. 45.

³⁰ Ὁ Μαξιμιανός διέταξε «*σιδηρωθέντα αὐτόν ἀπενεχθῆναι εἰς τό δεσμοτήριον μετὰ τῶν
ἀγίων, τάξας ἡμέραν ἐν ἧ ἀκούσει αὐτόν*». Ἀδριανός, Ναταλία..., A. SS. Sept. III, σ. 221.

³¹ *Th. MOMMSEN, Le droit pénal*, II, σ. 31-33.

πτει καί ἀπό τά κείμενα τῶν μαρτυρίων³². Ὑπάρχουν, ὁμως, καί ἀντίθετες
μαρτυρίες, ὅτι ἦταν δυνατόν δηλ. νά δικασθοῦν οἱ χριστιανοὶ ὀποιαδήποτε
ὄρα, ἀκόμη καί νύκτα³³.

Ἡ δημοσιότης τῶν δικῶν δέν ἦταν ἀπαραίτητη, ἂν καί ὅταν δικάζε ὁ
αὐτοκράτωρ ἀποτελοῦσε τόν κανόνα³⁴. Σύμφωνα μέ τά κείμενα τῶν μαρτυ-
ρίων οἱ δίκες τῶν χριστιανῶν ἦταν, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, δημόσιες³⁵. Ἡ μή
δημόσια διεξαγωγή τῆς δίκης γινόταν στή Σύγκλητο, ἂν δικάζε ἡ Σύγκλη-
τος, στό γραφεῖο ἢ στήν οἰκία τοῦ δικαστή. Ἡ αἴθουσα διεξαγωγῆς τῆς
δίκης ὀνομαζόταν *auditorium* καί ἀργότερα *secretarium*. Ἐκλείνει μέ παρα-
πέτασμα καί μόνον οἱ *officiales* καί ὀρισμένα πρόσωπα εἶχαν τήν δυνατότη-
τα νά μπαίνουν ἐλευθέρως. Ἀλλά καί στό χῶρο αὐτό ὑπῆρχε δυνατότητα νά
ἀποδοθεῖ δημόσια ἢ δικαιοσύνη. Ἐσυραν τό παραπέτασμα καί ἐπέτρεπαν
τήν εἴσοδο στό κοινό³⁶. Καί οἱ χριστιανοὶ ἦταν δυνατόν νά δικάζονται κε-
κλεισμένων τῶν θυρῶν³⁷. Ἡ δίκη μπορούσε νά διεξαχθεῖ ἐν μέρει δημόσια
καί ἐν μέρει *in secretario*, ὅπως συνέβη στήν περίπτωση τοῦ Εὐπλου καί
τοῦ Φιλέα³⁸.

³² Ἀναγγέλλεται στόν ἡγεμόνα ὅτι σύμφωνα μέ τίς ἐντολές του ἔχουν συλληφθεῖ χριστια-
νοὶ. Δέν τούς δέχεται γιατί εἶναι θράδυ καί δηλώνει ὅτι θά τούς δικάσει τήν ἐπομένη τό πρωῖ.
Μάξιμος, Ντάντας καί Κυντιλιανός, A. SS. April. II, σ. 974. Βλ. ἐπίσης Ἰέρων, A. SS. Nov.
III, σ. 332 – Μαρίνα, *LATYSEV II*, σ. 183 – Νίκων, A. SS. Mart. III, σ. 21* – Ἰουλιανή καί
Παῦλος, *LATYSEV I*, σ. 182.

³³ Νύκτα δικάσθηκε ὁ Εἰρηναῖος «*Ἡμέραι παρήλθον οὐχί συχναί καί μέσης νυκτός ὁ Πρό-
βος εἰς ἐξέτασιν προκαθίσας... ἀγει τόν Εἰρηναῖον πρός ἐρώτησιν καί θύσαι τοῦτον ἠνάγκα-
ζο*». Εἰρηναῖος, *LATYSEV II*, σ. 310, A. SS. Mart. III, σ. 23*.

³⁴ *Th. MOMMSEN, Le droit pénal II*, σ. 24: «*Pour l' empereur, comme pour toutes les autori-
tés qui lui empruntent leur pouvoir répressif, les débats publics peuvent être considérés comme
étant la règle et les empereurs de la dernière période le disent encore expressément, mais les
deux formes sont ici possibles et les débats à huis clos ont eu lieu fréquemment à toutes les é-
poques devant ces autorités*».

³⁵ «*Δημόσια καθίσας ὁ ἡγεμῶν, δήμου πολλοῦ στρατιωτῶν καί ἰωτῶν κυκλωσάντων...*». Βά-
ρος, Κλεοπάτρα..., A. SS. Oct. VIII, σ. 429-430.

³⁶ *Th. MOMMSEN, Le droit pénal*, II, σ. 30-31.

³⁷ Ὁ Δέκιος παραδίδει τόν Λαυρέντιο στόν Ἐπαρχο, ὁ ὀποῖος τόν δικάζει μέσα στά ἀνάκτο-
ρα. Εὐστός, Λαυρέντιος, Ἰππόλυτος..., *Inédits byzantins*, σ. 297.

³⁸ Ὁ Εὐπλος στήν Κατάνη ἐμφανίσθηκε «*ἐν τῷ σικριταρίῳ πρό θήλου...*» καί δήλωσε ὅτι
εἶναι χριστιανός. Ὁ κορρέκτωρ διέταξε νά μπεῖ ὁ Εὐπλος «*ἐν τῷ σικριταρίῳ*» καί ἄρχισε νά
τόν ἀνακρίνει. Ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι χριστιανός καί ὅτι κατέχει τά «*κεκαλωμένα βιβλία ἀπεναν-
τίας τῶν προσταγμάτων τῶν αὐτοκρατόρων*». Ὁ κορρέκτωρ ἀποφαίνεται «*Ἐπειδή φανερά ἐ-
γένετο ἡμῖν ἡ αὐτοῦ ὁμολογία δημοσία προσενεχθῆτα αὐτῇ*». Στή δημόσια δίκη πού ἀκολου-
θεῖ ὁ Εὐπλος ἐπαναλαμβάνει τήν ὁμολογία του καί καταδικάζεται σέ θάνατο. Εὐπλος, *LANATA*
σ. 222-224. – Δημόσια καί *in secretario* δικάσθηκε καί ὁ Φιλέας. Αὐτό προκύπτει ἀπό τήν πέμ-

Τὴν ἡμέρα τῆς δίκης οἱ κατηγορούμενοι μεταφέρονταν ἀπὸ τὴν φυλακὴ στό δικαστήριον καὶ περιμέναν τὴν ἀφίξη τοῦ δικαστή. Ὁ δικαστὴς καθόταν στό βῆμα, συνήθως σέ βῆμα ὑψηλό ἀναφέρουν τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν, καὶ ζητοῦσε νά ἐμφανισθεῖ ὁ κατηγορούμενος. Ὁ κήρυκας καλοῦσε τόν κατηγορούμενο³⁹. Ὁ κομενταρήσιος⁴⁰ (commentariensis) εἰσήγαγε τούς κατηγορουμένους⁴¹ καὶ ἀνέφερε ὅτι σύμφωνα μέ τό ἡγεμονικό πρόσταγμα εἶχαν ἀνιχνεύσει τὴν περιοχὴ, εἶχαν βρεῖ τούς χριστιανούς⁴² καὶ ὅτι οἱ κατηγορούμενοι ἦταν παρόντες. Στὴ συνέχεια ἀνέφερε τὴν κατηγορία γιὰ τὴν ὁποία τούς δίωκαν. Διάβαζε τὴν ἐγγραφή ἀναφορά καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς ἀρχῆς πού εἶχε συλλάβει τούς χριστιανούς καὶ εἶχε κάνει τὴν προκαταρκτικὴ ἐξέταση. Τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν περιγράφουν τὴν ἔναρξη τῆς διαδικασίας. Λεπτομέρειες δίνουν τὰ μαρτύρια τῶν τριῶν ἀδελφῶν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, Ἀγάπης, Εἰρήνης καὶ Χιόνης⁴³ καὶ τό μαρτύριο τοῦ Ἀκακίου⁴⁴. Οἱ τρεῖς ἀδελφές ἐμφανίζονται στό δικαστήριον. Ὁ ἡγεμὼν Δουλικήτιος κάθεται στό βῆμα καὶ ὁ κομενταρήσιος Ἀρτέμων ἀναφέρει «Ὁποῖαν νοτωρίαν περὶ τῶν παρεστώτων τούτων ὁ ἐνθάδε στατιωνάριος ἀπέστειλεν πρὸς τὴν σὴν Τύχην, εἰ κελεύεις ἀναγινώσκω. Δουλικήτιος ἡγεμὼν εἶπεν· Ἀνάγνωθι. Καὶ ἐκ τῆς τάξεως ἀνεγνώσθη. Σοὶ τῷ ἐμῷ δεσπότη Κασσανδρὸς βενεφικιάριος. Γίνωσκε, κύριε, Ἀγάθωνα καὶ Εἰρήνην καὶ Ἀγά-

πη δικαστικὴ συνεδρίαση, ἡ ὁποία ἦταν δημόσια. Οἱ δικηγόροι γιὰ νά ὑπερασπισθοῦν τὸν Φιλέα ἰσχυρίζονται ὅτι «ἔθυσεν ἐν τῷ σηκρήτῳ», στὴν προηγούμενη δίκη πού ἔγινε in secretario. Φιλέας, An. Boll. 81 (1963), σ. 18.

³⁹ Ὁ Λικίνιος κάθεται στό βῆμα καὶ διατάσσει «τόν Ἑρμούλον προσάγεσθαι αὐτῷ. Ὁ δὲ κήρυξ ἐθῶα μεγάλη τῇ φωνῇ «Εἰσαχθῆτω Ἑρμούλον. Τοῦ δὲ Ἑρμούλου εἰσαχθέντος...». Ἑρμούλος καὶ Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 11-12.

⁴⁰ Βλ. R. GROSSE, Römische Militärgeschichte, σ. 132-133.

⁴¹ Βλ. Ἀστέριος, Κλαυδῖος καὶ Νέων, Synax. Eccl. CP., σ. 427-428, Δουλάς, Studi e Testi 49 (1928), σ. 203 – Τό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τῶν Τάραχου, Πρόβου..., κείμενο μικρῆς ἱστορικῆς ἀξίας, ἀναφέρει ὅτι τούς κατηγορουμένους παρουσίασε στὸν δικαστὴ ἕνας κεντυρίων καὶ ὄχι commentariensis. Βλ. καὶ G. LOPUSZANSKI, La police romaine et les chrétiens, ἐν L' Antiquité Classique 20 (1951), σ. 41-42.

⁴² Δουλάς, A. SS. Jun. II, σ. 1043 – Ἰουλιανός, Menaea Sept. 12 – Ἰουλιανός, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 85-86, An. Boll. 15 (1896), σ. 75.

⁴³ Ἀγάπη, Εἰρήνη καὶ Χιόνη, MUSURILLO σ. 282.

⁴⁴ Ἀκακίος κεντυρίων, P. G. 115, στ. 220 ἐπ. – Βλ. ἐπίσης Εὐτρόπιος, Κλεόνικος καὶ Βασίλειος..., ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 174. Ὁ ἡγεμὼν Ἀσκληπιόδοτος «προκαθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος τὰ τοῦ μάρτυρος Θεοδόρου πρότερον ἀναγνώσθηνα προσέταξεν ὑπομνήματα καὶ ἐπεὶ περ ἐφείρου τούτους ἐγκειμένους τούς περὶ τὸν Εὐτρόπιον καὶ μάθοι παρά τῇ φυλακῇ τούτους διάγειν, αὐτίκα τὸν ἐπὶ τῶν ὑπομνημάτων Εὐκλέστιον ἀχθῆναι τούτους διωρισάτο τάχος· οὓς δὴ στρατιώτας ἐκπέμψας ἐκέλευεν αὐτούς ἀγαγεῖν...».

πην καὶ Χιόνην καὶ Κασσίαν καὶ Φιλίππαν καὶ Εὐτυχίαν < μή > θούλεσθαι ἱερόθυτον φαγεῖν, ἅς τινες προσάγω σου Τῇ Τύχῃ». Μετὰ ἀπὸ τὴν εἰσήγηση αὐτὴ ὁ δικαστὴς ἄρχισε νά ἐξετάζει τίς γυναῖκες. Πρὶν ἐμφανισθεῖ στό δικαστήριον ὁ Ἀκάκιος ὁ δικαστὴς κάθεται στό βῆμα καὶ «ἐπερώτησιν μέλλοντος ποιῆσθαι τῶν εἰς τὸν Θεὸν τὴν ὁμολογίαν ἐσχηκότων, Ἀντωνίνος κομενταρήσιος ἀναφέρει τῷ Βιθιανῷ· Κύριέ μου, τῇ χθές ἡμέρα Φῆρμος ὁ τριβούνος τῶν λεγομένων Μαρτησιῶν Ἀκάκιόν τινα στρατιώτην ὄντα τοῦ νομέρου αὐτοῦ δέσμιον παρέπεμψεν πρὸς τὴν σὴν ἐξουσίαν, ὡς μή βουληθέντα εἶξαι τῷ προστάγματι τῶν δεσποτῶν ἡμῶν, τῇ δὲ τῶν Χριστιανῶν θρησκεία ἐξακολουθοῦντα, ἀκριβῶς γράψας καὶ τὴν αἰτίαν αὐτοῦ τῇ σῇ ἀρετῇ». Ὁ Βιθιανός ζητᾷ νά τοῦ διαβάσουν τὴν γραφὴ τοῦ Φῆρμου. «Ἦν δὲ τὰ γραφέντα τοιαῦτα· Φλάβιος Φῆρμος τῷ κατὰ πάντα μοι σεβασμῷ Βιθιανῷ χαίρειν· Ἀκάκιον στρατιώτην τοῦ ἀριθμοῦ τυγχάνοντα τοῦ ὑπ' ἐμὲ πολλὰ παρ' ἡμῶν τοῦτο μὲν κολακείαις καὶ ὑποσχέσει προτραπέντα, τοῦτο δὲ καὶ ἀπειλαῖς ὑπομνησθέντα, χριστιανὸν δὲ εαυτὸν λέγοντα καὶ ἀκλιτῶς περὶ τούτου ἔχοντα, πληρῶν τό πρόσταγμα τῶν ἀητήτων τροπαιῶν βασιλέων ἡμῶν, ἀπέστειλα δέσμιον τῇ σῇ στερρότητι, ὀφείλοντα πρῶτον ἐρωτηθῆναι, εἴθ' οὕτως στρέβλαις ὑποβληθῆναι καὶ τιμωρίας, ὅπως εἶξῃ τοῖς τῶν αὐτοκρατόρων νόμοις. Ἀναγνωσθείσης τῆς ἐπιστολῆς Βιθιανός λέγει· Εἰσαχθῆτω Ἀκάκιος ὁ καὶ ἐπιζητούμενος». Ὅταν παρέπεμψαν τὸν κατηγορούμενο χριστιανό σέ ἄλλο δικαστήριον κατὰ τὴν ἔναρξη τῆς διαδικασίας διάβαζαν τό παραπεμπτήριον ἐγγραφο ἢ τὰ πρακτικὰ πού εἶχαν σταλεῖ.

Ὅταν οἱ κατηγορούμενοι εἶναι πολλοὶ παρίστανται εἴτε ὅλοι μαζί εἴτε ὁ κάθε ἕνας χωριστὰ ἀνάλογα μέ τὴν ἐντολὴ πού ἔχει δώσει ὁ δικαστὴς⁴⁵. Οἱ κατηγορούμενοι, πού ὀδηγοῦνται στό δικαστήριον ἀπὸ τούς στρατιώτες, ἐμφανίζονται πολλές φορές «δέσμιον»⁴⁶. Ὁ Ἄνθιμος μέ τὰ χέρια δεμένα πίσω στὴν πλάτη προσάγεται στό δικαστήριον «οὕτω γάρ διὰ τὴν εὐσέβειαν ὡς κακοῦργον ἐμφανισθῆναι ἔδει τῷ βασιλεῖ...»⁴⁷. Οἱ Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος στὴ δευτέρη ἐξέταση πού ἔγινε στὴ Μοψουεστία «ἦγοντο... ὡσπερ τινές ἄδικοι καὶ κακοποιοὶ ἀλύσειν ἐπιτεθειμένοι βαρεῖαις»⁴⁸. Ὁ Εὐπλος ὁμολόγησε στό δικαστήριον ὅτι εἶναι χριστιανός καὶ ὁ δικαστὴς διέταξε «τάς δύο χεῖρας αὐτοῦ δεθῆναι καὶ τὸν ἕνα πόδα, τοῖς δυσὶ γόνασι,

⁴⁵ Τρόφιμος, Δορυμέδων..., A. SS. Sept. VI, σ. 13.

⁴⁶ Κοδράτος, Κυπριανός..., A. SS. Mart. II, σ. 697-698, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 216-217.

⁴⁷ Ἄνθιμος ἐπίσκοπος Νικομηδείας, P. G. 115 στ. 176-177.

⁴⁸ Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, Inédits byzantins, σ. 224.

καί οὕτως δεδεμένον ποιείσθαι τὰς ἀποκρίσεις»⁴⁹. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ δικαστής διατάσσει νά παραστοῦν οἱ χριστιανοὶ γυμνοί⁵⁰. Ἀπό τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν προκύπτει ὅτι οἱ κατηγορούμενοι χριστιανοὶ συνήθως στή δεύτερη, καί ὄχι στήν πρώτη, ἐμφάνιση στό δικαστήριο παρίσταντο κατά τρόπο ἀτιμωτικό (γυμνοί καί ἀλυσσοδεμένοι), ὅταν δηλαδή εἶχαν ἤδη ὁμολογήσει τό ἀδίκημα γιά τό ὁποῖο κατηγοροῦνταν καί εἶχαν ἀποτύχει οἱ προσπάθειες τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν νά τοὺς μεταπείσουν καί νά ἀποστατήσουν ἀπό τήν χριστιανική πίστη.

Ὁ Ἐπίσκοπος Ἀμασειᾶς Ἀστέριος στό ἔργο του «Ἐκφρασις εἰς τήν ἁγίαν Εὐφήμιαν τήν πανεύφημον»⁵¹ περιγράφει μία τοιχογραφία τοῦ τέταρτου αἰῶνα πού ἀπεικονίζει σκηνές ἀπό τό μαρτύριο τῆς Εὐφημίας. Ἡ τοιχογραφία αὐτή δέν ἦταν στήν Ἐκκλησία τῆς Χαλκηδόνος ἢ στόν τάφο τῆς ἁγίας, ἀλλά σέ «ἕνα τῶν ὑποστέγων δρόμων» κοντά στήν ἐκκλησία. Ἡ πρώτη σκηνή παριστάνει τήν ἐμφάνιση στό δικαστήριο καί τή δίκη τῆς παρθένου τῆς Χαλκηδόνος: «Υψηλός ἐπί θρόνου καθίδρυται δικαστής πικρόν καί δυσμενές βλέπων εἰς τήν παρθένον· ὀργίζεται γάρ ὅταν ἐθέλη κἀν ταῖς ἀνύχοις ὕλαις ἢ τέχνη. Δορυφόροι δέ τῆς ἀρχῆς καί στρατιῶται πολλοί, οἱ μὲν τῶν ὑπομνημάτων ὑπογραφεῖς δέλτους φέροντες καί γραφίδας, ὧν θάτερος ἀναρτήσας ἀπό τοῦ κηροῦ τήν χεῖρα βλέπει πρὸς τήν κρινομένην σφοδρῶς ὄλον ἐκκλίνας τό πρόσωπον, ὥσπερ παρακελευόμενος γεωνότερον λαλεῖν ἵνα μὴ κάμνουν περὶ τήν ἀκοήν ἐσφαλμένα γράφη καί ἐπιλήψιμα. Ἔστηκεν δέ ἡ παρθένος ἐν φαιῶ χιτῶνι καί ἱματίῳ τήν φιλοσοφίαν σημαίνουσα, ὡς μὲν ἔδοξε τῷ γραφεῖ καί τήν ὄσιν ἀσεία, ὡς δ' ἐμοὶ δοκεῖ, τήν ψυχὴν κεκαλλωπισμένη ταῖς ἀρεταῖς. Ἄγουσι δέ αὐτήν πρὸς τόν ἄρχοντα δύο στρατιῶται, ὁ μὲν ἔλκων ἐπὶ τό πρόσω, ὁ δέ κατόπιν ἐπειγών. Κεκραμένον τῆς παρθένου τό εἶδος αἰδοῖ καί στερρότητι· νεύει μὲν γάρ εἰς γῆν ὥσπερ ἐρυθριῶσα τὰς ὄψεις τῶν ἀρρένων, ἔστηκε δέ ἀκατάπληκτος οὐδέν πάσχουσα πρὸς τόν ἀγῶνα δειλόν»⁵². Στήν ἀπεικόνιση αὐτῆ τῆς ποινικῆς δίκης τῶν ἀρχῶν τοῦ τέταρτου αἰῶνα⁵³ ὁ δικαστής κάθεται σέ ψ-

⁴⁹ Εὐπλος, Ρ. Γ. 115, στ. 525.

⁵⁰ Γυμνοὺς στή δεύτερη ἐξέταση φέρνουν τοὺς δέκα μάρτυρες «μόνον μικραῖς ῥάκεσι καλύπτοντας τοῦ σώματος τὰ ἀναγκαῖα μέρη». Μάρτυρες δέκα στήν Κρήτη, Scritti agiografici II, σ. 391-393. Βλ. καί Βάρος, Κλεοπάτρα..., Ρ. Γ. 115, στ. 1144-1149.

⁵¹ Ἐκδ. F. HALKIN, Euphémie de Chalcedoine. Subsidia Hagiographica 41, Bruxelles 1965, σ. 4-8.

⁵² F. HALKIN, ὁ.π., σ. 6-7.

⁵³ Ἡ Εὐθυμία μαρτυρήσε τό 303. τόν ποῦτο χρόνο τοῦ Μεγάλου Διαγμοῦ. Βλ. F. HALKIN, ὁ.π., σ. IX καί O. J. SCHRIER, A propos d' une donnée négligée sur la mort de Sainte Euphémie, ἐν An. Boll. 102 (1984), σ. 329.

λό θρόνο, ὅπως ἄλλωστε ἀναφέρουν τὰ περισσότερα κείμενα τῶν μαρτυριῶν, τὰ ὁποῖα, πολλές φορές, περιγράφουν καί τόν τρόπο πού καθόταν ὁ δικαστής⁵⁴. Γύρω του ὑπάρχουν πολλοὶ στρατιῶτες, δορυφόροι, ὑπομνηματογράφοι⁵⁵. Δύο στρατιῶτες ὀδηγοῦν στό δικαστήριο τήν κατηγορουμένη, ἢ ὁποῖα φορᾶ σκουρα ρούχα⁵⁶ καί κυτᾶ πρὸς τήν γῆ. Στή τοιχογραφία αὐτή ἀπεικονίζονται τὰ πρόσωπα πού ἔπαιρναν συνήθως μέρος σέ μία δίκη: ὁ δικαστής, ὁ κατηγορούμενος, οἱ ὑπομνηματογράφοι (δηλ. οἱ γραμματεῖς πού κρατοῦσαν τὰ πρακτικά), ἡ φρουρά, τό βοηθητικό προσωπικό τοῦ δικαστή. Δέν ὑπάρχει συνήγορος. Στίς δίκες τῶν χριστιανῶν ἦταν δυνατόν νά ὑπάρχει υπεράσπιση, δικηγόροι. Στή δίκη τοῦ Ἀθανασίου καί τοῦ Φιλέας ὑπάρχουν δικηγόροι, οἱ «δικολόγοι». Ὁ Ἀθανάσιος δέν ἤθελε νά θυσιάσει καί μιλοῦσε ἐναντίον τῶν θεῶν καί τῆς διατάξεως τοῦ Μαξιμιανοῦ. Οἱ «δικολόγοι» προσπαθοῦν νά τόν ἐμποδίσουν νά συνεχίσει καί νά ἀντιτάσσεται στόν ἀνθύπατο⁵⁷. Ὁ Φιλέας ἀρνεῖται νά θυσιάσει στούς θεούς. Οἱ παρευρισκόμενοι «δικολόγοι» ἰσχυρίζονται ὅτι θυσίασε «ἐν τῷ σηκρήτῳ». Ὁ Φιλέας ἀρνεῖται ὅτι ἔχει γίνει αὐτό. Στή συνέχεια «ἤξίουσαν οἱ δικολόγοι καί πᾶσα ἡ τάξις ἅμα τῷ λογιστῇ τόν ἡγεμόνα σκέψιν αὐτῶ δοθῆναι». Ὁ δικαστής ρωτᾷ ἂν θέλει νά τοῦ δοθεῖ καιρός νά σκεφθεῖ. Ὁ Φιλέας ἀρνεῖται. Παρά ταῦτα «οἱ δικολόγοι καί ἡ τάξις ἅμα τῷ λογιστῇ ἤξίουσαν τόν μακάριον Φιλέαν πείθοντες ὅπως εἶξεν τοῖς κελευθεῖσι. Καί μὴ ἐπιστρεφομένου αὐτοῦ ἔβαλλον αὐτόν ἀνατρέποντες ὡς ἂν σκέψηται»⁵⁸.

Ὁ δικαστής ἀρχίζει τήν ἐξέταση ρωτῶντας τό ὄνομα, τό γένος, τήν πατρίδα, τό ἐπάγγελμα, τήν θρησκεία τοῦ κατηγορουμένου χριστιανοῦ. Σέ με-

⁵⁴ Ὁ ἔπαρχος «ἐπιπέλας τούς πόδας, καί τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐνδεσμήσας ἐπὶ τὰ γόνατα...» ἀπευθύνθηκε στόν Εὐπλο. Εὐπλος Ρ. Γ. 115, στ. 525.

⁵⁵ Τήν ὑπαρξή στρατιωτῶν, ὑπηρετῶν καί αὐτῶν πού κρατοῦν τὰ πρακτικά τῆς δίκης ἀναφέρουν καί τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν. Βλ. Κάρπος, Παπύλος καί Ἀγοθονική, LANATA, σ. 120 – Μάξιμος, Ντάντας καί Κυντιλιανός..., Α. SS. April. II, σ. 974 – Κοσμάς καί Δαμιανός, O. C. P. XLVII (1981), σ. 412 – Πιόνιος, MUSURILLO σ. 146.

⁵⁶ Στήν ποινική δίκη ὁ κατηγορούμενος ἐμφανιζόταν στό ρωμαϊκό δικαστήριο μέ πένθημη περιβολή καί χωρὶς τὰ ἐξωτερικά γνωρίσματα τῆς κοινωνικῆς του θέσεως, ντυμένος ἀτημέλητα. Τὰ μαλλιά καί τὰ γένεια δέν ἦταν οὔτε κομμένα οὔτε περιποιημένα. Βλ. TH. MOMMSEN, Le droit pénal, II, σ. 64.

⁵⁷ Οἱ δικολόγοι ἀπευθύνονται στόν Ἀθανάσιο «Τί ἀντιτάσσει τῷ ἀνυπάτῳ;» καί ὁ Ἀθανάσιος διευκρινίζει «Πρὸς ἃ ἐπερωτᾷ με, ἀποκρίνομαι αὐτῶ». Ἀθανάσιος, Ἄν. Ἱεροσ. Σταχ. 5, σ. 364-366. – Γιά τήν παράσταση τῶν δικηγόρων στίς δίκες τῶν χριστιανῶν βλ. F. LANATA, Gli atti dei martiri, σ. 70 καί γιά τοὺς δικηγόρους γενικά βλ. TH. MOMMSEN, Le droit pénal, II, σ. 46-48, A. H. M. JONES, The later Roman Empire, Oxford 1964, I, σ. 507-516, E. STEIN, Histoire du Bas-Empire, I, Paris 1959, σ. 34.

⁵⁸ Φιλέας, An. Boll. 81 (1963), σ. 18.

ρικές περιπτώσεις δέν ἐρωτᾶ εὐθέως τόν χριστιανό τό ὄνομά του καί τό γένος, ἀλλά ἀπευθύνεται στήν τάξη⁵⁹. Ρωτᾶ, ὁμως, πάντοτε τόν ἴδιο τόν κατηγορούμενο τήν θρησκεία του⁶⁰. Ὁ δικαστής ρωτοῦσε τόν τόπο καταγωγῆς τοῦ κατηγορουμένου γιά νά προχωρήσει καί νά φερθεῖ στόν χριστιανό ἀνάλογα μέ τίς ἰδιορρυθμίες ὡς πρός τά ἦθη τοῦ τόπου καταγωγῆς⁶¹. Ἐάν ὁ χριστιανός δήλωνε ὅτι ἀνῆκε στούς εὐγενεῖς ὁ δικαστής ἔκανε ἔρευνα γιά νά ἐξακριβώσει ἂν ἡ δήλωση ἀνταποκρινόταν στήν πραγματικότητα⁶². Οἱ χριστιανοί ὁμολογοῦν ὅτι εἶναι ὁπαδοί τῆς νέας θρησκείας καί συνήθως μιλοῦν ἐναντίον τῶν θεῶν⁶³. Ὁ δικαστής καλεῖ τόν χριστιανό νά θυσιάσει καί νά συμμορφωθεῖ στίς διατάξεις τῶν Ἡγεμόνων. Συγχρόνως τόν ἀπειλεῖ μέ βασανιστήρια καί θάνατο. Ἡ τακτική πού ἀκολουθεῖ ὁ δικαστής δέν εἶναι πάντοτε ὁ ἐκφοβισμός, ἀλλά καί ἡ προσπάθεια «ὕποσχέσεις, κολακείαις καί θωπείαις ὑποσύραι» τόν κατηγορούμενο⁶⁴. Τό ὅτι ἡ βούληση τοῦ δικαστή ἦταν νά πείσει τόν χριστιανό νά ὁμολογήσει τούς θεούς καί νά θυσιάσει προκύπτει σαφῶς κατά την διεξαγωγή τῆς δίκης τοῦ Ἐρασμου, ὁ ὁποῖος ρωτᾶ τόν Μαξιμιανό «... ἵνα τί κατατρέχεις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ;» καί ὁ Μαξιμιανός «Ἴνα ὁμολογήσῃς τούς θεούς»⁶⁵. Ἐξ ἄλλου οἱ Ἡγεμόνες δέν ἤθελαν νά δημιουργήσουν ἥρωες τῆς νέας θρησκείας, ἀλλά νά μεταπείσουν τούς χριστιανούς καί νά τούς ἀποσπάσουν ἀπό τόν χριστιανισμό. Συνήθως μετά τήν πρώτη ἐξέταση καί στήν ἐπιμονή τοῦ κατηγορου-

⁵⁹ Βλ. Ἀγαθόνικος, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 307.

⁶⁰ Ὁ δικαστής ρωτᾶ τόν Μάμα κατά σειρά: 1) «εἰ χριστιανός τυγχάνον», 2) «εἰ οὗτος ἐκεῖνος εἶπ᾽ ὁ μήτε αὐτός θύων θεοῖς καί τούς συμφοιτητάς μή πείθεσθαι τῷ αυτοκράτορι ἀναπειθῶν». Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 342.

⁶¹ Ὁ δικαστής ρωτᾶ τόν Ἀκάκιο «Πόθεν ὀρμώμενος οὕτω καταθρασύνη τῷ λόγῳ;» Ἀκάκιος «Τί γάρ τοῦτο ποιῆ, ὅτι ἐρωτᾷς περὶ τῆς πατρίδος;» Καί ὁ δικαστής «Ἐπειδή ἔμπειροι γεγονάμεν καί τά ἦθη τῶν πατρίδων ἐπιστάμεθα, διά τοῦτο ἐπηρώτησά σε, ἵνα πρός τό ἦθος τῆς πατρίδος σου ἀκούσας, οὕτω καί χρῆσῶμαι ἐν τῷ παρόντι προστάγματι». Ἀκάκιος, Ρ. G. 115, στ. 220-228.

⁶² Ὁ δικαστής στήν Ἀλεξάνδρεια καλεῖ τόν λογιστή τῆς πόλεως Λούκιο γιά νά ἐξακριβώσει ἂν ἡ δήλωση τῆς Θεοδώρας ὅτι ἀνῆκε στούς εὐγενεῖς ἦταν ἀληθινή: «Εἰπέ μου, Λούκιε, τί οἶδες Θεοδώραν τήν ἀείπαιδα;» Λούκιος «Δικαστά, μά τήν σήν υγιάν καί λαμπρότητα εὐγενεστάτη ἐστίν καί ἀξιόλογος καί πρώτου γένους». Θεοδώρα καί Δίδυμος, Α. SS. April. III σ. LXIV.

⁶³ Γιά τίς θεολογικές συζητήσεις πού βρίσκει ὁ ἔρευνητής σέ μία κατηγορία κειμένων μαρτυριῶν βλ. Η. DELEHAYE, Les passions des martyrs, σ. 192-195.

⁶⁴ Ὁ δικαστής ἔβθανε στό σημεῖο νά ὑπόσχειται νά παντρέψει τήν κόρη του μέ τόν κατηγορούμενο χριστιανό ἂν αὐτός θυσιάσει στούς θεούς. Βλ. Καλλιόπιος, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 271, Α. SS. April I, σ. LXXXIV.

⁶⁵ Ἐρασμος, An. Boll. 101 (1983), σ. 12-13.

μένου στή θρησκεία του ἀκολουθοῦσαν βασανιστήρια.

Στά πρῶτα στάδια ἡ εξέταση τῶν γυναικῶν ἦταν πιό ἥπια. Ἐπί ὄρες προσπαθοῦσε ὁ δικαστής νά τίς νοθετήσῃ. Τούς ἔδινε πολλές ὑποσχέσεις καί παροχές: περιουσιακά στοιχεῖα (χρήματα, ἀγρούς, οἴκους), πλούσια διαβίωση, γάμο μέ μεγιστάνες⁶⁶.

Ὁ δικαστής προσπαθοῦσε νά πείσει μέ κάθε μέσο τόν χριστιανό νά θυσιάσει. Χρησιμοποιοῦσε βία σωματική καί ψυχολογική. Διέτασσε τά πιό ἀπάνθρωπα βασανιστήρια καί τήν βίαιη προσαγωγή τοῦ χριστιανοῦ στό ναό γιά νά θυσιάσει⁶⁷. Ἐδινε ἐντολή νά εἶναι ἐκτεθειμένα τά ὄργανα τῶν βασανιστηρίων κατά τήν διάρκεια τῆς δίκης πρός ἐκφοβισμό τοῦ κατηγορουμένου. Προσπαθοῦσε νά ἐκμεταλλευθεῖ κατά τήν διάρκεια τῶν βασανιστηρίων τά πατρικά καί μητρικά αἰσθήματα. Μπροστά στήν Βάσσα καί στά παιδιά τῆς βασανίζει ἕναν ἀπό τούς γιούς τῆς. Στόν Εἰρηναῖο θυμίζει τά παιδιά του καί τόν καλεῖ νά θυσιάσει. Ἐτσι θά παραμείνει στή ζωῆ γιά νά τά φροντίζει. Καλεῖ τήν μητέρα τοῦ Ἰουλιανοῦ καί τήν πιέζει νά πείσει τόν γιό τῆς νά θυσιάσει⁶⁸.

Ἡ κατηγορία διατυπωνόταν ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενο τῶν διατάξεων βάσει τῶν ὁποίων δικαζόταν ὁ χριστιανός. Ἐάν δεχόταν τήν κατηγορία καί ὁμολογοῦσε καταδικαζόταν, ἀφοῦ εἶχαν γίνει οἱ προσπάθειες, πού ἀναφέρονται πιό πάνω, γιά νά μεταπεισθεῖ. Ὁ Εὐπλος π.χ. κατηγορεῖται ὅτι κατέχει τίς ἀπαγορευμένες γραφές κατά παράβαση τῆς αὐτοκρατορικής διατάξεως, ἡ ὁποία ὄριζε ὅτι τά χριστιανικά κείμενα ἦταν ἀπαγορευμένα καί ἔπρεπε νά καοῦν (πρώτη διάταξη τοῦ Διοκλητιανοῦ)⁶⁹. Ὁ Εὐπλος ὁμολογεῖ ὅτι ἔχει τά εὐαγγέλια. Στήν ἐπομένη ἐμφάνισή του στό δικαστήριο ὁ

⁶⁶ Βλ. Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 305 – Ἀναστασία, An. Boll. 80 (1962), σ. 40 – Ὀλιβία (ἡ Λιθία), Εὐτροπία καί Λεωνίς, An. Boll. 76 (1958), σ. 309-311. – Ἐπί τρεῖς ὄρες προσπαθοῦσε ὁ δικαστής νά νοθετήσῃ τήν Ἐλικονίδα. Μεταξύ τῶν ἄλλων τῆς ὑπόσχειται «Δεῦρο, καλή θύγατερ, θύσον ἀηττήτοις θεοῖς καί ποιήσω σε ἱέρισαν τῆς Ἀρτέμιδος, καί συγκάθεδρον τῶν συγκλητικῶν γυναικῶν, καί στήλην χρυσοῦν προστάξω ἀναστήναι ἐν μέσῳ τῆς πόλεως ἐπὶ τῷ ὀνόματι σου, καί τοῖς βασιλεύουσιν ἀναφοράς ἐκπέμψω περὶ σοῦ ὡς γενέσθαι σε ὡς μητέρα πάσης τῆς πόλεως· μόνον πεισθεῖσά μοι θύσον τοῖς θεοῖς». Ἐλικονίς, Α. SS. Maii VI, σ. 740. – Γενικά γιά τήν μεταχείριση τῆς χριστιανῆς κατά τήν διάρκεια τῆς δίκης βλ. F. AUGAR, Die Frau im römischen Christenprozeß. T. U. XXVIII, Heft 4. 1905.

⁶⁷ Βίαια προσήγαγαν τήν Κυριακή στό ναό τοῦ Διός νά θυσιάσει καί τόν Ἰουλιανό. Τόν Δουλά «βία τῷ στόματι τάς μυσσάρὰς ἐκείνας ἐμβληθῆναι σπονδάς. Ὡς οὖν ἀπέπτυσσε ταύτας...». Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 307 – Ἰουλιανός, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 84-85, Δουλάς, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 64.

⁶⁸ Βλ. Βάσσα καί οἱ τρεῖς υἱοί, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 300 – Εἰρηναῖος, Α. SS. Mart. III, σ. 23* – Ἰουλιανός, Menaea Sept 12, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 85-86, An. Boll. 15 (1896), σ. 75.

⁶⁹ Ο. π., σ. 40.

δικαστής τόν ρωτᾶ ξανά ἂν κατέχει «τάς κωλυθείσας γραφάς». Ὁ Εὐπλος δίνει πάλι θετική ἀπάντηση καί λέει, ἐπίσης, τήν ιδιότητά του ὅτι εἶναι διάκος. Σύμφωνα μέ τήν δεύτερη διάταξη τοῦ Διοκλητιανοῦ τιμωροῦνταν οἱ κληρικοί⁷⁰. Γιά κατοχή «κεκωλυμένων γραφῶν» κατηγορεῖται καί ἡ Εἰρήνη ἡ ὁποία ὁμολογεῖ ὅτι πράγματι τίς κατέχει⁷¹. Καί ὁ ἐπίσκοπος Κυρήνης Θεόδωρος κατηγορεῖται γιά τόν ἴδιο λόγο⁷². Τό 250 ὁ Πιόνιος ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι χριστιανός καί πρεσβύτερος⁷³. Ἡ ιδιότητα τοῦ χριστιανοῦ δέν ἀρκοῦσε, γιατί σύμφωνα μέ τήν διάταξη τοῦ Δεκίου τιμωρία ὑφίσταντο οἱ κληρικοί καί ὄχι ὅλοι οἱ χριστιανοί⁷⁴. Μόνον στούς πρώτους αἰῶνες ἡ ὁμολογία τῆς ιδιότητος τοῦ χριστιανοῦ (nomen christianum) ἐπέφερε καταδίκη⁷⁵. Ἀπό τά μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνα οἱ διατάξεις τῶν Ἡγεμόνων καθορίζουν τίς κατηγορίες τῶν χριστιανῶν καί τίς πράξεις γιά τίς ὁποῖες τιμωροῦνται.

Στίς δίκες τῶν χριστιανῶν κύριο στοιχεῖο στήν ἀποδεικτική διαδικασία εἶναι ἡ ὁμολογία. Ἐνισχύεται μέ τήν προσφυγή στά βασανιστήρια ἢ στήν ἐπιβολή θυσίας, μέσα ἀποδεικτικά ἀμφίβολα πού ἀποβλέπουν ἄλλοτε μέν στήν ἐπικύρωση, ἄλλοτε δέ στήν ἀνασκευή τῆς ὁμολογίας. Οἱ νομοθετικές διατάξεις τοῦ τρίτου αἰῶνα διατηροῦν καί προσδίδουν στήν ὁμολογία τόν ἀναγκαῖο ρόλο γιά νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ ἐπίσημη ἀνάκριση καί νά αἰτιολογηθεῖ ἡ ἀπόφαση⁷⁶.

Ἡ ὁμολογία ἀποτελεῖ σημαντικό ἀποδεικτικό στοιχεῖο ὅταν πρόκειται γιά ἀδικήματα πού ἐπισύρουν κεφαλική ποινή⁷⁷. Ὁ τύπος αὐτός ἀδικήματος πού καταργεῖ κάθε διαφορά ἀνάμεσα στή βούληση πού ἔχει ἐκδηλωθεῖ καί τήν τετελεσμένη παράβαση φθάνει μέχρι συγχύσεως⁷⁸. Δέν εἶναι πλέον

⁷⁰ Ο. π., σ. 41 – Εὐπλος, LANATA σ. 222-223, Studi e Testi 49, σ. 47.

⁷¹ Ἀγάπη, Εἰρήνη καί Χιόνη, MUSURILLO σ. 288.

⁷² Θεόδωρος ἐπ., LATYSEV II, σ. 139.

⁷³ Πιόνιος, LANATA σ. 169.

⁷⁴ Ο. π., σ. 29.

⁷⁵ Γιά τό nomen christianum καί γιά τίς θεωρίες πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ γιά τή νομική βάση τῆς καταδίκης τῶν πρώτων χριστιανῶν τούς δύο πρώτους αἰῶνες βλ. H. LECLERCO, Droit persécuteur, ἐν Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, IV, 2, 1921, σ. 1565-1648, G. LANATA, Gli atti dei martiri, σ. 54-74, H. LAST, Christenverfolgung II, ἐν Realexikon für Antike und Christentum, τ. 2, Stuttgart 1954, σ. 1208-1225, W. DAHLHEIM, Geschichte der Römischen Kaiserzeit, σ. 130-131.

⁷⁶ Βλ. Ph. JOBERT, Les preuves dans les procès contre les chrétiens, ἐν R. H. D. 54 (1976), σ. 295-296.

⁷⁷ Βλ. C. GIOFFREDI, I principi del diritto penale romano, Torino 1970, σ. 75 ἐπ.

⁷⁸ Βλ. J. C. JENIN, La répression des actes de tentative en droit criminel romain. Contribution à l'étude de la subjectivité répressive à Rome. Lyon 1968, σ. 12, 135, 142.

ἀπαραίτητο νά ἐλεγχθεῖ ἡ ὁμολογία σέ βάθος οὔτε νά ἀναζητηθοῦν ἄλλα αἰτία γιά τήν καταδίκη. Ἦδη πρὶν ἀπό τόν τρίτο αἰῶνα, ὅποτε ἐμφανίζεται ἡ πρώτη γενική νομοθεσία ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, ὁ χριστιανός confessus εἶναι ἀμέσως judicatus: τό nomen christianum κολάζεται μόλις ἀποκαλυφθεῖ⁷⁹.

Ἡ ὁμολογία ἦταν ἀπαραίτητη γιά τά ἀδικήματα πού εἶχαν διαπραχθεῖ ἀπό τοὺς χριστιανούς. Τό ρωμαϊκό, ὅμως, δίκαιο τήν θεωρεῖ ἀτελές ἀποδεικτικό μέσο⁸⁰. Τά βασανιστήρια καί οἱ θυσίες στοὺς θεοὺς εἶχαν σκοπό τόν ἔλεγχο τῆς ὁμολογίας τῶν κατηγορουμένων χριστιανῶν⁸¹.

Στή Ρώμη ἀπαγορευόταν νά ὑφίσταται βασανιστήρια ὁ ἐλεύθερος Ρωμαῖος πολίτης. Στήν περίοδο τῆς Ἡγεμονίας ἡ τακτική ἀλλάζει καί εἰσάγονται στήν ποινική δίκη τά βασανιστήρια. Ἦδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Τιβερίου οἱ κατηγορούμενοι μετὰ ἀπό ἐντολή τοῦ δικαστή ὑποβάλλονται σέ ἐμβάσανη ἀνάκριση. Ἡ διάκριση δέν γίνεται πλέον μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων, ἀλλά μεταξύ honestiores καί humiliores⁸². Ἐτσι ἐξαιροῦνται καί δέν ὑφίστανται βασανιστήρια οἱ συγκλητικοί, οἱ ἱπτεῖς, οἱ δεκουρίωνες καί τά παιδιά τους. Γιά ὀρισμένα, ὅμως, ἀδικήματα ὅπως ἡ καθοσίωση, ἡ μαγεία, ἡ πλαστογραφία ἢ κοινωνική τάξη στήν ὁποία ἀνήκει ὁ κατηγορούμενος δέν παίζει κανένα ρόλο καί οἱ πάντες ὑφίστανται βασανιστήρια⁸³. Οἱ διατάξεις ἐναντίον τῶν χριστιανῶν ἀπειλοῦν τήν ἐπιβολή βασανιστηρίων χωρὶς νά κάνουν διάκριση κοινωνικῆς θέσεως, φύλου ἢ ἡλικίας. Στίς περιπτώσεις πού ὁ δικαστής λόγω καταγωγῆς, κοινωνικῆς θέσεως τοῦ χριστιανοῦ δέν εἶχε τήν ἐξουσία νά τοῦ ἐπιβάλλει βασανιστήρια τόν παρέπεμπε στόν βασιλέα ἢ ἔπαιρνε ἐντολή ἀπό τόν βασιλέα νά προχωρήσει. Καί αὐτό γιατί σύμφωνα μέ τή ρωμαϊκή νομοθεσία ὁποῖος εἶχε προνόμια, ἀξία ἢ συγκλητικότητα δέν ὑφίστατο βασανιστήρια παρά μόνον μετὰ ἀπό βασιλική ἐντολή. Τήν ἐνσταση τῆς ἀναρμοδιότητος πρόβαλλε πολλές φο-

⁷⁹ Βλ. Ph. JOBERT, Les preuves dans les procès des chrétiens, σ. 307.

⁸⁰ Βλ. Th. MOMMSEN, Le droit pénal, II, σ. 75 ἐπ.

⁸¹ Βλ. Ph. JOBERT, Les preuves dans les procès des chrétiens, σ. 307.

⁸² Οἱ honestiores καί οἱ humiliores δέν ἀποτελοῦν νομικές κατηγορίες, ἀλλά τάξεις κοινωνικές καί γι' αὐτό δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποτελοῦν κατηγορίες νομικά προσδιορισμένες. Βλ. G. CARDASCIA, L'apparition dans le droit des classes d'«honestiores» et d'«humiliores», ἐν R. H. D. 1950, σ. 327, 332. Γιά τίς δύο αὐτές τάξεις βλ. V. DURUY, La formation historique des deux classes de citoyens romains désignés dans les Pandectes sous les noms d'Honestiores et d'Humiliores, ἐν Mémoires de l'Académie, τ. XXIV, 2 (1879), σ. 253-276, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie s. v. Honestiores – Humiliores.

⁸³ Βλ. Th. MOMMSEN, Le droit pénal, II, σ. 80-83, E. STEIN, Histoire du Bas-Empire, I, Paris 1959, σ. 34.

ρές ο ίδιος ο χριστιανός. Από την εποχή του Δεκίου τα βασανιστήρια που ύφισταντο οι χριστιανοί ήταν σκληρά, απάνθρωπα. Κορυφώνονται στην εποχή του Μεγάλου Διογμού. Ο Ευσέβιος, ο οποίος ήταν αυτόπτης μάρτυς, δίνει συγκλονιστικές εικόνες βασανιστηρίων⁸⁴.

Τόν τρίτο αιώνα τα βασανιστήρια επιβάλλονταν: 1) για να συμπληρωθεί ή όμολογία εάν ο δικαστής θεωρούσε ότι ήταν άτελής. Όρισμένες, μάλιστα, φορές ο κατηγορούμενος σιωπούσε, δεν απαντούσε καθόλου στις έρωτήσεις του δικαστή. Στην περίπτωση αυτή που η διαδικασία δεν προχωρούσε ο δικαστής διέτασσε βασανιστήρια. Πάντως ο κατηγορούμενος είχε δικαίωμα να μιλά ελεύθερα και να αναπτύσσει όπως ήθελε την υπεράσπισή του⁸⁵. Οι χριστιανοί στηρίζονταν σε αυτό το δικαίωμα και ανέπτυσαν τις θρησκευτικές τους απόψεις και μιλούσαν εναντίον των ήγεμόνων, των θεών και της πολιτικής που ακολουθούσε το κράτος εναντίον των χριστιανών, 2) για να αποκαλύψει ο κατηγορούμενος τυχόν συνενόχους⁸⁶, 3) για να αποστατήσει ο χριστιανός, να άρνηθεί δηλ. τον χριστιανισμό⁸⁷.

Η προσφορά θυσιών στους θεούς ήταν ο τελευταίος έλεγχος. Ήταν η ύλική, ή άπτη απόδειξη της μεταστροφής του χριστιανού και της αποδοχής των ήγεμονικών διατάξεων. Ο δικαστής έκανε πολλές προσπάθειες για να πείσει τον κατηγορούμενο χριστιανό να θυσιάσει. Για τόν λόγο αυ-

⁸⁴ Ευσέβιος, Ίστορία 8. 6, 8. 8, 8. 9, 8. 10, 8. 12.

⁸⁵ Τα κείμενα των μαρτυρίων δίνουν πολλά παραδείγματα όπου ο ίδιος ο δικαστής δηλώνει ότι ο κατηγορούμενος έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα τις απόψεις του. Ο ύπατος Μελιτινής π.χ. λέει στον Άκάκιο «οίδα ότι προς όργην έρεθίσαι με θούλει, ως αν παραδῶ σε θανάτω. Λέγε οδν όμως ο θούλει νόμος γάρ ούτος δικαστηρίω». Άκάκιος, LATYSEV I, σ. 300.

⁸⁶ Βλ. L. CHEVALLER, La complicité en droit pénal romain, εν R. H. D. 31 (1953), σ. 200-243.

⁸⁷ Για την τελευταία περίπτωση ο Ph. JOBERT, Les preuves dans les procès des chrétiens, σ. 315 γράφει: «Technique probatoire appliquée en conformité avec les principes du droit pénal romain, elle devient en même temps une méthode de persuasion conçue pour forcer le chrétien à retirer son aveu lorsque les exhortations du magistrat ont échoué. Indignée à juste titre, la patristique s' est obnubilée sur titre, la patristique s' est obnubilée sur cette unique fonction de la torture. Tertullien, au tournant du IIe siècle, résume en une de ces formules dont il a le secret, le point de vue selon lequel le bourreau doit contraindre les chrétiens «non pas à dire ce qu' ils font, mais à nier ce qu' ils sont». Pour sa part, Minucius Felix rappelle l' époque antérieure à sa conversion et où, en sa qualité d' avocat, il se prêtait à la même iniquité: les chrétiens «avaouaient et nous les torturions pour les faire nier, dans l' intention évidente de leur sauver la vie, leur infligeant ainsi la question à rebours, non pour leur arracher la vérité mais pour les contraindre au mensonge. Et quand un faible, acculé, vaincu par les tourments, avait nié être chrétien, nous le félicitions d' avoir renié son nom et de laver ainsi tous ses actes par cette dénégation».

τό ή δίκη έπαιρνε χρόνο πολύ και επαναλαμβανόταν.

Έφ' όσον οι προσπάθειες δεν επιτύγχαναν, ο δικαστής εξέδιδε την απόφαση. Η απόφαση διατυπωνόταν γραπτά και την άπάγγελλε ο δικαστής στο δικαστήριο. Η απόφαση για τόν Πιόνιο «άπό πινακίδος άνεγνώσθη Ρωμαϊστί» και για την Άγάπη και Χιόνη ο δικαστής «τήν άπόφασιν έγγραφον εκ χάρτου άνέγνω»⁸⁸. Για να είναι έγκυρη ή απόφαση έπρεπε πρώτα να διατυπώνεται γραπτά και έπειτα να άπαγγέλλεται στα λατινικά. Στην δημοκρατική περίοδο ή απόφαση διατυπωνόταν μόνον προφορικά, ένῶ την περίοδο της Ήγεμονίας είναι άκυρη ή απόφαση που δεν είναι γραπτή, αλλά προφορική μόνον και τό αντίστροφο. Δεν ήταν άπαραίτητο να την έχει γράψει ο δικαστής με τό χέρι του, συνήθως, όμως την συνέτασσε και την έγραφε. Έπρεπε να περιέχει τό άδίκημα που είχε διαπραχθεί και την ποινή⁸⁹. Η απόφαση π.χ. για τόν Πιόνιο είχε ως έξής: «Πιόνιον έαυτόν όμολογήσαντα είναι Χριστιανόν ζῶντα καήναι προσετάξαμε» και για την Άγάπη και Χιόνη «Άγάπην και Χιόνην, επειδή άκαθοσιώτω διανοία εναντία έφρόνησαν τῷ θείῳ θεσπίσματοι των δεσποτών ήμῶν Αυγούστων και Καϊσάρων, έτι εϊκαίαν και έωλον και στυγητήν πάσι τοίς καθωσιωμένοις σέβουσαι την των Χριστιανών θρησκείαν, πυρί εκέλευσα παραδοθήναι. Άγάθων και Ειρήνην και Κασσία και Φιλίππα και Εϋτυχία διά τό νέον της ήλικίας τέως έμβληθήσονται εις τό δεσμοτήριον»⁹⁰. Όρισμένες φορές ή απόφαση ρύθμιζε τό τί θα ακολουθούσε μετά την εκτέλεση της ποινής, για την τύχη δηλαδή του σώματος του εκτελεσθέντος. Τόν τρίτο αιώνα οι αποφάσεις εκδίδονταν εν όνόματι του δικαστή και όχι του αυτοκράτορα. Άναφέρονταν, όμως, έμμεσα στις αυτοκρατορικές διατάξεις με την φράση «εκ της κελεύσεως Σεβαστών ήμῶν»⁹¹.

⁸⁸ Πιόνιος, LANATA σ. 171 - Άγάπη, Ειρήνη και Χιόνη, MUSURILLO σ. 286.

⁸⁹ Th. MOMMSEN, Le droit pénal, II, σ. 129-131.

⁹⁰ Πιόνιος, LANATA σ. 171 - Άγάπη, Ειρήνη και Χιόνη, MUSURILLO σ. 286.

⁹¹ Βλ. G. LANATA, Gli atti dei martiri, σ. 85.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΟΙΝΕΣ

Στή Ρώμη η άρχή της ισότητας τών πολιτών ενώπιον του ποινικού νόμου είχε περιορισμούς: ο νόμος ή τό έθιμο όριζαν για τό ίδιο άδίκημα διαφορετικές ποινές ανάλογα μέ τήν προσωπική κατάσταση του ένόχου (έλεύθερος ή δούλος επί Δημοκρατίας, Honestiores ή Humiliores επί 'Ηγεμονίας) ή έδιναν στόν δικαστή τή δυνατότητα έπιλογής μεταξύ πολλών ειδών ποινών ή του παρεΐχαν τήν έξουσία νά κάνει διαβάθμιση της ποινής όταν ο νόμος είχε προσδιορίσει τό είδος. Στήν πρώτη περίπτωση πρόκειται για νομική άνισότητα τών ποινών, στή δεύτερη έναπόκειται ο προσδιορισμός της ποινής στή διακριτική εχέρεια του δικαστή¹. Για τό ίδιο άδίκημα οι honestiores ύφίσταντο ελαφρότερες ποινές, ένψ οι humiliores αυστηρότερες. Στους Honestiores επιβάλλονταν μεταξύ τών άλλων οι ακόλουθες ποινές: caput², deportatio³, relegatio⁴, motio ab ordine⁵. 'Η όλική ή μερική δήμευση ήταν παρεπόμενη ποινή. Στους Humiliores επιβάλλονταν: summa supplicia⁶, caput, metallum⁷, opus publicum⁸, ένψ ή δήμευση δέν επιβαλλόταν σ' αυτούς μέχρι τόν τέταρτο αιώνα. Συχνά οι πηγές για τό ίδιο άδίκημα μνημονεύουν μίαν μόνον ποινή για μία από τίς δύο τάξεις και δύο ή τρεΐς ποινές, όχι όμως σωρευτικά, για τήν άλλη. 'Η ποικιλία αυτή τών ποινών pro qualitate reorum επεκτείνεται και σε νέα άδικήματα⁹. Αύστηρές,

¹ Βλ. Th. Mommsen, Le droit pénal, III, σ. 389-406, G. Cardascia, L' apparition dans le droit des classes d' «honestiores» et d' «humiliores», έν R. H. D. 1950, σ. 319-320.

² Βλ. U. Brasiello, La repressione penale in diritto romano. Napoli 1937, σ. 215-245.

³ Βλ. U. Brasiello, ό. π., σ. 294 έπ., κυρίως 302-307.

⁴ U. Brasiello, ό. π., σ. 292-294.

⁵ U. Brasiello, ό. π., σ. 349.

⁶ U. Brasiello, ό. π., σ. 246-271.

⁷ U. Brasiello, ό. π., σ. 373 έπ.

⁸ U. Brasiello, ό. π., σ. 360-379.

⁹ Βλ. G. Cardascia, L' apparition dans le droit des classes, σ. 321 έπ., 480-481 - C. Th. 16.2.5.

όμως, ποινές (crux, crematio, ad bestias) επιβάλλονταν σε όλους, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη, για όρισμένα άδικήματα όπως μάς πληροφορεί ο Παύλος. Τά άδικήματα αυτά είναι: 1) έμπρησμός της πόλεως κατά τήν διάρκεια στάσεως¹⁰, 2) ιεροσυλία¹¹, 3) λιποταξία¹², 4) ή παροχή φίλτρων που έχει ως συνέπεια τόν θάνατο¹³, 5) μαγεία¹⁴, 6) φόνος συγγενούς (parricidium)¹⁵. Οι νεώτεροι έρευνητές προσπάθησαν νά έρμηνεύσουν τό φαινόμενο αυτό της επιβολής στους ένόχους διαφορετικής ποινής για τό ίδιο άδίκημα. Τό συμπέρασμα είναι ότι τό ποινικό δίκαιο είναι ή άντανάκλαση της ίδιης της κοινωνίας. 'Εφ' όσον οι νόμοι σέβονται τήν dignitas και τόν honor εξαίρουν αυτούς που τά έχουν από τό summum supplicium. 'Επιβάλλεται σ' εκείνους που στεροδνται dignitas και honor.

Οί αυτοκρατορικές διατάξεις που εκδόθηκαν από τήν εποχή του Μαξιμίμου και άφορούσαν τους χριστιανούς όριζαν και τίς ποινές που θά επιβάλλονταν στους παραβάτες. 'Ο Μαξιμίνος όρισε τήν θανατική ποινή για τους «άρχοντες» της εκκλησίας που δίδασκαν τό εδαγγέλιο. Τήν θανατική ποινή επέβαλλε και ή διάταξη του Δεκίου για όσους δέν προσέφεραν θυσίες στους θεούς. 'Η πρώτη διάταξη του Βαλεριανού απαγόρευε στους ιερωμένους τίς συγκεντρώσεις, τήν είσοδο στα κοιμητήρια και τους επέβαλλε νά θυσιάσουν επί ποινή deportatio. Σύμφωνα μέ τήν δεύτερη διάταξη οι συγκλητικοί, viri egregii και ίππεις' που δεν προσέφεραν θυσίες στους θεούς έχαναν τά αξιώματά τους και τήν περιουσία τους. 'Εάν επέμεναν στήν άρνησή τους νά θυσιάσουν ή ποινή που τους επιβαλλόταν ήταν ή θανατική. Για τόν ίδιο λόγο οι Matronae καταδικάζονταν σε δήμευση και έ-

¹⁰ Pauli Sent., 5.3.6 «Incendiarri, qui consulto incendium inferunt, summo supplicio afficiuntur. Quodsi incuria eorum ignis evaserit, dupli compendio damnum eius modi sarciri placuit».

¹¹ Pauli Sent., 5.19 «Qui noctu manu facta praedandi ac depopulandi gratia templum irrumpunt bestiis obiiciuntur; si vero per diem leve aliquid de templo abstulerint, vel deportantur honestiores vel humiliores in metallum damnantur».

¹² Pauli Sent., 5.21 A. 2.

¹³ Pauli Sent., 5.23.14. «Qui abortionis aut amatorium poculum dant, etsi id dolo non faciant, tamenquia mali exempli res est, humiliores in metallum honestiores in insulam amissa parte bonorum relegantur; quodsi ex hoc homo aut mulier perierit, summo supplicio afficiuntur».

¹⁴ Pauli Sent., 5.23.15 «Qui sacra impia nocturnave, ut quem obcantarent, defigerent, obligarent, fecerint faciendave curaverint, aut cruci suffiguntur aut bestiis obiiciuntur». 5.23.17 «Magicae artis conscios summo supplicio affici placuit, id est bestiis obiici aut cruci suffigi. Ipsi autem magi vivi exuruntur».

¹⁵ Pauli Sent. 5.24.2. «Hi etsi antea insuti culleo in mare praecipitabantur, hodie tamen vivi exuruntur vel ad bestias dantur».

ξορίζονταν. Οί Caesariani έχαναν τίς περιουσίες τους, περιέρχονταν σέ δουλεία καί δούλευαν στίς αυτοκρατορικές γαίες. Ἡ πρώτη διάταξη τοῦ Διοκλητιανοῦ ὄριζε ὅτι τά χριστιανικά κείμενα ἔπρεπε νά καίγονται καί ὅποιος ἦταν κάτοχος τέτοιων κειμένων γινόταν ἄτιμος ἂν ἀνήκε στούς «ἐν τιμῇ» ἢ ἔχανε τήν ἐλευθερία του ἂν ἀνήκε στούς humiliores. Ἡ τέταρτη διάταξη τοῦ 305 ὄριζε ὅτι ὅλοι οἱ χριστιανοί ἀνεξαρτήτως φύλου καί ἡλικίας ἔπρεπε νά θυσιάσουν μέ ἀπειλή ἐπιβολῆς θανατικῆς ποινῆς πού τήν ὄριζε ὁ δικαστής. Ἡ δεύτερη διάταξη τοῦ Διοκλητιανοῦ ὄριζε ποινή φυλάκισεως στούς προέδρους τῶν ἐκκλησιῶν. Τό 307 ἡ ἐπιβολή θανατικῆς ποινῆς περιορίζεται καί ἐπιβάλλονται ποινές ὅπως ἡ τύφλωση, ἀποκοπή τῶν κάτω ἄκρων, ἡ καταδική στή μεταλλεῖα χαλκοῦ τῆς κάθε ἐπαρχίας¹⁶.

Ἀπό ὅσα ἀναφέρθηκαν προκύπτει ὅτι οἱ ἡγεμόνες ὄριζαν διαφόρων εἰδῶν ποινές πού ἐπιβάλλονταν εἴτε σέ ὄλους τούς χριστιανούς εἴτε σέ ὀρισμένες κατηγορίες π.χ. τούς κληρικούς καί γιά ὀρισμένα ἀδικήματα, τήν ἀντικειμενική ὑπόσταση τῶν ὁποίων ὄριζε ἡ αυτοκρατορική διάταξη. Ἡ πῖο συνηθισμένη ποινή πού οἱ διατάξεις τῆς ἐποχῆς ὄριζαν ἦταν ἡ θανατική.

Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν ἀναφέρουν ὅτι οἱ χριστιανοί ὑπέστησαν ποικίλες ποινές. Πολλοί καταδικάζονταν, σύμφωνα πάντοτε μέ τά κείμενα αὐτά, σέ κεφαλική ποινή¹⁷. Κατ' ἀρχήν ἡ κεφαλική ποινή (poena capitis) εἶναι ἡ θανατική ποινή¹⁸. Ἐκτός, ὅμως, ἀπό αὐτήν μέ τόν ὄρο αὐτό νοεῖται καί ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη¹⁹. Παρ' ὄλο ὅτι δέν ὑπάρχει εἰδική ὄρολογία γίνεται διάκριση μεταξύ κεφαλικῆς ποινῆς πού ἐπιφέρει θάνατο καί κεφαλικῆς ποινῆς πού δέν στερεῖ τόν καταδικασθέντα τῆς ζωῆς. Ὁ Καλλίστρατος²⁰ ὀρίζει τίς διαβαθμίσεις ὡς ἐξῆς: «Capitulum poenarum fere isti gradus sunt. Summum supplicium esse videtur ad furcam damnatio, item vivi crematio, quod quamquam summi supplicii appellatione merito continetur, tamen eoquod postea id genus poenae adinventum est, posterius primo visum est, item capitis amputatio. Deinde pro-

¹⁶ Ὁ. π. σ. 44.

¹⁷ Βλ. π.χ. Ἀθανάσιος ἐπίσκοπος, An. Boll. 12 (1893), σ. 42 – Ἀντωνῖνος, Ζεθινῶς, Γερμανός, Εὐσέβιος Μαρτ. Παλ. 9. 5 – Προκόπιος, Inédits byzantins σ. 192 – Πάμφιλος, A. SS. Jun. I, σ. 68, 69 – Ἰουλιανή καί Παῦλος, LATYSEV I, σ. 184.

¹⁸ Βλ. Th. MOMMSEN, Le droit pénal, III, σ. 241 – Γιά τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς θανατικῆς ποινῆς στή Ρώμη βλ. Th. MOMMSEN, δ.π., σ. 280-286.

¹⁹ D. 2.11.4 – 48.19.2: «rei capitalis damnatum sic accipere debemus, ex qua causa damnato vel mors vel etiam civitatis amissio vel servitus contingit». – D. 48.1.2 «capitalia (crimina) sunt, ex quibus poena mors aut exilium est, hoc est aquae et ignis interdictio: per has enim poenas eximitur caput de civitate» καί D. 37.1.13 – 37.14.10 – Inst. 4.18.2.

²⁰ D. 48.19.28.

xima morti poena metalli coercitio, post deinde in insulam deportatio» καί ὁ Παῦλος²¹ «summa supplicia sunt crux crematio decollatio, mediocrium autem delictorum poenae sunt metallum, ludus, deportatio». Ὡς summa supplicia θεωροῦνται ἡ σταύρωση, ἡ πυρά, ὁ ἀποκεφαλισμός. Οἱ κατάδικοι δέν ἐκτελοῦνται μέ τήν τρέχουσα ἐννοια τοῦ ὄρου, ἀλλά ὑφίστανται μιᾶ μακρά, ἀγωνιώδη καί θεαματική θανάτωση²². Ἡ θεαματική αὐτή καί μακρά ἀγωνία ἴσχυσε κυρίως γιά τούς χριστιανούς. Ὁ U. Brasiello²³ θεωρεῖ ὅτι τά summa supplicia εἶναι μᾶλλον ποινές sui generis παρά τρόποι ἐκτελέσεως τῆς θανατικῆς ποινῆς.

Ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τῆς θανατικῆς ποινῆς δέν ἦταν νομοθετικά καθορισμένος. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀρμόδια δικαστική ἀρχή, μέσα στή ὄρια πού καθόριζε τό ἔθιμο, ὄριζε τόν τρόπο ἐκτελέσεως τῆς ποινῆς. Ἀλλά καί ὁ καθορισμός τῆς ποινῆς στό ὕστερο δίκαιο ἦταν ἔργο τοῦ δικαστή. Καί αὐτό γιάτί μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἐγκαταλείφθηκε τό σύστημα τοῦ νόμιμου προσδιορισμοῦ τῆς ποινῆς καί καθιερώθηκε ἡ ἐπιβολή ποινῶν προαιρετικῶν ἢ ἀθαίρετων²⁴.

Τήν περίοδο τῆς Δημοκρατίας ἡ ἐκτέλεση τῆς θανατικῆς ποινῆς γινόταν ἀμέσως μετά τήν ἐκδοση τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως. Δέν μεσολαβοῦσε δηλαδή ἓνα νόμιμο χρονικό διάστημα ἀπό τήν ἐκδοση μέχρι τήν ἐκτέλεση τῆς ἀποφάσεως. Μόνον ἡ ἐγκυος γυναικα εἶχε τό δικαίωμα νά ζητήσει τήν ἀναβολή τῆς ἐκτελέσεως μέχρι τόν τοκετό²⁵. Στήν περίοδο τῆς Ἡγεμονίας συγκλητικό δόγμα τοῦ ἔτους 21 ὄριζε ὅτι ἔπρεπε νά ὑπάρχει ἓνα χρονικό διάστημα μεταξύ ἐκδόσεως καί ἐκτελέσεως τῆς ἀποφάσεως. Σέ δίκη τοῦ πέμπτου αἰῶνα στή Σύγκλητο ὀρίσθηκε ἓνα διάστημα τριάντα ἡμερῶν. Οἱ συγκλητικοί γιά νά δικαιολογήσουν τήν προθεσμία αὐτή ἐπικαλέσθηκαν εἰδικά τό συγκλητικό δόγμα τοῦ 21. Ἐδῶ ὑπάρχει προφανῶς σύγκρουση μεταξύ αὐτοῦ τοῦ συγκλητικοῦ δόγματος καί τῆς αυτοκρατορικῆς διατάξεως τοῦ 382, πολύ μεταγενέστερης δηλαδή τοῦ συγκλητικοῦ δόγμα-

²¹ Pauli Sent. 5.17.3.

²² Βλ. D. GRODZYNski, Tortures mortelles et catégories sociales. Les summa supplicia dans le droit romain aux IIIe et IVe siècles, ἐν Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique, σ. 361 «...la torture maximale. Autrement dit les supplices ne sont pas «exécutés» au sens courant du mot, ils agonisent lentement. Et cette agonie est spectacle: spectacle du corps souffrant. Il s' agit pour le pouvoir répressif de montrer, dans l' horreur et par l' horreur son éclat, je dirais presque sa radiance et son efficacité: terreur dissuasive à l' égard des sujets, tous considérés comme des coupables éventuels».

²³ U. BRASIELLO, La repressione penale nel diritto romano. Napoli 1937, σ. 250, 257.

²⁴ Βλ. Th. MOMMSEN, le droit pénal, III, σ. 244.

²⁵ Th. MOMMSEN, δ.π., σ. 247.

τος, ή όποία άνέβαλε τήν εκτέλεση τής άποφάσεως του άυτοκράτορα που έπέβαλλε θανατική ποινή για τριάντα ήμέρες²⁶. 'Εφ' όσον ή ρωμαϊκή νομοθεσία δέν καθόριζε έλάχιστη ή μέγιστη προθεσμία μεταξύ εκδόσεως και εκτελέσεως τής άποφάσεως ό άρχων, ό όποιος ήταν επιφορτισμένος με τήν εκτέλεση τής ποινής, είχε τήν εϋθύνη νά όρίσει τήν ήμέρα εκτελέσεως. Είχε, έπομένως, τήν δυνατότητα νά τήν αναβάλλει για νά προβεί σέ νέες έξετάσεις τών καταδικασθέντων – τά μαρτύρια δίνουν πολλά σχετικά παραδείγματα – ή νά μήν εκτελέσει τήν άπόφαση, πράγμα που συνέβαινε στην περίοδο τής Δημοκρατίας και τής 'Ηγεμονίας. "Έτσι πολλές φορές ή θανατική ποινή μετατρεπόταν σέ ισόβια κάθειρξη²⁷. Τόν τρίτο, όμως, αιώνα ή εκτέλεση άποφάσεως που όριζε ως ποινή τήν θανατική και είχε εκδοθεί από διοικητή έπαρχίας δέν μπορούσε νά καθυστερήσει περισσότερο από ένα χρόνο²⁸. 'Η διάταξη αυτή δέν ύπάρχει στην 'Ιουστιανιάνεια νομοθεσία²⁹.

Τά κείμενα τών μαρτυρίων μνημονεύουν ότι ή πιό συνηθισμένη ποινή που επιβαλλόταν στους χριστιανούς ήταν ή «*άπότμησις τής κεφαλής ξίφει*». Στά «*έπικά μαρτύρια*»³⁰ ό χριστιανός καταλήγει νά καταδικασθεί στην ποινή αυτή, άφου προηγουμένως είχε καταδικασθεί σέ *summa supplicia* από τά όποια διασώζεται μετά από θεική, συνήθως, έπέμβαση. Τήν περίοδο τής 'Ηγεμονίας ή συνήθης θανατική ποινή ήταν ό άποκεφαλισμός «*ξίφει*». 'Ο Εϋσέβιος στους Μάρτυρες Παλαιστίνης επιβεβαιώνει ότι ό άποκεφαλισμός ήταν ή συνηθισμένη ποινή που επιβαλλόταν στον Ρωμαίο πολίτη. 'Από τούς σαράντα τέσσαρες Μάρτυρες τής Παλαιστίνης οί έικοσι τρεις άποκεφαλίσθηκαν. 'Η εκτέλεση γινόταν με ξίφος. 'Ενϋ μέχρι τήν 'Ηγεμονία τό όργανο εκτελέσεως τής θανατικής ποινής ήταν ό πέλεκυς, επί 'Ηγεμονίας άντικαταστάθηκε με τό ξίφος. 'Η νομοθεσία, μάλιστα, άπαγόρευε τήν χρησιμοποίηση άλλων μέσων³¹.

'Η εκτέλεση γινόταν συνήθως έξω από τήν πόλη³². Οί συγγραφείς τών

²⁶ C. Th. 9.40.13 = C. J. 9.47.20 – Για τήν εξέλιξη και τήν έφαρμογή τής διατάξεως αυτής στό Βυζάντιο βλ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους, 1056 – 1081. 'Αθήνα 1984, σ. 82-84.

²⁷ Βλ. Th. MOMMSEN, Le droit pénal, III, σ. 247-248.

²⁸ Ulpianus, Coll. 11.7.4 «ad gladium damnati confestim consumuntur vel certe intra annum debent consumi, hoc enim mandatis continetur». – Pauli Sent. 5.17.2 «Post abolitionem publicam a delatore suo reus intra tricesimus diem repeti potest, postea non potest».

²⁹ Βλ. Th. MOMMSEN, Le droit pénal, III, σ. 248.

³⁰ 'Ο. π., σ. 20.

³¹ D. 48.19.1 «animadverti gladio oportet, non securi vel telo vel laqueo vel alio modo».

³² Βλ. Ακυλίνα, Α. SS. Jun. II, σ. 677 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 309-310, Κοδράτος,

άγιολογικών έργων περιγράφουν με λεπτομέρειες τόν τόπο εκτελέσεως. 'Ο Είρηναίος π.χ. εκτελέσθηκε κοντά στον ποταμό «*πρός τήν ούτω καλουμένην γέφυραν "Αρτεμιν"*»³³. Τόν επίσκοπο τής Γόρτυνος Κύριλλο οί υπηρέτες «*άμάξη επιθέντες και ζεύγος άροτήρων βοών υποθέντες άπήγαγον εις τόπον όρεινον...*» *Έλθόντες εις τόπον όχρονόν και τραχύτατον ούτω καλούμενον Ράξον...*» τόν εκτέλεσαν³⁴. Τόν 'Ιέρωνα εκτέλεσαν «*έξω τής πόλεως έξαγαγόντες επί γεωλόφου, έν ϋ προάστειόν τινος τών τής πόλεως μεγιστάνων ύπήρχε...*»³⁵. 'Ο Μαξιμιανός διέταξε «*τόν Νέστορα ως χριστιανόν άπενεχθήναι έν τοίς δυτικοίς τής πόλεως έν τή έπωνομαζομένη χρυσέα πύλη...*»³⁶. Οί Μάξιμος, Ντάντας και Κυντιλιανός οδηγήθηκαν σέ περιοχή που άνήκε σέ αυτούς και εκεί εκτελέσθηκαν³⁷. Στην Κρήτη οί δέκα μάρτυρες εκτελέσθηκαν έξω από τήν πόλη «*εις τό καλούμενον μέχρι του νύν 'Αλώνιον – άνωτέρα δέ τουτο μικρόν τυγχάνει τής πόλεως*»³⁸. 'Ο Ξύστος «*άποτέμνεται τήν κεφαλήν έξω που τών τειχέων τής πόλεως τό πέρας... έν τόπω ούτω καλουμένω Κλιβομαρτίω (Clivus Martis)*»³⁹. 'Ο Κυπριανός και ή 'Ιουστίνια «*... παρά τόν ποταμόν Γάλλον τήν επί θάνατον ήγοντο...*»⁴⁰. Σέ μερικές, έλάχιστες περιπτώσεις δέν τηρήθηκε ή διαδικασία τής εκτελέσεως έξω από τήν πόλη: ό Νεόφυτος π.χ. εκτελέσθηκε μέσα στο δικαστήριο⁴¹.

'Από τά παραδείγματα που αναφέρθηκαν προκύπτει ότι ή εκτέλεση τής θανατικής ποινής γινόταν σέ κάποιο σημείο έξω από τήν πόλη όπου οδηγούσαν τόν μελλοθάνατο. 'Υπήρχε, όμως, και τόπος προκαθορισμένος όπου συνήθως εκτελούσαν τούς καταδίκους. Τόν 'Ιουλιανό π.χ. «*άπήγαγον*

Κυπριανός... Α. SS. Mart. II, σ. 698, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 217 – Βάρος, Κλεοπάτρα..., Α. SS. Oct. VIII, σ. 432 – 'Ακάκιος, Ρ. G. 115 στ. 240 – 'Ανθίμος Ρ. G. 115 στ. 184 – Βασιλεύς επίσκοπος, Α. SS. April. III, σ. LIII, LIX – Βαθύλας, Menaea Sept. 4 – Δάσιος, An. Boll. 16 (1897), σ. 14 – 'Ελικονίς, Α. SS. Maii VI, σ. 743-744, 'Ιππόλυτος, An. Boll. 100 (1982) σ. 60 – Βλάσιος, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 334 – Γεώργιος, Ρ. G. 115 στ. 160, Α. SS. April. III, σ. XXIV – Κλαύδιος, 'Αστέριος, Νέων..., Menaea Oct. 30 – Καπιτωλίνα και 'Ερωτηίς Α. SS. Oct. XII, σ. 217 – Κήρυκας και 'Ιουλίττα, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 175 – Ζηνόθιος και Ζηνοβία, Ρ. G. 115 στ. 1317, Α. SS. Oct. XIII, σ. 269 – 'Ιουλιανός, Menaea Sept. 12.

³³ Είρηναίος επίσκοπος, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 283, Α. SS. Mart. III, σ. 23*.

³⁴ Κύριλλος επίσκοπος Α. SS. Jul. II, σ. 686, Studi e Testi 175, σ. 228-229.

³⁵ 'Ιέρων, Α. SS. Nov. III, σ. 334.

³⁶ Δημήτριος, Α. SS. Oct. IV, σ. 93, 100.

³⁷ Μάξιμος, Ντάντας, Κυντιλιανός..., Α. SS. April II, σ. 975.

³⁸ Δέκα μάρτυρες, Κρητικά Χρονικά II, σ. 573, Ρ. G. 116 στ. 573, Scritti agiografici II, σ. 398.

³⁹ Λαυρέντιος, Ξύστος..., Inédits byzantins, σ. 292.

⁴⁰ Κυπριανός μάγος και 'Ιουστίνια, Ρ. G. 115 στ. 880.

⁴¹ Νεόφυτος, Β. Ζ. 75 (1982), σ. 4-5. Είναι ή μοναδική περίπτωση εκτελέσεως μέσα στο δικαστήριο που έχω βρει.

ἐπί τόν τόπον, ὁποῦ ἦν ἔθος ἀποτέμνεσθαι τούς καταδίκους» καί τόν Ἰσίδωρο «οἱ δήμοι λαβόντες ἀπήγαγον εἰς τόν τόπον τῶν κολαζομένων»⁴².

Τήν εὐθύνη τῆς ἐκτελέσεως εἶχαν οἱ ἀξιωματικοί καί στρατιῶτες πού ἀνήκαν στό officium τοῦ διοικητή τῆς ἐπαρχίας καί συνήθως ἦταν οἱ ἴδιοι πού εἶχαν συλλάβει τόν χριστιανό καί εἶχαν παρακολουθήσει τήν δίκη του. Στρατιωτική δύναμη ὀδηγοῦσε τόν μάρτυρα στόν τόπο ἐκτελέσεως. Πλήθος ἀνδρῶν, γυναικῶν καί παιδιῶν ἀκολουθοῦσε καί παρακολουθοῦσε τήν ἐκτέλεση. Ἦταν χριστιανοί πού συμπαραστέκονταν στόν ὁμόπιστό τους⁴³ ἢ εἰδωλολάτρες πού χλευάζαν τόν μελλοθάνατο χριστιανό⁴⁴. Ὁ τρόπος, πού ἐσύρετο πολλές φορές ὁ κατάδικος ὡς τόν τόπο ἐκτελέσεως ἔδινε ἀφορμή στήν κακή συμπεριφορά καί μεταχείρισή του ἀπό τό πλῆθος τῶν εἰδωλολατρῶν πού ἀκολουθοῦσε. Τόν Κοδράτο π.χ. καί τούς συντρόφους του διέταξε ὁ δικαστής «συρῆναι τῆς πόλεως ὑπίους ἐκ ποδῶν δεσμηθέντας. Καί εἰλκοντο ἀφειδῶς...»⁴⁵.

Οἱ φίλοι καί οἱ μαθητές πού ἀκολουθοῦσαν ζητοῦσαν πρῖν ἀπό τήν ἐκτέλεση νά μιλήσουν μέ τόν κατάδικο πρᾶγμα πού ἀπαγορευόταν. Κατάφερναν, ὅμως, νά ἔχουν μία τελευταία συνομιλία δωροδοκῶντας τούς δημίους. Ὅπως προκύπτει ἀπό τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν ἡ δωροδοκία παρά τις ποινές πού πρόβλεπε ἡ νομοθεσία ἦταν συνηθισμένη. Καί τά ποσά πού ζητοῦσαν οἱ φύλακες καί οἱ δήμοι δέν ἦταν μεγάλα⁴⁶. Ἄλλοτε ἡ τελευταία αὐτή συνάντηση γινόταν κρυφά κυρίως ὅταν ἐπρόκειτο νά ἐκτελεσθοῦν πολλοί μαζί. Τότε χωρίς νά γίνει ἀντιληπτός, ὁ χριστιανός, ὅταν οἱ δήμοι ἦταν ἀπασχολημένοι μέ τήν ἐκτέλεση τῶν ἄλλων, συνομιλοῦσε μέ τούς δικούς του⁴⁷.

⁴² Ἰουλιανός, *Menaea Sept. 12* – Ἰσίδωρος, *A. SS. Maii* σ. 73*.

⁴³ Βλ. Κυριακή, *Inédits byzantins*, σ. 309-310, Βασιλεὺς ἐπίσκοπος, *A. SS. April III*, σ. LIX – *Eὐλάμπιος καί Eὐλαμπία*, *A. SS. Oct. V*, σ. 77, *P. G. 115* στ. 1065.

⁴⁴ Ὁ Κοδράτος καί οἱ σύντροφοί του «ἐθάλλοντο ὑπό πάντων ὡς εἰπεῖν συγκλύδων τινῶν καί ἀγοραίων μερικῶν λίθους τε καί ξύλους, καί ὅτω δύναίτο ἕκαστος τρώειν, ἕως τῆς πόλεως ἀπηνέχθησαν ἕξω...». Κοδράτος, *Κυπριανός...*, *A. SS. Mart. II*, σ. 698.

⁴⁵ Ὁ π. σ. 698.

⁴⁶ Ὁ διάκος Ἐλιδοφόρος, ὁ ὁποῖος μαζί μέ ἄλλους χριστιανούς εἶχε ἀκολουθήσει τόν ἐπίσκοπο Ἀμασείας Βασιλέα στόν τόπο τῆς ἐκτελέσεως «προσλαθόμενος τούς δημίους δίδωσιν ὀλιγοστά ἀργύρια, παρακαλῶν ἐνδοῦναι τοῖς οἰκειοῖς αὐτόν προσομιλήσαντα ἅπερ ἂν αὐτῷ δοκεῖεν. Τῶν ἀσμενέστατα παρησαμένων...». Βασιλεὺς ἐπ., *A. SS. April. III*, σ. LIII.

⁴⁷ «Ἐν ὅσῳ δέ περὶ τῶν πρώτων τελευταῖν συνέβαινε ἀπασχολεῖσθαι τούς ὑπηρέτας τοῦ διαβόλου... ὁ Eὐπορος ἀφιδῶν εἰς τόν δχλον, μιά τινά τῶν αὐτοῦ συγγενῶν παρεστῶσαν, πίστιν ἀκριβῶς ἐνδεδομένην καί σωφροσύνης μεστήν ὄντως γυναῖκα, τῇ χειρὶ προσκαλεσάμενος δίδωσι αὐτῇ τόν δακτύλιον, ὃν εἶχεν ἐν τῇ χειρὶ, καί τό εὐαγγέλιον ὅπερ ἐτύγχανεν ἐπὶ τῷ τραχήλῳ φορῶν...». Μάρτυρες δέκα, *Scritti agiografici II*, σ. 398, *P. G. 116* στ. 573.

Πρῖν ἀπό τήν ἐκτέλεση ὁ κατάδικος ὑφίστατο διάφορες ποινές ὅπως ἡ μαστίγωση, ἡ ὁποία νομικά περιλαμβανόταν στήν θανατική ποινή καί μποροῦσε νά φθάσει μέχρι τόν θάνατο τοῦ καταδίκου. Στίς περιπτώσεις ἐκτελέσεως γυναικῶν καί στρατιωτικῶν οἱ ποινές αὐτές δέν ἐπιβάλλονταν, καθῶς ἐπίσης στίς περιπτώσεις διαφόρων τρόπων θανατώσεως πού ἐμφανίσθηκαν ἀπό τήν περίοδο τῆς Ἡγεμονίας καί μετὰ⁴⁸. Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν δίνουν διαφορετικές πληροφορίες, ὁ ἡγεμών π.χ. διατάσσει τήν Βάσσα, παρ' ὄλο ὅτι ἦταν γυναῖκα «ξύλοις ἀδροῖς ἅπαν αὐτῆς τό σῶμα συντριβῆναι καί οὕτω τήν κεφαλὴν ἐκκοπήναι»⁴⁹.

Πρῖν ἀπό τήν ἐκτέλεση ὁ χριστιανός ζητοῦσε χρόνο γιά νά προσευχηθεῖ, τόν ὁποῖον τοῦ ἔδιναν⁵⁰.

Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν δίνουν πληροφορίες γιά τόν τρόπο πού γινόταν ἡ ἐκτέλεση. Οἱ δήμοι ἔστρωναν σενδόνι καί ὁ κατάδικος γυμνός γονάτιζε καί ἔκτεινε τόν τράχηλο⁵¹. Ἔδεναν τό στόμα τοῦ μελλοθάνατου μέ ἓνα εἶδος φίμωτρον, τόν χαμό ἢ κημό⁵². Ἀρμόδιος γιά τήν ἐκτέλεση ἦταν ἄνωτερος ἢ κατώτερος ἀξιωματικός, συνήθως ὁ *speculator*, κατώτερος βαθμοφόρος, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε στόν αὐτοκρατορικό στρατό ἢ στήν φρουρά ἢ στίς λεγεῶνες^{52a}, ἢ ὁ προτίκτωρ^{52b}. Ἐάν οἱ κατάδικοι ἦταν πολλοί παρί-

⁴⁸ Βλ. Th. Mommsen, *Le droit pénal*, III, σ. 279-280.

⁴⁹ Βάσσα καί τέκνα, *LATYSEV II*, σ. 302-303.

⁵⁰ Τά παραδείγματα εἶναι πολλά. Ἀναφέρω ἐνδεικτικά ὀρισμένα μαρτύρια: Ἀκυλίνα, *A. SS. Jun. II*, σ. 677 – Κυριακή, *Inédits byzantins*, σ. 309-310, Ἀκάκιος *P. G. 115* στ. 240 – Ἀνθίμος, *P. G. 115* στ. 184 – Βονιφάτιος, *P. G. 115* στ. 253, *Menaea Dec. 19* – Eὐλάμπιος καί Eὐλαμπία, *A. SS. Oct. V*, σ. 77, *P. G. 115* στ. 1065 – Eὐέλπος, *P. G. 115* στ. 529, *Studi e Testi 49*, σ. 50, 52, 240, *LATYSEV II*, σ. 268 – Ἰουλιανός, *Menaea Sept. 12* – Ἰουλιανή, *Βυζαντινά 9* (1977), σ. 163-165, Βλάσιος, *LATYSEV I*, σ. 334 – Γεώργιος, *P. G. 115* στ. 160-161, *A. SS. April. III*, σ. XXIV – Μάξιμος, Ντάντας καί Κυντιλιανός, *A. SS. April. II*, σ. 975, Μάρτυρες δέκα, *Scritti agiografici II*, σ. 398, *P. G. 116* στ. 573 – Καπιτωλίνα καί Ἐρωτής, *A. SS. Oct. XII*, σ. 217 – Κήρυκας καί Ἰουλίττα, *LATYSEV II*, σ. 175, *A. SS. Jun. III*, σ. 27, *P. G. 120* στ. 172, *An. Boll. I* (1882), σ. 199, 206-207, Προκόπιος, *Inédits byzantins*, σ. 129-130, Τρύφων, *LATYSEV I*, σ. 6 – Πορφύριος, *An. Boll. 29* (1910), σ. 275 – Μώκιος, *An. Boll. 31* (1912), σ. 174-175.

⁵¹ Ὁ ἐπίσκοπος Εἰρηναῖος «ἀποδύη πρόθυμος τά ἱμάτια, γυμνός ἵσταται, δέχη τήν τομῆν ξίφει...», Εἰρηναῖος, *LATYSEV I*, σ. 283, *A. SS. Mart. III*, σ. 23*.

⁵² Οἱ δήμοι «τόν χαμόν κατὰ τοῦ στόματος τῆς Ἰουλίττας ἐπιδήσαντες, ἀπήγαγον εἰς τόν εἰθισμένον τόπον πληρῶσα τό προσταχθέν». Κήρυκας καί Ἰουλίττα, *A. SS. Jun. III*, σ. 27, *P. G. 120* στ. 172, *An. Boll. I* (1886), σ. 199, 206-207.

^{52a} Ἀκυλίνα, *A. SS. Jun. II*, σ. 677 – Βασιλεὺς ἐπ., *A. SS. April. III*, σ. LIII – Δάσιος, *An. Boll. 16* (1897), σ. 14-15, Eὐλάμπιος καί Eὐλαμπία, *A. SS. Oct. V*, σ. 77, *P. G. 115* στ. 1065 – Ἰουλιανή, *Βυζαντινά 9* (1977), σ. 163 – Θεόδωρος στρατηλάτης, *LATYSEV I*, σ. 35, *A. SS. Nov. IV*, σ. 87, 88, *Inédits byzantins*, σ. 80-85, *Latysev I*, σ. 334.

^{52b} Δημήτριος, *A. SS. Oct. IV*, σ. 93, 100 – Γιά τόν προτίκτωρα βλ. E. A. Sophocles, *Greek Lexicon*, s. v. *πρωτέκτωρ*.

σταντο περισσότεροι από ένας σπεκουλάτορες^{52γ}. Έκοβε τόν τράχηλο με τό ξίφος⁵³. Χαρακτηριστική είναι ή περιγραφή τής εκτελέσεως τής Φεβρωνίας «*Λαβών τό ξίφος ό στρατιώτης, κρατήσας τής κόμης τής κεφαλής αυτής, και άνακρούσας, ύποθείς τό ξίφος, ώς άν τις θυσιάζει πρόβατον, ούτως σφαγιάσας αυτήν, τήν άγίαν αυτής άπέτεμεν κεφαλήν*»⁵⁴. Σέ μερικές περιπτώσεις ή δικαστική άπόφαση όριζε και τό ξίφος με τό όποίος έπρεπε νά γίνει ή εκτέλεση. 'Ο Μαξιμιανός π.χ. διατάσσει νά εκτελεσθεϊ ό Νέστωρ «*τῷ ιδίῳ ξίφει*»⁵⁵.

Οί συντάκτες τών άγιολογικῶν κειμένων θέλουν νά έξάρουν τόν ήρωισμό τών χριστιανῶν τήν ώρα τής εκτελέσεως και άφηγούνται ότι ό ίδιος ό κατάδικος παώτρυνε τόν δήμιο νά τόν εκτελέσει, όπως π.χ. ό έπίσκοπος 'Αμασειας Βασιλέας, ό όποίος «*μιᾶ πληγῆ έξετέλεσε τόν καλόν άγῶνα*»⁵⁶. 'Η έμφαση στη «*μιᾶ πληγῆ*» δίνει λαβή νά ύποθέσωμε ότι ό δήμιος δέν έπιτύγχανε τήν θανάτωση με ένα κτύπημα, αλλά ακολουθοῦσαν και άλλα, πράγμα πού μεγάλωνε τήν άγωνία και τό μαρτύριο. Σέ άλλες περιπτώσεις δέν γινόταν εκτέλεση, γιατί ό χριστιανός με θεϊκή επέμβαση πέθαινε πριν εκτελεσθεϊ. 'Ο δήμιος, όμως, έκοβε τό κεφάλι «*διά τήν κέλευσιν τοῦ ἄρχοντος*»⁵⁷. 'Η εκτέλεση τοῦ Παντελεήμονα και τοῦ Νεόφυτου παρεκκλίνει από τόν συνηθισμένο τρόπο πού περιγράφηκε πιο πάνω. Τόν μέν Παντελεήμονα έδεσαν σε μιᾶ έλῆά και στη συνέχεια «*πλήττουσι τόν αυχένα ξίφει*»⁵⁸, τόν δέ Νεόφυτο δέν άποκεφάλισαν αλλά «*κατά στέρνον αὐτοῦ διήλασαν τό ξίφος*»⁵⁹.

Όταν οί χριστιανοί, πού έπρόκειτο νά εκτελεσθοῦν, ήταν πολλοί ό δικαστής όριζε κατά τή βούλησή του τήν σειρά θανάτωσης. Στην περίπτωση τοῦ Βαβύλα ό βασιλεύς έδωσε έντολή νά εκτελεσθοῦν πρώτα τά νήπια και κατόπιν ό Βαβύλας⁶⁰. 'Εάν δέν ύπήρχε έντολή τοῦ δικαστή οί ίδιοι οί μελλοθάνατοι ύποδείκνυαν στους δημίους τήν σειρά εκτελέσεως⁶¹. "Όταν οί

^{52γ} 'Ιέρων, Α. SS. Nov. III, σ. 334.

⁵³ «...ό καθ' εϊς αὐτῶν γονυκάμπαντες και τούς αυχένους εκτείναντες ξίφει τās κεφαλās άπετήθησαν...». 'Ιέρων, Α. SS. Nov. III, σ. 334.

⁵⁴ Φεβρωνία, Α. SS. Jun. V, σ. 30.

⁵⁵ Δημήτριος, Α. SS. Oct. IV, σ. 93, 100.

⁵⁶ Βασιλεύς έπίσκοπος, Α. SS. April. III, σ. LIII.

⁵⁷ Βλ. 'Ακυλίνα, Α. SS. Jun. II, σ. 677 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 309-310, Εὐλάμπιος και Εὐλαμπία, Α. SS. Oct. V, σ. 77, Ρ. G. 115, σ. 1065.

⁵⁸ Παντελεήμων, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 221-222, Ρ. G. 115 σ. 476.

⁵⁹ Νεόφυτος, Β. Ζ. 75 (1982), σ. 4-5.

⁶⁰ Βαβύλας, Menaea Sept. 4.

⁶¹ Δέκα μάρτυρες, Scritti agiografici II, σ. 398, Ρ. G. 116, σ. 573. – Ο Κυπριανός «τό τοῦ θήλεος ύποπεύων άσθενές, τούς τήν άναίρεσιν επιτετραμμένους 'Ιουστίναν ήξιου διαχειρίσα-

κατάδικοι ήταν άνδρες και γυναίκες δέν γινόταν χωριστή εκτέλεση, αλλά εκτελοῦνταν μαζί⁶².

Στην εκτέλεση ήταν δυνατόν νά παρίσταται και ό ίδιος ό δικαστής⁶³. 'Η εκτέλεση ήταν δημόσια, και όπως ήδη σημειώθηκε, πλῆθος χριστιανῶν και ειδωλολατρῶν παρακολουθοῦσε. 'Εκτός, όμως, από τήν δημόσια εκτέλεση, εκτέλεση γινόταν και μέσα στη φυλακή ή στο δικαστήριο.

Παρ' όλο ότι ή νομοθεσία απαγόρευε τήν εκτέλεση με άλλα μέσα εκτός από τό ξίφος οί δικαστές, όπως προκύπτει από τά κείμενα τών μαρτυριῶν, παρέβαιναν τīs διατάξεις αυτές για τούς χριστιανούς. Με βέλη π.χ. θανατώθηκε ό Σεβαστιανός⁶⁴. 'Η Βρυένη ύπενθυμιζει στην Φεβρωνία πως μαρτύρησαν άλλες μικρές κοπέλλες, πού θά πρέπει να έχει ως παράδειγμα, όπως τήν Εὐτροπία «*ήτις δωδεκαετής ούσα... ότι τοῦ δικαστοῦ κελεύσαντος αυτήν τοξευθῆναι εκτός δεσμῶν, ίνα φοβηθῆ και φύγη, άκούσασα τής μητρός, Τέκνον μου Εὐτροπία μή φύγης, έδεισεν τās χείρας αυτής όπισθεν, και οὐκ έφυγεν, αλλά πληγείσα υπό τοῦ τόξου, έπεσεν εις τό έδαφος...*»⁶⁵. Με όλο «*συνετριβησαν βιαίως τά σώματα*» οί μαθητές τοῦ Κοδράτου Οὐϊκτουρίνος, Οὐϊκτωρ και Νικηφόρος⁶⁶. Με τρίαίνα εκτελέσθηκε ό Μάμας⁶⁷.

'Ο πέλεκυς, πού ήταν τό πιο άρχαίο μέσο εκτελέσεως, απαγορεύθηκε με

σθα πρότερον' οὐ γενομένου... και αυτός διά ξίφους εὐθύς τελειοῦται». Κυπριανός μάγος και 'Ιουστίνια, Ρ. G. 115 σ. 880 – 'Ο Παῦλος «*ἀξιοί τούτους και 'Ιουλιανήν πρό αὐτοῦ δέξασθαι τέλος' έδεδίει γάρ τās μηχανάς τοῦ δαίμονος' γίνεται τοῦτο, και πρώτη τήν κεφαλήν άποτέμνεται, έτα και αυτός τόν αυχένα προτείνας δέχεται τήν τομήν*». 'Ιουλιανή και Παῦλος, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 184.

⁶² «... κατ' ὄψιν 'Ιπολύτου τās κάρας άπετημήθησαν έννεα και δέκα τόν αριθμόν ὄντες, έν τε γυναιξί και άνδράσιν». 'Ιπολύτος, An. Boll. 100 (1982), σ. 60.

⁶³ "Όταν έπρόκειτο νά άποκεφαλισθεϊ ό Εὐπλος ό ήγεμόν έδωσε έντολή «*τεθῆναι τόν θρόνον αὐτοῦ πλησίον τής φυλακῆς έμπροσθεν τοῦ λουτροῦ τοῦ ὄντος πλησίον αυτής κατά μεσημβριαν. Και καθεσθέντος αὐτοῦ επί τοῦ θρόνου εκέλευσεν άποκεφαλισθῆναι τόν Εὐπλον...*». Εὐπλος, Ρ. G. 115 σ. 529, Studi e Testi 49, σ. 50, 52, 240, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 268.

⁶⁴ Σεβαστιανός, Synax. Eccl. CP. σ. 322.

⁶⁵ Φεβρωνία, Α. SS. Jun. V, σ. 23.

⁶⁶ Κοδράτος, Κυπριανός..., Α. SS. Mart. II, σ. 698.

⁶⁷ Τά θηρία δέν πειράζουν τόν Μάμα. 'Ο ήγεμόν μέσα στο θέατρο «*προτρέπεται τινά τών υπ' αὐτόν κατά χείρα γενναίον σιδηρῶν κατά τών εκείνου σπλάγχων τρίαίναν διελάσαι. Και ό μέν άμφοτέρας κατά τοῦ μάρτυρος ταῦτην άθει, ό δέ συναπορρέοντα τῷ αἵματι διαβαστάζει τά έγκατα... και διά μέσου έρχεται φαιδρός τοῦ θεάτρου... και περιχαρῆς τής πόλεως έξεισιν... τήν ένδον τής φύσεως διάπλασιν επί τών χειρῶν περιφέρων. Δύο τοίνυν στάδια προελθῶν, έπειδή αἷς αὐτόν έχειν τών πόνων τῷ Χριστῷ έδόκει, επί τινος ύποκατακλίνεται σπηλαίῳ*». Μάμας, Ιωαννοῦ: 'Αγ. Μνημεία, σ. 350, Κυπριακά Σπουδαί 30 (1966), σ. 136.

τήν πάροδο του χρόνου και αντικαταστάθηκε από τό ξίφος. Παρ' όλα αυτά χρησιμοποιείται και τόν τρίτο αιώνα⁶⁸. Οί σύντροφοι του Παφνούτιου οδηγήθηκαν σέ ξρημο τόπο και οί στρατιώτες «κατέκοψαν αυτούς τοίς πέλεξιν»⁶⁹. Χρησιμοποιείται, επίσης, και τό μαχαίρι⁷⁰ και σπάνια ή λόγχη. Μέ λόγχη εκτελέστηκαν ο Δημήτριος, τά δεκαπέντε παιδιά πού ακολουθούσαν τόν Παφνούτιο, ο Νεόφυτος, ο Μάρκος και ο Μαρκελλίνος⁷¹.

Ἡ σταύρωση ἦταν, μαζί μέ τόν ἀποκεφαλισμό μέ πέλεκυ, μία ἀπό τίς ἀρχαιότερες ποινές. Τήν ἐπέβαλλαν οί θάρβαροι: Κέλτες, Σκύθες και κυρίως οί Πέρσες. Οί Ἰουδαῖοι δέν γνώριζαν τήν ποινή αὐτή, οί Ἕλληνες τήν ἐπέβαλλαν σπάνια και οί Ρωμαῖοι τήν πῆραν ἀπό τούς Καρχηδονίους. Ἐνάμεσα στόν ἀπαγχονισμό και τήν σταύρωση «il y a toute la différence qui sépare un traumatisme instantané et définitif d' une agonie qui peut durer plusieurs dizaines d' heures»⁷². Ἦταν ποινή πού ἐπιβαλλόταν στους κακούργους⁷³, στους δούλους και γενικά θεωρεῖται ἀτιμωτική ποινή. Καταργήθηκε τά τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ, σύμβολο τοῦ ὁποῖο ἦταν ὁ σταυρός⁷⁴. Στίς νομικές πηγές ή λέξη *crux* = σταυρός ἀπαντᾶται ἐπτά φορές και ἀποκλειστικά στίς *Sententiae* τοῦ Παύλου. Ὁ Πανδέκτης, ὁ Θεοδοσιανός και Ἰουστινιανέος Κώδικας, ή Σύνταξη Μωσαϊκῶν και Ρωμαϊκῶν Νόμων

⁶⁸ Βλ. Th. Mommsen, *Le droit pénal*, III, σ. 252-254. Γιά τό χρονικό διάστημα 128-398 ὁ J. P. Callu, *Le jardin des supplices au Bas - Empire*, σ. 334 παρατηρεῖ: «Certes, il y a des recours à l' archaïsme: ainsi on décapite à la hache du licteur, au lieu d' employer le glaive du soldat, et ce recours à la securis est perçu au moins deux fois, comme un rétablissement de la discipline d' autrefois». Ἡ ἐξαίρεση, ἐπομένως, δέν ἴσχυε μόνον γιά τούς χριστιανούς.

⁶⁹ Παφνούτιος, *An. Boll.* 40 (1922), σ. 339.

⁷⁰ Ὁ βασιλεὺς «... σπασάμενος μάχαιραν τόν Εὐγραφον αὐτοχειρὶ ἐξεκέντησεν... συνανηρέθησαν δέ και ὁ Μηνᾶς και ὁ Ἐρμογένης, μαχαίραις τῶν ὑπηρετῶν τοῦ βασιλέως ἐπιθεμένων αὐτοῖς». Μηνᾶς, Ἐρμογένης, Εὐγραφος, *Menaea Dec.* 10.

⁷¹ «Τοῦ Δημητρίου ἀδιαιλίπτως προσκαρτεροῦντος και ἐνχομένου, ἄφνω στίφος στρατιωτῶν τῇ εἰρκετῇ ἐπιστάν, τόν τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα ταῖς λόγχαις κατηκόντισαν». Δημήτριος, *A. SS. Oct. IV*, σ. 93-94, 100, *Ἰωάννου*: Ἀγ. Μνημεῖα, σ. 46 – Οἱ στρατιώτες «περικυκλώσαντες αὐτούς ἐξω τῆς πόλεως ἐλόγγισαν τούς δεκαπέντε ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ». Παφνούτιος, *An. Boll.* 40 (1922), σ. 338 – Τά θηρία δέν πείραζαν τό Νεόφυτο και ὁ ἡγεμῶν «οἰοῖται ταῖς τοῦ θεάτρον κραυγαῖς ἐμβροντιθεῖς... λόγχαις κατά στερνῶν και τῶν πλευρῶν κρουσθηναί τόν Νεόφυτον τοῖς δορυφόροις ἐνεκελεύσατο». Νεόφυτος, *Ἰωάννου*: Μνημεῖα, σ. 250.

⁷² Βλ. J. P. Callu, *Le jardin des supplices au Bas - Empire*, σ. 337.

⁷³ Βλ. Ζηνόβιος και Ζηνοβία, *P. G.* 115 στ. 1312, *A. SS. Oct. XIII*, σ. 265, 269 – M. Hengel, *La crucifixion dans l' Antiquité et la folie du message de la croix*. Paris 1981, σ. 64-84.

⁷⁴ Βλ. Th. Mommsen, *Le droit pénal*, III, σ. 254-258. Γιά τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῶν ποινῶν μετά τούς διωγμούς βλ. D. Grodzynski, *Tortures mortelles et catégories sociales*, σ. 361 ἐπ.

(*Collatio legum mosaicarum et romanarum*) δέν ἀναφέρουν τόν σταυρό. Ἡ ἀπουσία τῆς λέξεως *crux* ἀπό τόν Πανδέκτη ἔχει προκαλέσει σύγχυση και πολλές συζητήσεις τῶν νεώτερων ἐρευνητῶν, γιατί ὅλες οἱ φιλολογικές πηγές (και τά μαρτύρια) μνημονεύουν τήν σταύρωση στό μακρὺ χρονικό διάστημα πού καλύπτουν τά κείμενα τοῦ Πανδέκτη⁷⁵. Πολλοί ἐπιστήμονες, ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τό θέμα αὐτό: ἀπό τόν Godefroy και τόν Cujas μέχρι τόν P. Franchi de' Cavaliere, Ferrini, Mommsen, Brasiello, Garnsey. Ὁ P. Franchi de' Cavaliere ὑποστηρίζει⁷⁶, και ἡ θεωρία του ἔχει γίνει ἀποδεκτή ἀπό τούς περισσότερους ἐπιστήμονες, ὅτι ὁ Τριβωνιανός και οἱ συνεργάτες του γιά λόγους θρησκευτικούς ἀντικατέστησαν τόν *crux* μέ τήν *furca*. Θεωρεῖ δηλαδή ὅτι ὁ ὄρος *furca*, ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνεται πολλές φορές στόν Πανδέκτη ἐνῶ λείπει τελείως ὁ ὄρος *crux*, ἔχει παρεμβληθεῖ⁷⁷ ἀπό τούς συντάκτες τοῦ Πανδέκτη.

Ἡ σταύρωση γινόταν συνήθως ἐξω ἀπό τήν πόλη⁷⁸, δημόσια. Πλήθος ἀνθρώπων τήν παρακολουθοῦσε⁷⁹. Ὁ σταυρός ἦταν ξύλινος⁸⁰, ἀλλά σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις γιά τήν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς αὐτῆς δέν χρησιμοποιοῦσαν τόν σταυρό, ἀλλά σταύρωναν τόν κατάδικο σέ δένδρο – ὁ Παφνούτιος σταυρώθηκε ἐξω ἀπό τήν πόλη σέ φοῖνικα⁸¹ – ἢ σέ πέτρα⁸² ἢ σέ καταπέλτες⁸³.

⁷⁵ Ὁ M. Hengel στό ἔργο του *La crucifixion dans l' Antiquité et la folie du message de la croix*. Paris 1981 παραθέτει πολλά φιλολογικά κείμενα πού περιγράφουν τήν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς τῆς σταυρώσεως.

⁷⁶ Βλ. P. Franchi de' Cavaliere, *Della furca et della sua sostituzione alla croce nel diritto penale*, ἐν *Nuovo Bollettino di archeologia cristiana* 13 (1907), σ. 63-114.

⁷⁷ Γιά τά παρεμβλήματα στήν κωδικοποίηση τοῦ Ἰουστινιανοῦ και τήν παρεμβληματολογία βλ. Δ. Γκοφα, Ἱστορία και Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, Ἀθήνα 1986, σ. 167-168.

⁷⁸ Εὐτρόπιος, Κλεόνικος..., *Latysev I*, σ. 176-177, Ζηνόβιος και Ζηνοβία, *P. G.* 115 στ. 1312, *A. SS. Oct. XIII*, σ. 259, 265 – Τρόφιμος και Θαλλός, *Latysev I*, σ. 267-268. Ἡ δικαστική ἀπόφαση ὄριζε σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τόν τόπο ὅπου θά γινόταν ἡ σταύρωση. Γιά τόν Λουκιλιανό π.χ. ὄριστηκε τό Βυζάντιο. Λουκιλιανός, Παῦλα, *An. Boll.* 31 (1912), σ. 192, 84 (1966), σ. 27-28, *Latysev II*, σ. 10.

⁷⁹ Εὐτρόπιος, Κλεόνικος..., *Latysev I*, σ. 176-177, Τρόφιμος και Θαλλός, *Latysev I*, σ. 267-268, *Menaea Mart.* 11.

⁸⁰ Βλ. Κοσμάς και Δαμιανός, *A. SS. Sept. VII*, σ. 470.

⁸¹ Παφνούτιος, *An. Boll.* 40 (1922), σ. 342.

⁸² Ἀλφειός, Ζώσιμος..., *Tafel*, σ. 34, «Προσηγγννται τῇ πέτρᾳ, ὅσα και ξύλω σταυρώσεως και οὕτω τῇ προσηλώσει μιμοῦνται τόν Χριστόν...».

⁸³ Ὁ κόμης Νικομηδείας πῆγε στήν κόμη Ποταμοί και τούς Ζήνωνα. Θεοπροπεί και Ἀκίνδυνο «καταπέλταις προσηλώσας ἀνείλε. μή πειθόμενους τοῖς αὐτοῦ θεοῖς θυσίαν προσενεγκεῖν». Ἀγαθόνικος και σύντροφοι, *Latysev II*, σ. 308, *A. SS. Aug. IV*, σ. 523.

Προτού αρχίσει ή διαδικασία τής σταυρώσεως οί χριστιανοί ζητοῦσαν καί τούς ἔδιναν χρόνο νά προσευχηθοῦν⁸⁴. Στή συνέχεια ὁ δήμιος καθήλωνε τόν κατάδικο στό ξύλο⁸⁵, γυμνόν μέ ἓνα περίζωμα γύρω ἀπό τήν μέση⁸⁶. Κάρφωνε τούς ἦλους σέ διάφορα σημεῖα τοῦ σώματος. Τόν Λουκιλλιανό καθήλωσαν στό κεφάλι, στά χέρια, στό στήθος, στά γόνατα καί στά ἀναγκαῖα μέλη⁸⁷, τόν ἐπίσκοπο Νέστωρα στά χέρια καί στά πόδια⁸⁸, τόν Καλλιόπιο στό κεφάλι μετά ἀπό παράκληση τής μητέρας του, ἡ ὁποία δωροδόκησε τούς δημίους μέ πέντε νομίματα καί παρακάλεσε «ὅπως ἐπί κεφαλὴν σταυρωθῆ, μὴ ὁμοίως τοῦ Χριστοῦ»⁸⁹.

Οἱ χριστιανοί ἔμεναν ἐπάνω στό σταυρό γιά ἄρκετό χρονικό διάστημα ἕως ὅτου πεθάνουν. Ὁ Παφνούτιος ἔμεινε «ἀπό δευτέρας ὥρας ἕως ἐνανάτης» καί οἱ Τρόφιμος καί Θαλλός «ἐπί ὥρας ἰκανάς»⁹⁰. Τόν τόπο τής σταυρώσεως φρουροῦσαν στρατιῶτες. Οἱ εἰδωλολάτρες πού παρακολουθοῦσαν τήν ἀγωνία τῶν σταυρωμένων παρεκτρέπονταν σέ ἀτιμωτικές ἐκδηλώσεις⁹² ἐναντίον τους μέ τήν ἀνοχή ἢ καί τήν ἐντολή τῶν δικαστῶν. Ὁ Λικίνιος π.χ. εἶχε δώσει ἐντολή νά ρίχνουν βέλη στό Θεόδωρο ἕως ὅτου πεθάνει⁹³. Ἔξεαν, λιθοβολοῦσαν καί ἔρριχναν βέλη στοὺς δύο σταυρωμένους, Κοσμά καί Δαμιανό⁹⁴. Τό μαρτύριο, ἐπομένως, αὐτῶν πού εἶχαν καταδικασθεῖ στήν

⁸⁴ Βλ. π.χ. Τρόφιμος καί Θαλλός, *LATYSEV I*, σ. 267-268, *Menaea Mart.* 11.

⁸⁵ Βλ. Εὐτρόπιος, Κλεόνικος..., *LATYSEV I*, σ. 176-177.

⁸⁶ Βλ. Θεόδωρος στρατηλάτης, *LATYSEV I*, σ. 33-34, *Synax. Eccl. CP.*, στ. 738.

⁸⁷ «... σταυρῶ κατά τόν ἀντιστροφον προσαρτήσαντες, γόνατα προσηλόντες ἐπί ταρσοῖς καί χεῖρας καθήλουντες ἐπί βραχίουσιν καί κεφαλὴν περονῶντες ἐπί μαζοῖς καί μηδέ τῶν ἀναγκαιῶν μελῶν μηδ' αὐτῆς αἰδοῦς δι' ὑπερβολὴν μανίας οἱ ἐναγεῖς ἀποσχόμενοι, ὡς μηδὲν ἀκαθῆλωτον μέρος εἰσθῆνα». Λουκιλλιανός, Παῦλα..., *An. Boll.* 31 (1912), σ. 192, 84 (1966), σ. 18, *LATYSEV II*, σ. 10.

⁸⁸ «...ἐπί ξύλου κρεμάννυσι καί ἦλοις αὐτοῦ τὰς χεῖρας καί τούς πόδας ἐμπήγνυσι». Νέστωρ ἐπίσκοπος Πέργης, *LATYSEV I*, σ. 153, *Revue archéologique* 3 (1884), σ. 232-233.

⁸⁹ Βλ. Καλλιόπιος, *A. SS. April. I*, σ. LXXXV, *LATYSEV I*, σ. 272.

⁹⁰ Βλ. Παφνούτιος, *An. Boll.* 40 (1922), σ. 342 – Τρόφιμος καί Θαλλός, *LATYSEV I*, σ. 267-268, *Menaea Mart.* 11.

⁹¹ Βλ. Νέστωρ ἐπ. Πέργης, *LATYSEV I*, σ. 153, *Revue archéologique* 3 (1884), σ. 232-233.

⁹² «Λύουσι τό ἐπί τῆς δεσφύς περίζωμα... τοῦ τῆς αἰδοῦς ἀπτονται μορίου καί ἦλόν τινα σιδηροῦν λαθόντες ἀγαν δέξυτατον ἐμβάλλουσι διά τοῦ ἐν τῷ αἰδοίῳ πόρου καί τό λοιπόν ἦσαν οὕτω τόν ἦλον ἐξέλκοντες τε καί εισέλκοντες συνεχῶς». Κοσμάς καί Δαμιανός, *A. SS. Sept. VII*, σ. 470.

⁹³ «Πολλά τά βέλη τῆ σαρκί τούτου πέμπουσι. Μεστόν αὐτόν ποιοῦσι τραυμάτων. Τά βέλη τῶν σαρκῶν ἀφαιρούμενοι δῖς καί τρίς ἠφίεσαν κατ' αὐτοῦ». Θεόδωρος στρατηλάτης, *LATYSEV I*, σ. 33-34, *Synax. Eccl. CP.*, στ. 738.

⁹⁴ Βλ. Κοσμάς καί Δαμιανός, *A. SS. Sept. VII*, σ. 470, *O. C. P. XLVII* (1981), σ. 404.

ποινή τής σταυρώσεως ἦταν πολλαπλό, γιατί συνοδεύταν ἀπό παρεπόμενα βασανιστήρια.

Στά *summa supplicia* ἀνήκει ἡ θανατική ποινή στήν πυρά. Εἶναι ἀπό τίς ἀρχαιότερες ποινές, ἀναφέρεται ἤδη στόν Δωδεκάδελο καί ἦταν συνήθης ποινή τήν περίοδο τής Δημοκρατίας καί τής Ἑγεμονίας⁹⁵. Κατά τόν Καλλιόπιο ἡ ποινή αὐτή ἐπιβαλλόταν στοὺς δούλους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπειραθεῖ νά δολοφονήσουν τόν κύριό τους, στοὺς ἐλεύθερους πληθεῖους καί στοὺς *humiles*⁹⁶ καί κατά τόν Παῦλο στοὺς *humiliores* σέ περίπτωση ἐγκλήματος καθοσιώσεως (*crimen laesae – majestatis*)⁹⁷. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος κατάρχησε τά *summa supplicia* ἐκτός ἀπό τήν πυρά⁹⁸.

Ἦταν ἡ πιό συνηθισμένη ποινή πού ἐπιβαλλόταν στοὺς χριστιανούς⁹⁹

⁹⁵ Βλ. Th. Mommsen, *Le droit pénal*, III, σ. 260-261.

⁹⁶ D. 48.19.28.11 «*Igni cremantur plerumque servi, qui saluti dominorum suorum insidiaverint, nonnumquam etiam liberi plebei et humiles personae.*»

⁹⁷ Pauli Sent. 5.29.1 «*Lege Julia majestatis tenetus is... His antea in perpetuum aqua et igni interdiceretur; nunc vero humiliores bestiis obiiciuntur vel vivi exuruntur, honestiores capite puniuntur.*»

⁹⁸ Βλ. D. Grodzynski, *Tortures mortelles et catégories sociales*, σ. 369-370. Ἡ συγγραφεὺς θεωρεῖ ὅτι εἶναι δύσκολο νά ἐξηγήσει κανεὶς γιατί ἐνῶ καταργήθηκαν τά *summa supplicia* ἡ πυρά διατηρήθηκε ὡς ποινή. Κατά τήν ἄποψή της «force est de constater que, plus que le feu, la croix, la fourche et l' ad bestias donnent lieu à des spectacles de douleur à cause de l' exposition, visible par tous, des corps des condamnés. Le sadisme collectif peut le mieux être satisfait par les supplices: sang qui coule e.t.c. Et ici, je rejoindrai volontiers Paul Veyne lorsqu' il invoque l' impossibilité, à partir du IVe siècle, de jouir en bonne conscience de ces spectacles sanguinaires. Cette «décence», dit-il, est un «sentiment historique» et P. Veyne l' impute au christianisme, lequel rejoindrait la sensibilité déjà ancienne et contestataire (à l' égard des jeux de l' amphithéâtre) d' une «minorité d' individus aux nerfs fragiles». Dans la mesure où P. Veyne évoque, à ce sujet, le rôle des empereurs chrétiens, il y aura lieu, en consultant le Code Théodosien, de le vérifier».

⁹⁹ Βλ. π.χ. Ἀλφειός, Ζώσιμος..., *TAFEL*, σ. 34 – Ἀντωνίνος, Ζεβινᾶς..., P. G. 20 στ. 1492 – Ἄρις, Πρόμος..., P. G. 20 στ. 1496 – Λουκία, *Varia graeca sacra*, σ. 92, *Classica et Mediaevalia* 17 (1956), σ. 74 – Γουρίας, Σαμωνᾶς, Ἄβιθος, *Menaea Nov.* 17 – Θεοδότῃ καί υἱοῖ, *An. Boll.* 55 (1937), σ. 223 – Ἰουλιανός καί Βασίλισσα, *An. Boll.* 98 (1980), σ. 262, 287, *Synax. Eccl. CP.*, σ. 759 – Ἰουλιανή, Βυζαντινά 9 (1977), σ. 163 – Θεόδωρος τήρων, *LATYSEV I*, σ. 90, *A. SS. Nov. IV*, σ. 29, 44, 51, 73 – Μύρων ἐπ., *LATYSEV II*, σ. 304 – Λουκιλλιανός Παῦλα..., *An. Boll.* 31 (1912), σ. 191, *LATYSEV II*, σ. 9, *A. SS. Jun. I*, σ. 283 – Ὀλίβια (ἢ Λίβια), Εὐτροπία, Λεωνίς, *An. Boll.* 76 (1958), σ. 314 – Μάρτυρες Νικοπόλεως, *A. SS. Jul. III*, σ. 45 – Κάρπος, Παπύλος..., *MUSURILLO* σ. 26 – Καπιτωλίνα καί Ἐρωτηγίς, *A. SS. Oct. XII*, σ. 217 – Κοσμάς καί Δαμιανός, *A. SS. Sept. VII*, σ. 470 – Παφνούτιος, *An. Boll.* 40 (1922), σ. 341 – Πάμφιλος..., *A. SS. Jun. I*, σ. 69-70, Πιόνιος, *LATYSEV I*, σ. 240 – Στέφανος πάπας καί σύντροφοί, *LATYSEV II*, σ. 261 – Τρόφιμος καί Εὐκαρπίων, *Dix textes*, σ. 108, *LATYSEV I*, σ. 275 – Σῶζων, P. G. 115 στ. 637 – Φιλέταιρος καί Εὐθύτιος, *A. SS. Maii IV*, σ. 319 – Ἀγάπη, Εἰρήνη καί Χιόνη, *MUSURILLO* σ. 286, 292 – Ρωμανός, *An. Boll.* 50 (1932), σ. 243.

μετά τόν «ζίφει» ἀποκεφαλισμό. Ὁ Εὐσέβιος στούς Μάρτυρες τῆς Παλαιστίνης μνημονεύει ἔντεκα καταδίκες στήν πυρά καί μία μόνον σταύρωση¹⁰⁰. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι οἱ εἰδωλολάτρες ἐπέβαλλαν συχνά τήν ποινή αὐτή στούς χριστιανούς, γιατί εὑρισκαν κάποια ἀντιστοιχία καί πίστευαν προφανῶς ὅτι ὅπως ἔκαιγαν τά βιβλία, τό περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἀναφερόταν σέ μαγεία καί αἰρέσεις, καί τούς συγγραφεῖς τους, ἔτσι ἔπρεπε νά καίγωνται καί οἱ χριστιανοί γιά ἔγκλημα τῆς σκέψεως¹⁰¹.

Ἡ ἐκτέλεση τῆς ποινῆς αὐτῆς ἦταν δημόσια. Ἀρμόδιοι γιά τήν ἐκτέλεση ἦταν, ὅπως ἄλλωστε σέ ὄλες τίς ἐκτελέσεις τῶν χριστιανῶν, στρατιωτικοί ἀνώτεροι ἢ κατώτεροι. Οἱ στρατιῶτες ὀδηγοῦσαν τόν χριστιανό στό τόπο τῆς ἐκτελέσεως. Δέν ὑπῆρχε συγκεκριμένος τόπος ὅπου ἀναβαν τήν φωτιά. Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν μνημονεύουν τοποθεσίες ἔξω ἀπό τήν πόλη¹⁰², σέ τόπο ὑψηλό¹⁰³, ἢ μέσα στήν πόλη¹⁰⁴, ἢ στό θέατρο¹⁰⁵ ἢ ὅπου δὴποτε. Γιά τήν Λουκία ὁ ἡγεμῶν διέταξε νά ἀνάβουν φωτιά στόν τόπο ὅπου στεκόταν¹⁰⁶. Πρίν ἀπό τήν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς ἦταν δυνατόν ὁ κατάδικος νά ὑποστῆ ἀκρωτηριασμούς, ἀποκοπή δηλαδή χεριῶν καί ποδιῶν¹⁰⁷.

Οἱ στρατιῶτες ἀναβαν τήν φωτιά μέ φρύγανα καί ξύλα¹⁰⁸. Ὅταν ἤθελαν νά τήν ἐνισχύσουν ἔριχναν στήν περιοχή πίσσα, ρυτίνη, λάδι¹⁰⁹. Ἐάν ὁ δικαστής ἤθελε νά εἶναι ὁ θάνατος τοῦ χριστιανοῦ πιό ὀδυνηρός καί θεαματικῶς τόν καταδίκαιζε «μακρῶ καί μαλθακῶ πυρί παραδοθῆναι»¹¹⁰ ἢ ἀντίθετα ἔδινε ἐντολή νά εἶναι ἡ φωτιά μεγάλη «μηδέν τῆς Βαθυλωνίας ἐκείνη»¹¹¹.

Οἱ στρατιῶτες προσήλωναν συνήθως τούς χριστιανούς σέ ξύλο γυ-

¹⁰⁰ Βλ. καί J. - P. CALLU, *Le jardin des supplices au Bas-Empire*, σ. 335.

¹⁰¹ Βλ. J. - P. CALLU, *Le jardin des supplices au Bas-Empire*, σ. 343.

¹⁰² Βλ. Καπιτωλίνα καί Ἐρωτηίς, A. SS. Oct. XII, σ. 217.

¹⁰³ Βλ. Ἀγάπη, Εἰρήνη καί Χιόνη, MUSURILLO σ. 286.

¹⁰⁴ Ἰουλιανή, Βυζαντινά 9 (1977), σ. 163-165.

¹⁰⁵ Κάρπος, Παῦλος..., MUSURILLO σ. 26 - Πιόνιος, MUSURILLO σ. 162.

¹⁰⁶ Λουκία, *Varia graeca sacra*, σ. 92, *Classica et Mediaevalia* 17 (1956), σ. 74.

¹⁰⁷ Βλ. Μάρτυρες Νικοπόλεως, A. SS. Jul. III, σ. 45.

¹⁰⁸ Κοσμάς καί Δαμιανός, A. SS. Sept. VII, σ. 470 - Ἰουλιανή, Βυζαντινά 9 (1977), σ. 163-165, Κάρπος, Παῦλος..., MUSURILLO σ. 26 - Πιόνιος, LATYSEV I, σ. 240. - Βλ. καί G. LOPUSZANSKI, *La police romaine et les chrétiens*, σ. 44 ὅπου ἀναφέρει τίς διαφορές πού παρουσιάζει τό λατινικό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τῶν Κάρπου καί Παύλου ἀπό τό ἑλληνικό ὡς πρός τά πρόσωπα πού ἔλαβαν μέρος στήν ἐκτέλεση. Γιά τήν ἱστορική ἀξία τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ καί τήν χειρόγραφη παράδοση βλ. P. FRANCHI DE CAVALIERI, *en Studi e Testi* 33 (1920), σ. 3.

¹⁰⁹ Λουκία, *Varia graeca sacra*, σ. 92, *Classica et Mediaevalia* 17 (1956), σ. 74.

¹¹⁰ Πάμφιλος..., A. SS. Jun. I, σ. 69-70.

¹¹¹ Ὀλίβια (ἢ Λίβια), *Εὐτροπία, Λεωνίς...*, An. Boll. 76 (1958), σ. 314.

μνοῦς¹¹², ἔδεναν τό στόμα μέ ἱμάντα¹¹³ καί τούς ἔβαζαν, ἄνδρες καί γυναῖκες, στή μέση τῆς φωτιᾶς¹¹⁴. Ὅρισμένες φορές τούς διέτασαν νά μποῦν μόνι τους στή φωτιά. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, στήν προσπάθειά τους νά ἠρωποιοῦν ὅσο τό δυνατόν περισσότερο τούς μάρτυρες, ἐπισημαίνουν ὅτι οἱ χριστιανοί μόνι τους μέ πολλή προθυμία πλησίαζαν στήν πυρά¹¹⁵. Ἄλλοτε τοποθετοῦσαν τούς καταδίκους στόν τόπο ὅπου ἐπρόκειτο νά ἀνάβουν τήν πυρά καί στή συνέχεια τήν ἀναβαν. Τό μαρτύριο τοῦ Πιονίου περιγράφει ζωντανά καί μέ λεπτομέρειες τήν ἐκτέλεση στήν πυρά: «Ἀπελθόντος δέ αὐτοῦ μετά σπουδῆς εἰς τό στάδιον... καί ἐπιστάντος τοῦ κομενταρησίου ἐκὼν ἀπεδύσατο... ἤπλωσεν ἑαυτὸν ἐπὶ τοῦ ξύλου καί παρέδωκε τῷ στρατιῶτῃ πείραι τούς ἦλους... Ἀνώρθωσαν οὖν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ξύλου, καί λοιπόν μετά ταῦτα καί πρεσβυτέρον τινα Μητρόδωρον τῆς αἰρέσεως τῶν Μαρκιωνιστῶν. Ἐτυχεν δέ τὸν μὲν Πιόνιον ἐκ δεξιῶν, τὸν δέ Μητρόδωρον ἐξ ἀριστερῶν, πλὴν ἀμφότεροι ἔβλεπον πρὸς ἀνατολάς. Προσενεγκάντων δέ αὐτῶν τὴν ὕλην καί τὰ ξύλα κύκλω περισωρευσάντων... ἤδη δέ τῆς φλογός αἰρομένης...»¹¹⁶.

Πρίν μποῦν στήν πυρά οἱ χριστιανοί ζητοῦσαν καί τούς ἐπέτρεπαν νά προσευχηθοῦν¹¹⁷. Ἐπίσης ζητοῦσαν καί ἔβλεπαν τούς συγγενεῖς καί φίλους, οἱ ὅποιοι εἶχαν συγκεντρωθεῖ γιά νά τούς ἀποχαιρετήσουν καί νά παρακολουθήσουν τήν ἐκτέλεση¹¹⁸.

Ἡ προσπάθεια τῶν Ρωμαίων νά μεταπίσουν τόν χριστιανό νά ἀποστατήσει δέν σταματοῦσε μέχρι καί ὅταν εἶχε ἀρχίσει ἡ διαδικασία τῆς ἐκτελέσεως. Εἶχαν καθηλώσει τόν Πιόνιο στό ξύλο. Πρίν τόν βάλλουν στήν πυρά «ὁ δημόσιος εἶπεν· Μετανόησον καί ἀρτήσονται σου οἱ ἦλοι...». Ὁ

¹¹² Ὁ ἡγεμῶν τόν Θεόδωρο «ξύλω προσηλώσας καί γυμνάς σαρκῶν τὰς πλευράς ἀποδείξας, τέλος πυρί κατακαίει...», Θεόδωρος τήρων, LATYSEV I, σ. 90, An. Boll. 80 (1962), σ. 321. - Τό ἴδιο ἔγινε καί μέ τούς Κάρπο καί Παῦλο. Ἡ ἀδελφή τους Ἀγαθονίκη «... ἀποδυσασμένη τὰ ἱμάτια... ἐφήπλωσεν ἑαυτήν ἐπὶ τοῦ ξύλου». Κάρπος, Παῦλος..., MUSURILLO σ. 26, 28.

¹¹³ Βλ. Γουρίας, Σαμωνᾶς καί Ἀθιθος, *Menaea* Nov. 15.

¹¹⁴ Λουκιλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 191, 84 (1966), σ. 16-17, 26 - Ὀλίβια (ἢ Λίβια), Λεωνίς, *Εὐτροπία...*, An. Boll. 76 (1958), σ. 314.

¹¹⁵ Ὁ Πορφύριος, ὑπηρετῆς τοῦ Παμφίλου, π.χ. πλησιάζει τήν πυρά «ἤδη ἑαυτῷ τῆς φλογός πελαζούσης... τῷ γέ τοι πυρᾶς ἐξ ἀποστήματος κύκλω περὶ αὐτὸν ὀφθείσης, ἐνθένδε κἀκεῖθε ὑφαρπάζει τῷ στόματι τὴν φλόγα, ἐπισπέρχων αὐτὸν ἑαυτὸν ἐπὶ τὴν προκειμένην πορείαν». Πάμφιλος καί σύντροφοι, A. SS. Jun. I, σ. 69.

¹¹⁶ Πιόνιος, MUSURILLO σ. 162-164, LATYSEV I, σ. 240.

¹¹⁷ Ἰουλιανή, Βυζαντινά 9 (1977), σ. 163-165, Θεόδωρος τήρων, LATYSEV I, σ. 90 - Λουκιλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 191, 84 (1966), σ. 16-17, 26.

¹¹⁸ Βλ. Πάμφιλος καί σύντροφοι, A. SS. Jun. I, σ. 69.

Πιόνιος ἀρνήθηκε καί ἡ διαδικασία συνεχίσθηκε¹¹⁹.

Οἱ Ῥωμαῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὴ φωτιά ὡς μέσο γιὰ νά θανατώσουν μέ διάφορους τρόπους τούς χριστιανούς. Ἐνα μικρὸ παιδί καταδικάστηκε νά καεῖ στό θωμό. Οἱ στρατιῶτες τὸ ἔρριξαν στή μέση τοῦ θωμοῦ ὅπου ἔκαιγε ἡ φωτιά¹²⁰.

Ἡ Πελαγία καταδικάστηκε νά μπεῖ σέ πυρακτώμενο βόδι. Ὁ Διοκλητιανὸς διέταξε τούς στρατιῶτες νά φέρουν χάλκινο βόδι «καὶ ξύλα καὶ νάφθαν καὶ στέαρ χοίρειον καὶ ὑποκαῆναι τὸν βοῦν». Πυράκτωσαν τὸ βόδι καὶ ὁ αὐτοκράτωρ διέταξε τὴν Πελαγία νά βγάλει τὰ ἱμάτιά της. Στὴ συνέχεια οἱ στρατιῶτες ἔβαλαν τὸ κεφάλι της μέσα στό σῶμα τοῦ βοδιοῦ¹²¹.

Στὴ διάρκεια τῆς ἐξετάσεως οἱ δικαστές διέταζαν διάφορα βασανιστήρια. Γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν βασανιστηρίων αὐτῶν χρησιμοποιοῦσαν τὴν φωτιά καὶ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὶς περισσότερες φορές τὸν θάνατο τῶν χριστιανῶν. Ἐάπλωσαν π.χ. τὴ Νεονίλλα στὴ γῆ καὶ ἔβαλλαν ἐπάνω στά σπλάγχνα της ἀναμμένη ἀνθρακιά. Ἡ Νεονίλλα πέθανε. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μέ τὸν Τιθούριτο, τὸν ὁποῖο ὑποχρέωσαν νά περπατήσει ἐπάνω σέ ἀναμμένη κάρβουνα μέ γυμνά πόδια¹²². Ἡ πυρακτωμένη ἔσχάρα ἦταν βασανιστήριο ὀδυνηρὸ καὶ ἀπάνθρωπο. Ἐάπλωναν τὸν χριστιανὸ ἐπάνω στὴν ἔσχάρα καὶ ἀπὸ κάτω ἀναθάν φωτιά. Ἄλλοι ἐπιζοῦσαν, ἄλλοι πέθαιναν¹²³.

Μέσα σέ λέβητες μέ πίσσα, ἄσφαλο, μολύβι καὶ θειάφι ἔρριχναν τούς χριστιανούς. Κάτω ἀπὸ τὸν λέβητα ἔβαζαν ξύλα καὶ «πῦρ μετὰ κληματίδων καὶ στούπης ἀνεκόχλαζεν ἡ πίσσα διὰ τῆς φλογός ὑψηλότερον ὀθειύσκου». Ἐάν οἱ χριστιανοὶ ἦταν πολλοὶ ἔβαζαν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ λεβητῶν. Τριάντα ἕνας χριστιανοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, καταδικάστηκαν σ' αὐτὸ τὸ μαρτύριο. Τοποθετήθηκαν χωριστὰ τριάντα ἕνας λέβητες καὶ μπηγαν μέσα ἀνά ἕνα. Δημόσια, συνήθως στὸν ἵππόδρομο, γινόταν ἡ ἐκτέλεση¹²⁴.

Ὁ Μαξιμιανὸς διέταξε νά ὑποστεῖ ὁ Οὐρπασιανὸς ἀπάνθρωπο βασανιστήριο. Κατασκεύασαν σιδερένιο κλουβί, τὸν ἔβαλλαν μέσα καὶ γύρω-γύρω τὸν ἔκαιγαν μέ ἀναμμένες λαμπάδες. Ὁ Οὐρπασιανὸς πέθανε ἀφοῦ κή-

¹¹⁹ Πιόνιος, MUSURILLO, σ. 162.

¹²⁰ Βλ. Παφνούτιος καὶ σύντροφοι, An. Boll. 40 (1922), σ. 337-338.

¹²¹ Πελαγία, A. SS. Maii I, σ. 750-751.

¹²² Κλαύδιος, Ἀστέριος, Νέων καὶ Νεονίλλα, Menaea Oct. 30.

¹²³ Βλ. π.χ. Ἰππόλυτος, An. Boll. 100 (1982), σ. 52-53, Inédits byzantins, σ. 297-298, LATYSEV II, σ. 265.

¹²⁴ Ἰουλιανὸς καὶ Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 287, Synax. Eccl. CP., σ. 760-761, Ἰουλιανή, Βυζαντινὰ 9 (1977), σ. 163-165.

καν οἱ σάρκες καὶ τὰ ὀστά του¹²⁵.

Τρεῖς Καλυτινοὶ τεχνίτες θανατώθηκαν μέ τρόπο πού εἶχε σχέση μέ τὸ ἐπάγγελμά τους, «... τοὺς διὰ ἐργασίας θαναύσου ζῶντας, τῆς ἐν πυρὶ, διὰ πυρός ἀγαγεῖν... καὶ τῆς τοῦ σιδήρου ἐργασίας ἐκείνης, ἦν πῦρ οὐ κατειργάσατο, καταπαίξαι διὰ τινος ὁμοίας διαχωνεύσεως...». Οἱ δῆμιοι ἔλυωσαν μόλυβδο, ἔβαλαν σέ κάθε ἑνὸς τὸ στόμα χώνη, ἕνα εἶδος ἀγγείου πού ἦταν δεκτικὸ ὑγροῦ, καὶ ἔρριξαν καυτό μάλυβδο. Μέ τὸν τρόπο αὐτὸ κήκταν ἐσωτερικά¹²⁶. Πρόκειται γιὰ μία στοιχειώδη ἐπιπόνηση καὶ ἐφαρμογὴ τῆς talio, τοῦ ἀντιπεπονητός. Στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο ἡ ἰδέα αὐτὴ ἴσχυε γιὰ τὴν ποινὴ σέ συνάρτηση μέ τὸ ἀδίκημα: ἡ πυρὰ γιὰ τὸν ἐμπρηστή, ὁ καυτὸς μόλυβδος στό στόμα ἐκείνου πού ἔκανε ἐπικίνδυνες ὁμιλίες (συζητήσεις).

Ἄλλος τρόπος ἐκτελέσεως ἦταν ὁ κλίβανος¹²⁷, τὸν ὁποῖο ἔκαιγαν τόσο «ὥστε μήτε τὴν αὔραν τοῦ πυρός ὑποφέρειν ἀνθρώπων»¹²⁸. Ἐβαζαν τὸν χριστιανὸν στὸν κλίβανο δεμένο καὶ σφράγιζαν συνήθως τὸ στόμιό μέ λίθο. Ἐάν οἱ καταδικοὶ ἦταν πολλοὶ ἔμπαιναν ὅλοι μαζί. Ὁ Μώκιος π.χ. μπηκε στὸν κλίβανο μέ ἄλλους τρεῖς¹²⁹. Πρὶν μπουν οἱ χριστιανοὶ ζητοῦσαν καὶ τοὺς ἔδιναν χρόνον γιὰ νά προσευχηθοῦν¹³⁰. Μέσα στὴν κάμινο ἔμεναν μερικές ἡμέρες. Ὁ Νεόφυτος π.χ. ἔμεινε ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ δικαστή¹³¹. Στὶς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς ὁ Διοκλητιανὸς εἶχε οἰκοδομήσει εἰδικὴ κάμινο γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν χριστιανῶν «... ἀναρίθμητον πληθος ἐν αὐτῇ ἀναλώσας ἐκέλευσεν ἡμέραν καθ' ἡμέραν ὑποκαίεσθαι αὐτῆν»¹³².

¹²⁵ «... ἐνδεδμημένον τὸν σιδηροῦν κλωθὸν ἐκείνον δι' ὄλου τοῦ σώματος ἐκέλευσεν λαμπάδας ἀναφθῆναι καὶ γύρωθεν αὐτοῦ ἀνηλεῶς κατακαίεσθαι... ἐνδον τοῦ ὄργανου ἐκείνου ὦν κρεμάμενος... τοσοῦτον κατεκαύθη, ἕως οὐ πᾶσαι αἱ σάρκες αὐτοῦ κατέρρευσαν, ὥσπερ κηρός, συγχοσθεῖσαι καὶ ἀναμιγεῖσαι τῇ γῆ, καὶ τὰ ὀστά αὐτοῦ γεγόνασιν ὡς χοῦς... καὶ οὕτως ἐτελειώθη». Οὐρπασιανός, Menaea Mart. 9.

¹²⁶ Βλ. Ἀλφειός, Ζώσιμος..., TAFEL, σ. 34-35.

¹²⁷ Βλ. π.χ. Νεόφυτος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 247, B. Z. 75 (1982), σ. 4-5, Θεόπεμπτος καὶ Θεωνᾶς, J. O. B. 30 (1981), σ. 154, Menaea Jan. 5 – Εἰρηναῖος ἐπίσκοπος, LATYSEV II, σ. 311 – Ἰουλίττα, LATYSEV II, σ. 228 – Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 348-349, Κάρπος, Παῦλος, Ἀγαθονίκη, P. G. 115 στ. 125 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 307 – Κοσμάς καὶ Δαμιανός, O. C. P. XLVII (1981), σ. 404 – Παῦλα, Inédits byzantins, σ. 65 – Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, A. SS. Maii IV, σ. 313 – Τρόφιμος καὶ Εὐκαρπίων, Dix textes, σ. 110.

¹²⁸ Βλ. Παῦλα, Inédits byzantins, σ. 65.

¹²⁹ Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 168, 83 (1965) σ. 16-17.

¹³⁰ Καπιτωλίνα καὶ Ἐρωτηῖς, A. SS. Oct. XII, σ. 216-217.

¹³¹ Ὁ ἡγεμὼν διέταξε τούς δημίους τὸ Νεόφυτο «ἀσφαλῶς δεσμεύσαντας, τῶ κλιθᾶν ἐπεμβαλεῖν, καὶ τὸ στόμιον λίθῳ πωμάσαντας ἄχρι καὶ τρίτης διατηρεῖν ἀπαράνοικτον...». Νεόφυτος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα σ. 248-249, B. Z. 75 (1982), σ. 4-5.

¹³² Βλ. Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, A. SS. Maii IV, σ. 313.

Ἡ ποινή ad bestias (στά θηρία) ἀποτελεῖ ἐπιδείνωση τῆς ἐκτελέσεως τῆς θανατικῆς ποινῆς. Ὁ Παῦλος δὲν τὴν μνημονεύει¹³³. Ὁ νόμος καὶ τὸ ἔθιμο δὲν τὴν προβλέπουν γιὰ κανένα ἐγκλημα. Ἐπιτρεπόταν μόνον μαζί με τὴν σταύρωση καὶ τὴν πυρά, εἶναι δηλαδή *summum supplicium*¹³⁴. Τὴν ἐπέβαλλαν σὲ ἄνδρες καὶ γυναῖκες.

Ἡ ἐκτέλεση τῆς ποινῆς αὐτῆς γινόταν μέσα στό θέατρο¹³⁵ ἢ στό στάδιο, δημόσια, μπροστά σὲ πλῆθος κόσμου. Κήρυκες προανήγγειλαν στὴν πόλη τὸ γεγονός καὶ καλοῦσαν τὸν κόσμο νά προσέλθει στό θέατρο¹³⁶. Ἡ ἐκτέλεση γινόταν ἀτομικά ἢ ὁμαδικά, πολλοὶ δηλαδή χριστιανοὶ ἢ χριστιανοὶ καὶ κατὰδικοὶ γιὰ διάφορα κακουργήματα μαζί¹³⁷. Οἱ χριστιανοὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νά ἀμυνθοῦν γιατί συνήθως μετὰ ἀπὸ τὰ βασανιστήρια πού εἶχαν ὑποστεῖ ἦταν σὲ κακή κατάσταση¹³⁸. Ἀκόμη καὶ ἡ μετάβασή τους στό θέατρο ἦταν ὀρισμένες φορές ἀδύνατη. Ὁ Πρόβος, ὁ Τάραχος καὶ ὁ Ἀνδρόνικος δὲν μποροῦσαν νά βαδίσουν καὶ οἱ στρατιῶτες ἀγγάρευσαν μερικοὺς ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι τοὺς μετέφεραν ὡς τὸ στάδιο στοὺς ὤμους¹³⁹. Τοὺς ἔδε-

¹³³ Βλ. Pauli Sent. 5.17.3.

¹³⁴ Βλ. Th. Mommsen, Le droit pénal, III, σ. 265.

¹³⁵ Βλ. π.χ. Ἀγάπιος, Εὐσέβιος Μαρτ. Παλ. 3. 1-3, Κοδράτος, Κυπριανός... Α. SS. Mart. II, σ. 698 – Ἐλικονίς, Α. SS. Maii VI, σ. 743 – Θαλλέλαιος, Α. SS. Maii V, σ. 182 – Θερίνος, An. Boll. 100 (1982), σ. 67 – Ἐιρηναῖος ἐπίσκοπος, LATYSEV II, σ. 311 – Ἰουλιανὸς καὶ Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 294, Synax. Eccl. CP. σ. 762 – Μύρων, LATYSEV II, σ. 306 – Μάξιμος, Θεόδουλος καὶ Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109 – Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα σ. 349 – Κάρπος, Παπύλος..., P. G. 115 στ. 125 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 308 – Παντελεῖμων, LATYSEV II, σ. 220, P. G. 115 στ. 468-469, Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, Α. SS. Maii IV, σ. 315 – Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 173, 83 (1965), σ. 20 – Ἐλικονίς, Α. SS. Maii VI, σ. 743 – Θαλλέλαιος, Α. SS. Maii V, σ. 182 – Μάξιμος, Θεόδωτος, Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109-110, Λαυρέντιος, Εὐστός, Ἰππόλυτος, LATYSEV II, σ. 264 – Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 1078, Α. SS. Oct. V, σ. 582-583, Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 173, 83 (1965), σ. 20 – Τρόφιμος, Δορυμέδων καὶ Σαθθάτιος, P. G. 115 στ. 748, Α. SS. Sept. VI, σ. 19-20, Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, Inédits byzantins, σ. 244-248.

¹³⁶ Βλ. Μάξιμος, Θεόδωτος, Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109-110, Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, Α. SS. Oct. V, σ. 582-583, Inédits byzantins, σ. 244 – Παντελεῖμων, LATYSEV II, σ. 220, P. G. 115 στ. 469 – Τρόφιμος, Δορυμέδων καὶ Σαθθάτιος, P. G. 115 στ. 748.

¹³⁷ Βλ. π.χ. Ἀγάπιος, Εὐσέβιος Μαρτ. Παλ. 3. 1-3.

¹³⁸ «... ἡμῖνήτες, ἡκρωτηριασμένοι, τῶν μελῶν τῶν ἐπ' ὄψεσιν ἐστερημένοι, δι' ὧν γινώσκειται ἄνθρωπος καὶ καταδαπανηθέντες ταῖς τομαῖς καὶ ταῖς καύσεσιν...». Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 1078. – Ὁ Εὐθίωτος μεταφέρθηκε στό θέατρο «ὅλως κατεξεσμένος καὶ τετραυματισμένος ἀπὸ τῶν ξυστήρων...». Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, Α. SS. Maii IV, σ. 326.

¹³⁹ «... καὶ τινες ἀγγαρεύσαντες οἱ ἀπεσταλμένοι ἐπιτίθεισιν ἐπ' ὤμων αὐτῶν τοὺς ἀλλήλας τοῦ Χριστοῦ φέρειν ἐπὶ τὸ στάδιον· οὐ γὰρ ἡδύνατο ὅλως βαδίζειν ὡς ἐκ τῶν ἀφορήτων πλη-

ναν στό ξύλο¹⁴⁰ καὶ ἐξαπέλυαν ἐναντίον τους τὰ θηρία: ἄρκτους¹⁴¹, παρδάλεις¹⁴², λέοντες καὶ λέαινες¹⁴³, ταύρους¹⁴⁴. Ἐπτὰ θηρία ἐξαπολύθηκαν ἐναντίον τοῦ Θερίνου¹⁴⁵. Τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν χαρακτηρίζουν τὰ θηρία αὐτὰ ὡς φοβερά¹⁴⁶. Ὁ θηριοκόμος προσπαθοῦσε νά ἐξαγριώσει τὰ θηρία μέ κάθε τρόπο, γιατί διαφορετικά ὁ δικαστὴς τὸν ἀπειλοῦσε μέ θανατικὴ ποινή. Ὅταν οἱ χριστιανοὶ ἔμεναν ἀνέπαφοι ὁ δικαστὴς ἔδινε ἐντολὴ νά μαστιγωθοῦν τὰ θηρία ὥστε πιὸ ἄγρια πλέον νά ἐπιτίθενται ἐναντίον τους¹⁴⁷ ἢ νά τοὺς λύσουν ἀπὸ τὸ ξύλο καὶ νά τοὺς σπρώξουν πρὸς τὰ θηρία¹⁴⁸. Ὁ J. COLIN ἔχει διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ποινή ad bestias ἐκτε-

γῶν καὶ τῶν καυστηριῶν ἐξοιδηκότων τῶν σωμάτων αὐτῶν». Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, Inédits byzantins, σ. 246.

¹⁴⁰ Βλ. Εὐστός, Ἰππόλυτος, Λαυρέντιος, LATYSEV II, σ. 264 – Μάξιμος, Θεόδωτος, Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109-110. Ὁ J. COLIN, Les jours des supplices des martyrs chrétiens et les fêtes impériales ἐν Mélanges A. Piganiol, τ. 3, Paris 1966, σ. 1579 δημοσιεύει μίαν παράσταση μάρτυρα χριστιανοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι δεμένος στό ξύλο καὶ ἐκτίθεται ad bestias. Ἐνας λέων τοῦ ἐπιτίθεται. Ἡ παράσταση αὐτὴ εἶναι ἀπὸ ρωμαϊκὸ λύχνο.

¹⁴¹ Βλ. Ἀγάπιος, Εὐσέβιος Μαρτ. Παλαιστίνης, 3. 1-3, Μάξιμος, Θεόδωτος, Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109-110, Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, Α. SS. Maii IV, σ. 315 Menaea Dec. 30 – Τρόφιμος, Δορυμέδων καὶ Σαθθάτιος, P. G. 115 στ. 748, Α. SS. Sept. VI, σ. 19-20.

¹⁴² Βλ. Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα, σ. 349 – Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 1078 – Ἐλικονίς, Α. SS. Maii VI, σ. 743 – Μάξιμος, Θεόδωτος, Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109-110, Τρόφιμος, Δορυμέδων καὶ Σαθθάτιος, Α. SS. Sept. VI, σ. 19-20.

¹⁴³ Βλ. Ἐλικονίς, Α. SS. Maii VI, σ. 743 – Θαλλέλαιος, Α. SS. Maii V, σ. 182 – Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 1078 – Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, Α. SS. Maii IV, σ. 315, Menaea Dec. 30 – Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 173, 83 (1965), σ. 20.

¹⁴⁴ Βλ. Μάξιμος, Θεόδωτος καὶ Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109-110, Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, Α. SS. Maii IV, σ. 327 – Τρόφιμος, Δορυμέδων καὶ Σαθθάτιος, Α. SS. Sept. VI, σ. 19-20.

¹⁴⁵ Βλ. Θερίνος, An. Boll. 100 (1982), σ. 67.

¹⁴⁶ «Ἀνδροφόνος, ὁμοτάτη ἄρκτος», «λέοντες σαρκοφάγος». Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα σ. 349 – Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 1078 – Ἐλικονίς, Α. SS. Maii VI, σ. 743 – Οἱ ἀρῖνάρχες ἐνημερώνουν τὸν ἀνθύπατο «Ἐχομεν δύο λέοντας σαρκοφάγους, καὶ ἰδοὺ ἡμέραι τρεῖς νηστεῖς εἰσὶν καθειργμένοι ἐν τῇ γαλεάργα· ἐκείνοις παραρριζόμεν αὐτὴν καὶ ἀναλοῦσιν αὐτὴν ἐξαίφνης ὡσεὶ ἀκρίδα...». Τρεῖς ἡμέρες νηστικός ἦταν ὁ λέων πού ἐξαπολύθηκε ἐναντίον τοῦ Μωκίου. Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 173, 83 (1965), σ. 20 – Ὁ ταῦρος πού ἐξαπολύθηκε ἐναντίον τοῦ Εὐθίωτου ἦταν φοβερός «ὅς οὐ τοσοῦτον θρώμασιν ἐτρέφετο ὅσον τοῖς τῶν φονευομένων αἵμασιν, οὗς αὐτὸς ἐθανάτου· μετὰ γὰρ τὸ ἀνελεῖν τὸν καταδικασθέντα, ὁ ταῦρος ὡς κίων τὸ χυθὲν αἷμα ἐπὶ τῆς γῆς τῇ γλώσση ἐξέλειχεν». Φιλέταιρος καὶ Εὐθίωτος, Α. SS. Maii IV, σ. 327-328.

¹⁴⁷ Βλ. Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, Α. SS. Oct. V, σ. 583.

¹⁴⁸ «... λύσαντες οἱ θηριοτρόφοι τοῦ ξύλου τὸν ἅγιον ἐπὶ τὸ θηρίον συνῶθον...». Μάξιμος, Θεόδωτος καὶ Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109-110.

λείτο σέ όρισμένες ήμερομηνίες πού άντιστοιχοϋν σέ γιορτές αυτοκρατορικές: στίς dies imperii καί natalis. Οί Μάρτυρες τής Παλαιστίνης εκτελέσθηκαν κατά τήν διάρκεια θεαματικῶν εορτῶν (θηριομαχίες) πού δόθηκαν πρὸς τιμὴν καί γιά τήν εϋδαιμονία τῶν αυτοκρατόρων καί καισάρων τής τετραρχίας¹⁴⁹.

Στήν ποιή ad bestias ό θάνατος μποροϋσε νά επέλθει άμέσως ή μετά άπό πολλές επιθέσεις τῶν θηρίων. Οί συντάκτες τῶν άγιολογικῶν έργων μās πληροφοροϋν ότι τά θηρία δέν πείραζαν τούς χριστιανούς, αλλά κάθονταν στά πόδια τους¹⁵⁰. "Ένα είναι βέβαιο ότι όταν ό κατάδικος χριστιανός έμπαινε στό θέατρο άργά ή γρήγορα θά πέθαινε μπροστά στά μάτια του πλήθους. "Όταν άποτύγχαναν όλες οι προσπάθειες νά θανατωθοϋν οι χριστιανοί άπό τά θηρία ό δικαστής διέτασε τούς μονομάχους¹⁵¹ νά τούς άποκεφαλίσουν «ξίψει» μέσα στό στάδιο ή σπανίως νά εκτελεσθοϋν εκτός θεάτρου.

Ή θεαματική θανάτωση μέσα στην άρένα άπό τά θηρία είναι παραπλήσια μέ τίς μονομαχίες. Οί άγῶνες, όμως, τῶν μονομάχων ήταν ludus πού προερχόταν άπό munus. Οί μονομάχοι ήταν συνήθως έθελοντές, δέν στρατολογοϋνταν δηλαδή όλοι άπό τούς επαγγελματίες ή τούς έρασιτέχνες, ενῶ οι καταδικασμένοι ad bestias κατέβαιναν, επίσης, στην άρένα, αλλά παρά τήν θέλησή τους, άκούσια. Άντιμέτωποι μέ τά θηρία δέν είχαν όπλα γιά νά άμυνθοϋν καί τά θηρία τούς καταβρόχιζαν. Τό θέαμα αυτό δέν είχε γιά τούς θεατές τό ίδιο πάθος καί τήν ίδια άγωνία πού είχαν οι μονομαχίες¹⁵². Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν δέν μνημονεύουν πουθενά καταδίκη χριστιανῶν σέ μονομαχίες.

Στίς πόλεις πού ήταν κοντά σέ θάλασσα, ποταμό ή λίμνη συνηθισμένη ποιηή γιά τόν χριστιανό ήταν ό καταποντισμός στά νερά συνήθως μέσα σέ σάκκο (roena cullei). Πρόκειται γιά ποιηή πού σύμφωνα μέ τίς διατάξεις

¹⁴⁹ Βλ. J. COLIN, Les jours des supplices des martyrs chrétiens et les fêtes impériales, εν Mélanges A. Piganiol, τ. 3, Paris 1966, σ. 1565, 1570-1575.

¹⁵⁰ Βλ. H. DELEHAYE, Les passions des martyrs et les genres littéraires, Bruxelles 1966, σ. 211.

¹⁵¹ Βλ. Τρόφιμος, Δορυμέδων καί Σαββάτιος, P. G. 115 στ. 749, A. SS. Sept. VI, σ. 19-20, Φιλέταιρος καί Εϋθίωτος, A. SS. Maii IV, σ. 327-328. "Ο Δέκιος διέταξε νά μποϋν στό θέατρο μονομάχοι καί νά σφάζουν τόν Άθδονά καί τόν Σεμονά. Πράγματι «κατά τό άσεβές αυτού πρόσταγμα κόντοις υπό τῶν μονομάχων τῶν μαρτύρων κρουσθέντων πάσης τε αυτών τής ένδοθεν τῶν σπλάγγνων όμοϋ διαπλάσεως εκχυθείσης...». Λαυρέντιος, Ξύστος, Ήπόλυτος, I. nédits byzantins, σ. 290-291.

¹⁵² Βλ. TH. MOMMSEN, Le droit pénal, III, σ. 297-299, D. GRODZYNSKI, Tortures mortelles et catégories sociales, σ. 368.

του ρωμαϊκού δικαίου επέβαλλαν στους ενόχους parricidium¹⁵³, γιά φόνο δηλαδή εν ευρεία έννοια ενός ελεύθερου ανθρώπου. Βασίζεται στην ιδέα ότι άφ' ενός μέν τό νερό έχει δύναμη εξαγνιστική, άφ' έτέρου δέ ό εγκληματίας στερείται ταφής¹⁵⁴. Δέν έχει εξακριβωθεί ποιά εποχή εμφανίσθηκε ή ποιηή αυτή. "Ο Κικέρων τήν άποδίδει στους maiores. "Ο auctor ad Herennium άναφέρει άποσπασματικά ένα κείμενο σχετικά μέ τόν culleus πού προέρχεται προφανώς άπό τούς ποντίφηκες καί έγινε νόμος τήν περίοδο τής Δημοκρατίας. "Η ιερατική αυτή προέλευση συνηγορεί γιά τήν άρχαιότητα τής ποιηής, τήν όποία δέχεται καί ό Κικέρων¹⁵⁵. Καταργήθηκε τά τελευταία χρόνια τής Δημοκρατίας. "Όταν τήν περίοδο τής Ήγεμονίας επανήλθε ή θανατική ποιηή ή roena cullei επιβαλλόταν σπάνια¹⁵⁶. "Ο Παϋλος μάλιστα, μās πληροφορεί ότι στην εποχή του είχε περιπέσει σέ άχρησία καί ότι οι ποιηές πού επιβάλλονταν στους ενόχους parricidium ήταν κυρίως ή πυρά καί ad bestias¹⁵⁷. Παρά ταϋτα τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν άναφέρουν ως συνηθισμένη ποιηή τόν καταποντισμό στά νερά¹⁵⁸ καί τήν χαρακτηρί-

¹⁵³ Γιά τό parricidium βλ. μεταξύ άλλων H. KUPISZEWSKI, Quelques remarques sur le «parricidium» dans le droit romain classique et post-classique, εν Studi in onore di E. Volterra, τ. 4, Milano 1971, σ. 601-614 καί A. MAGDELAIN, Parricidas, εν Du chätiment dans la cité, σ. 549-571, όπου καί ή σχετική βιβλιογραφία.

¹⁵⁴ "Ο A. MAGDELAIN, Parricidas, σ. 549 παρατηρεί ότι ή ποιηή αυτή λειτουργεί λιγώτερο γιά νά τιμωρήσει τόν ένοχο καί περισσότερο γιά νά εκδιωχθεί αυτός άπό τόν κόσμο τῶν ζωντανῶν. Τό θέμα δέν είναι τόσο νά στερηθεί ό κατάδικος ταφής όσο νά έμποδισθεί ή επιστροφή του: τό φάντασμα του δέν μπορεί νά περάσει τά ύδατα. Οί Ρωμαίοι θεωροϋν ότι ό πατροκτόνος ή μητροκτόνος είναι τέρας καί όχι εγκληματίας. "Η σύγχρονη τάση είναι νά ταυτισθεί τό τυπικό τής ποιηής αυτής μέ μία procuratio prodigii. Έκτός άπό τούς ενόχους parricidium οι Ρωμαίοι έρριχναν στη θάλασσα καί τούς έρμαφρόδιτους. Καί στίς δύο περιπτώσεις πιστευαν ότι μέ τόν τρόπο αυτό ξεπλεναν (καθάριζαν) τήν πόλη άπό ένα ρύπο.

¹⁵⁵ Βλ. A. MAGDELAIN, ό. π., σ. 550.

¹⁵⁶ Βλ. TH. MOMMSEN, Le droit pénal, III, σ. 258-260.

¹⁵⁷ Pauli Sent. 5. 24 «Lege de parricidiis tenetur qui patrem, matrem, avum, aviam, fratrem, sororem, patronum, patronam occiderit. Hi esti antea insuti culleo in mare praecipitabantur, hodie tamen vivi exuruntur vel ad bestias dantur».

¹⁵⁸ Βλ. π.χ. Θεοδοσία, An. Boll. 16 (1897), σ. 128 - "Ερμυλος καί Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 18, 19, 36-39, 44 - Θαλλέλειος, A. SS. Maii V, σ. 181, 191, 193 - Ίουλιανός, LATYSEV II, σ. 86 - Βλάσιος, LATYSEV I, σ. 334. Άπφιανός καί Αϊδέσιος, An. Boll. 16 (1897), σ. 126-127, Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Άγ. Μνημεία, σ. 344, Κυπριακαί Σπουδαί 30 (1966), σ. 134 - Καλλιόστρατος, Byz. 53 (1983), σ. 328 - Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 341-342, Παντελεήμων, LATYSEV II, σ. 220 - Σαθίνος, LATYSEV I, σ. 220 - Χρϋσανθος καί Δαρεία, LATYSEV I, σ. 260, A. SS. Oct. XI, σ. 481 - Φιλήμων καί Άπολλώνιος, A. SS. Mart. I, σ. 899 - Κοδράτος, Κυπριανός..., A. SS. Mart. II, σ. 699 - Γόρδιος, An. Boll. 79 (1961), σ. 14 - Δονάτος, Μακάριος..., A. SS. Maii V, σ. 151.

ζουν ὡς «θάνατον θιατότατον»¹⁵⁹.

Ἡ ἐκτέλεση τῆς ποινῆς γινόταν ὡς ἐξῆς: ἔβαζαν τὸν κατάδικο μέσα σέ σάκκο (culleus) ἀπὸ δέρμα ζώου ἢ λινό¹⁵⁹ μαζί με διάφορα ζῶα, κυρίως δηλητηριώδη ἕρπετά, καὶ ἄμμο. Ἐκλείναν καὶ ἀσφάλιζαν τὸν σάκκο με μόλυβδο καὶ τὸν ἔρριχναν στά νερά. Ἄλλοτε ὁ σάκκος περιεῖχε μόνον ἄμμο¹⁶¹ ἢ ἦταν ἄδειος¹⁶². Ὁ Εὐσέβιος στοὺς Μάρτυρες Παλαιστίνης μνημονεύει μία μόνον περίπτωση ροena cullei, τὴν ὁποία περιγράφει με λεπτομέρειες. Στὴν πόλη Τυρίων ὁ νεαρός Οὐλπιανός «μετὰ δεινὰς αἰκίας μάστιγὰς τε χαλεπωτάτας ἅμα κυνὶ καὶ ἀσπίδι, τῷ ἰοθόλῳ ἕρπετῷ, ὁμοβοιῆν περιβληθεὶς δορᾶ, θαλάττη παραδίδοται»¹⁶³. Τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὀρισμένες φορές ὁ χριστιανὸς σωζόταν καὶ τὴν διάσωση αὐτῆ, πού ὀφειλόταν σέ τυχαῖο γεγονός τὴν ἀποδίδουν σέ θεϊκὴ παρέμβαση¹⁶⁴.

Ὅταν δὲν ἔβαζαν τοὺς κατάδικους χριστιανούς σέ σάκκο τοὺς ἔρριχναν στά νερά ἀφοῦ προσαρτοῦσαν λίθους στά πόδια τους¹⁶⁵ ἢ στὸν τράχηλο¹⁶⁶. Ἄλλοτε τοὺς ἔρριχναν με δεμένα χέρια καὶ πόδια, ἀφοῦ προηγουμένως

¹⁵⁹ Βλ. Ἐρμούλος καὶ Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 19, 36-39, 44.

¹⁶⁰ Βλ. Καλλίστρατος, Byz. 53 (1983), σ. 238-239.

¹⁶¹ Βλ. Φιλήμων, Ἀπολλώνιος..., A. SS. Mart. I, σ. 899.

¹⁶² Βλ. Καλλίστρατος, Byz. 53 (1983), σ. 238, P. G. 115 στ. 888 – Φιλήμων, Ἀπολλώνιος..., A. SS. Mart. I, σ. 899.

¹⁶³ Εὐσέβιος, Μάρτυρες Παλαιστίνης, 5. 1. – Ὁ ΤΗ. MOMMSEN, Le droit pénal, III, σ. 259-260 περιγράφει τὴν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς αὐτῆς τὴν περίοδο τῆς Δημοκρατίας ὡς ἐξῆς: «D'après les récits que nous avons et qui nous rapportent vraisemblablement des mesures prises par les magistrats dans des cas concrets plutôt en vertu de leur bon plaisir qu' en vertu de dispositions légales, le condamné est tout d'abord flagellé, puis on lui enveloppe la tête avec une cape de peau de loup, on lui met des chaussures de bois, l'enferme dans un sac de peau de boeuf avec des serpents et autres animaux, le conduit au Tibre sur un char traîné par deux boeufs noirs et le précipite dans le fleuve».

¹⁶⁴ Ἡ περίπτωση τοῦ Καλλίστρατου εἶναι χαρακτηριστικὴ: «Ὁ δὲ σάκκος θεῖα τινὶ προμηθεῖα τῆ τῶν ὕδατων φορᾶ πέτρας ὑφάλου ρήγματι προσεσῶν διερράγη, τοῦ δικαίου καθάπερ ἐν κοιλιᾷ κήτους εἶσω τούτου προσευχομένου. Ἐμελλε δὲ πάντως ὁ τῶν θαυμασίων Θεός, ὡσπερ τὸν Ἰωάνη πρότερον, οὕτω δὴ καὶ αὐτὸν διασώσασθαι. Δύο τοιγαροῦν δελφίνες... κατὰ νῶτον τε τὸν ἅγιον ὑπολαθόντες, μεταωρίζουσιν, εἶτα τῷ αἰγιαλῷ προσελθόντες... τῆ γῆ αὐτὸν ἀποτίθενται». Καλλίστρατος, P. G. 115 στ. 888.

¹⁶⁵ Βλ. Ἀγάπιος, P. G. 20 στ. 1480 – Ἀφριανός καὶ Αἰδέσιος, An. Boll. 16 (1897), σ. 126-127.

¹⁶⁶ Βλ. Παντελεήμων, LATYSEV II, σ. 220, P. G. 115 στ. 468 – Χρύσαθος καὶ Δαρεία, LATYSEV I, σ. 260, A. SS. Oct. XI, σ. 481 – Ὁρέντιος, A. SS. Jun. IV, σ. 810, Synax. Eccl. CP. σ. 768 – Χριστόφορος, Synax. Eccl. CP., σ. 669 – Στὴν Κόρινθο μαζί με τὸν Παπία ἔρριξαν βίαια στὴ θάλασσα πολλές γυναῖκες ἀφοῦ εἶχαν δέσει στὸν τράχηλό τους πέτρες. Βλ. Κοδράτος, Κυπριανός..., A. SS. Mart. II, σ. 699.

τοὺς εἶχαν μαστιγώσει¹⁶⁷. Προσπαθοῦσαν με κάθε τρόπο νά βυθισθεῖ ἀμέσως ὁ χριστιανὸς ὥστε νά μὴν ἔχει τὴν δυνατότητα νά σωθεῖ. Ὁ Αὐρηλιανὸς διέταξε νά δέσουν στὸν τράχηλο τοῦ Μάμα μολύβδινη σφαῖρα καὶ ὕστερα νά τὸν ρίξουν στὴ θάλασσα¹⁶⁸. Τὸν Σαβίνο καὶ τοὺς συντρόφους του ἔρριξαν με δεμένο λίθο στά πόδια ἀπὸ τὸ πλοῦριο στὴ μέση τοῦ πελάγους¹⁶⁹. Μέσα σέ θάρκα ἔβαλλαν τὸν Θαλλέλειο καὶ τὴν ἄφησαν «μέσον πελάγους μόνη πρὸς μόνον περιφερέσθω»¹⁷⁰.

Ὁ Μαξιμιανὸς ἔπνιγε τοὺς χριστιανούς καὶ κυρίως τίς γυναῖκες στὸν ποταμὸ Ὁρόντη. Στὸν ἴδιο ποταμὸ ἔρριξαν καὶ τὸν Γόρδιο ἀφοῦ με ἐντολή τοῦ Μαξιμιανοῦ ἔδεσαν στὸν τράχηλό του «λίθον μυλίτην»¹⁷¹. «Μυλίτη λίθου» εἶχαν δέσει καὶ στὸν Παφνούτιο καὶ τὸν εἶχαν ρίξει στὸν ποταμὸ. Ὁ Παφνούτιος, ὅμως, τελικὰ δὲν πνίγηκε, ἀλλὰ «βληθεὶς εἰς τὸν ποταμὸν ἀνέπλευσεν σὺν τῷ μύλῳ ἐπάνω καὶ οὕτως ἐκάθητο ἐπάνω τοῦ λίθου ὡς ἐπάνω πλοίου φερόμενος»¹⁷².

Ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τοῦ Ἐρμούλου καὶ τοῦ Στρατόνικου δὲν ἦταν συνηθισμένος. Τοὺς ἔβαλλαν μέσα σέ σαργάνη (σχοῖνινο καλάθι) καὶ τοὺς ἔρριξαν στὸν Δούναβι. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στά τετραστικά του γιὰ τοὺς ἁγίους ὑπογραμμίζει τὸ ἀσυνήθιστο τοῦ τρόπου τῆς θανατώσεως τῶν δύο ἁγίων: ὁ Ἐρμούλος καὶ ὁ Στρατόνικος ἀνέθηκαν στὸν οὐρανὸ ἀπὸ νέα ὁδὸ, «καινὴ τρίθοσ»¹⁷³. Με ἀσυνήθιστο τρόπο θανάτωσε ὁ Διοκλητιανὸς πέντε τεχνίτες. Διέταξε νά τοὺς κλείσουν ζωντανούς μέσα σέ γλωσσοκόμα (φέρετρα) μολύβδινα καὶ νά τὰ καταποντίσουν στὸν ποταμὸ¹⁷⁴.

Τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν περιγράφουν πολλές καὶ ἀπάνθρωπες πινέες πού ἐπιβλήθηκαν στοὺς χριστιανούς. Π.χ. μία ἀπὸ τίς συντρόφους τοῦ Σεβαστιανοῦ, τῆ Ζωή, κρέμασαν σέ ψηλὸ δένδρο καὶ ἄναψαν φωτιά. Πέθανε ἀπὸ τὸν δυσώδη καὶ πνιγηρὸ καπνὸ, προφανῶς ἀπὸ ἀσφυξία¹⁷⁵. Στά πόδια

¹⁶⁷ Βλ. Καλλίστρατος, P. G. 115 στ. 897 – Δονάτος, Μακάριος..., A. SS. Maii V, σ. 151. Βλ. ἐπίσης ΤΗ. MOMMSEN, Le droit pénal, III, σ. 259.

¹⁶⁸ Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα σ. 344, Κυπριακὰ Σπουδὰ 30 (1966), σ. 134.

¹⁶⁹ Βλ. Σαβίνος, LATYSEV I, σ. 221.

¹⁷⁰ Θαλλέλειος, A. SS. Maii V, σ. 181-182.

¹⁷¹ Γόρδιος, An. Boll. 79 (1961), σ. 14 – Ὁ F. HALKIN παρατηρεῖ: «Diocletien faisait lier des pierres meulières au cou des esclaves du palais qu' on jetait à la mer (Lactance: De mortibus persecutorum, chap. 15). Dans son De mortibus persecutorum, chap. 50. Lactance raconte que la femme de Maximien fut précipitée dans l' Oronte, où elle-même, ou son mari, avait si souvent noyer des femmes vertueuses...», An. Boll. 79 (1961), σ. 14.

¹⁷² Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 342.

¹⁷³ Βλ. Ἐρμούλος καὶ Στρατόνικος, An. Boll. 75 (1957), σ. 324, 89 (1971), σ. 19, 36-39.

¹⁷⁴ Βλ. Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, A. SS. Nov. III, σ. 778.

¹⁷⁵ Βλ. Σεβαστιανὸς καὶ σύντροφοι, P. G. 116 στ. 812.

καί στόν τράχηλο τοῦ Σευηριανοῦ ἔδεσαν λίθους πολὺ μεγάλους καί βαρεῖς καί τόν κρέμασαν μέ σχοινή ἀπό τό τεῖχος τῆς πόλεως. Βρῆκε ἔτσι ἀργό καί τραγικό θάνατο¹⁷⁶. Ἄλλους χριστιανούς τοὺς ἔρριχναν σέ κρημνοὺς¹⁷⁷, ἄλλους τοὺς ἔδεναν σέ ἵππους, οἱ ὁποῖοι τοὺς ἔσυραν ἐπάνω σέ τραχεῖς δρόμους, ὅπως π.χ. τόν Ἰππόλυτο καί τόν Ὀρέστη¹⁷⁸, ἄλλους τοὺς λιθοβολοῦσαν¹⁷⁹, καί ἄλλους τοὺς ἔβαζαν σέ λάκκο μέ ἀσβέστι¹⁸⁰ ἢ σέ ὄρυγμα πού τό κάλυπταν μέ λίθους¹⁸¹ ἢ μέ χῶμα¹⁸². Τά κείμενα μνημονεύουν καί τόν τόπο ὅπου ἄνοιγαν τά ὄρυγμα: γιά τόν Χρῦσανθο καί τήν Δαρεία στή Σα-

¹⁷⁶ Ὁ δοῦς «τοῦτον ἐπὶ τό τεῖχος ἀνάγει καί δύο τινάς λίθους, τό μέγεθος μεγίστους, βαρεῖς τήν ὀκλήν, τό μέν τοῦ τραχήλου, τό δέ τῶν ποδῶν ἐκδήσας, καί σχοινίῳ πάλιν τόν μάρτυρα διαζώσας μετέωρον ἀπό τοῦ τεύχους ἀφήσιν, ὅπως τῷ τῶν λίθων θάρει τῶν μελῶν διασπασθέντων αὐτῷ βιαίως τήν ψυχὴν ἀπορρήξῃ... Ἡ μέν γάρ τῶν μελῶν διάπλασις τῆς οἰκείας ἀρμολογίας διεσπᾶτο καί τά ὅστα τῶν σαρκῶν ἐγυμνοῦτο...». Σευηριανός, P. G. 115 στ. 648-649, A. SS. Sept. III, σ. 362.

¹⁷⁷ Βλ. Νίκων, A. SS. Mart. III, σ. 21*-22*.

¹⁷⁸ Ἔδεσαν τόν Ἰππόλυτο ἀπό τά πόδια στοὺς τραχήλους δύο ἀγρίων ἵπων καί τοὺς ἐξαπέλυσαν νά τρέχουν σέ τραχεῖς καί ἀκανθώδεις τόπους. Οἱ ἵπποι «ἐξαρπάσαντες σφοδροτάτη καί ἀκαθέκτω τῇ ὀρμῇ τόν Ἰππόλυτον, καί ὅδε κάκεισε αὐτόν περιέκλοντες, τό σῶμα αὐτοῦ ταῖς πέτραις καί κατετιτρώσκειτο. Οὕτως, οὖν αὐτοῦ θιαίως συρομένου κατὰ τῶν πετρῶν, τήν ψυχὴν τῷ θεῷ ἐναπέθετο...». Ἰππόλυτος, An. Boll. 100 (1982), σ. 60, LATYSEV II, σ. 265-266, Inédits, byzantins, σ. 299 – Ἔδεσαν τά χέρια τοῦ Ὀρέστη μέ σιδερένιες ἀλυσίδες στά πόδια ἀγρίου ἵππου. Οἱ στρατιῶτες μαστίγωσαν τόν ἵππο καί τόν ἄφησαν νά φύγει. Ἔτσι ὁ Ὀρέστης «ἐπὶ μήκιστον ἀφεστηκός τόπου διάστημα, σταδίου σχεδόν που ρπ', ἀπό πόλεως Τυανέων μέχρι χώρου τινός, ἐπιχωρίως καλουμένου Βάτου, ἐνθα συρμῷ θιαιστάτῳ τῷ τοῦ ἀγριατάτου ἵππου δρόμῳ παρουσιάσας, εἰς χεῖρας θεοῦ παρατίθησι τό πνεῦμα». Ὀρέστης, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 337.

¹⁷⁹ Βλ. Τρόφιμος καί Θαλλός, LATYSEV I, σ. 267, Menaea Mart. II – Ὀλίβια (ἢ Λίβια), Εὐτροπία, Λεωνίς..., An. Boll. 76 (1958), σ. 312-314. Ἡ Εὐτροπία καί ἡ Λεωνίς «... τῶν λίθων γάρ νηγετοῦ δίκην ἐκριπτομένων, ὅστα συνετρίβοντο, ἴνες ἐσπᾶντο, ὀδόντες φατωμάτων ἐξερριζοῦντο, ὀφθαλμοὶ ἐξωρῦσσοντο καί πᾶν μέλος ᾄδει τοῖς στίγμασιν». – Γιά τόν λιθοβολισμό βλ. A. S. PEASE, Stoning among the Greeks and the Romans. ἐν TAPH A 38 (1907), σ. 5-18, G. GLOTZ ἐν D. A. G. R. s.v. lapidatio – A. W. LINTOTT, Violence in Republic Rome, Oxford 1968, σ. 6-8.

¹⁸⁰ Βλ. Κάρπος, Παπύλος..., P. G. 115 στ. 125.

¹⁸¹ Βλ. Ἰουλιανή καί Παῦλος, LATYSEV I, σ. 183 – Χρῦσανθος καί Δαρεία, LATYSEV I, σ. 261, A. SS. Oct. XI, σ. 483 – Φιλῆμων, Ἀπολλώνιος..., A. SS. Mart. I, σ. 898 – Σαράντα μάρτυρες, An. Boll. 40 (1922), σ. 333, 341.

¹⁸² Βλ. Θεόπεμπος καί Θεωνάς, J. Ö. B. 30 (1981), σ. 155 – Ὁ Διοκλητιανός διέταξε νά ρίξουν τόν ἡγεμόνα Θεθαΐδας σέ ὄρυγμα καί μετά «ἐπιχωσθῆναι τό ὄρυγμα. Τούτων πάντων γενομένων ἐκέλευσεν ἐπάνω τοῦ χάσματος τοῦ χωσθέντος τεθῆναι τόν θρόνον αὐτοῦ...». Φιλῆμων, Ἀπολλώνιος, A. SS. Mart. I, σ. 898.

λαρία ὁδοῦ¹⁸³ καί γιά ἄλλους ἐξω ἀπό τήν πόλη¹⁸⁴. Ἐάν οἱ καταδικοί ἦταν πολλοί ἐμπαιναν στό ὄρυγμα ὄλοι μαζί ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό. Τετρακόσιοι χριστιανοὶ εἶχαν καταδικασθεῖ σέ αὐτή τήν ποινή. Ὁ δικαστής ἔδωσε ἐντολή νά ἀνοιχθοῦν τέσσαρα ὄρυγμα καί νά μοῦν ἀνά ἑκατό¹⁸⁵. Πρὶν θάλουν τόν ἡγεμόνα Θεθαΐδας στό ὄρυγμα ἔδεσαν τά χέρια του καί τά πόδια του μέ σιδερένιες πέδες καί κρέμασαν στόν τράχηλό του «μυλικό λίθο»¹⁸⁶.

Ἄλλη ποινή πού ἐπέφερε τόν θάνατο ἦταν ἡ συντριβή τῶν σκελῶν, τῶν κνημῶν¹⁸⁷. Κοντά στή θάλασσα μέ ρόπαλα ἔθλασαν τά σκέλη τῶν σαράντα μαρτύρων καί τοῦ Ἀδριανοῦ καί τῶν συντρόφων του μέ σιδερένιους μοχλοὺς μέσα στή φυλακή. Οἱ σύντροφοι τοῦ Ἀδριανοῦ ἄπλωναν τά πόδια τους ἐπάνω σέ χάλκινο ἄκμων καί οἱ δῆμιοι προχωροῦσαν στό ἔργο τους. Ἡ Ναταλία μέ τά ἴδια της τά χέρια τοποθέτησε τά πόδια καί τό χέρι τοῦ συζύγου της Ἀδριανοῦ ἐπάνω στόν ἄκμων καί «δυνάμει μεγάλη κρούσαντες ἀπέτεμον αὐτοῦ τοὺς πόδας, συντρίψαντες τά κάλα αὐτοῦ. Καί ἐπιδούς τήν χεῖρα, ἐπέθηκε τῷ ἄκμωνι. Κρούσαντες δέ ἀπέτεμον αὐτήν. Καί εὐθέως παρέδωκε τήν ψυχὴν αὐτοῦ. Περιόντες δέ τοὺς ἄγιους οἱ δῆμιοι, τῷ ἄκμωνι καί τῷ μοχλῷ κατέκλων αὐτῶν τά σκέλη... καί ἕκαστος παρεδίδου τὰς ψυχὰς τῷ Θεῷ»¹⁸⁸.

Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν μνημονεύουν δύο ἀκόμη ποινές: τήν δηλητηρίαση καί τό λιμό. Ὁ Θεόπεμπος καταδικάσθηκε νά δηλητηριασθεῖ μέ φάρμακα καί ὁ Λουκιανός σέ «μακρόν λιμόν» μέσα στή φυλακή¹⁸⁹. Μνημονεύουν, ἐπίσης, καί μία ὁμαδική θανάτωση. Χριστιανοί, ἄνδρες καί γυναῖκες, εἶχαν συγκεντρωθεῖ σέ ἓνα σπήλαιο γιά τό μνημόσυνο τοῦ Χρῦσανθο καί τῆς Δαρείας. Ὁ Νουμεριανός ἔδωσε ἐντολή «ἀνοικοδομηθῆναι καί ἐμφραγῆναι τήν εἴσοδον τοῦ σπηλαιοῦ. Παραχρήμα γέγονε τοῦτο· καί λαξύσαντες κύκλῳ ἄνωθεν τόν τόπον, ἐπαφήκαν κατ' αὐτῶν γῆν καί μετασχόντες πάντες... ἐτελεύτησαν»¹⁹⁰.

¹⁸³ Βλ. Χρῦσανθος καί Δαρεία, A. SS. Oct. XI, σ. 483.

¹⁸⁴ Βλ. Φιλῆμων, Ἀπολλώνιος..., A. SS. Mart. I, σ. 898 – An. Boll. 40 (1922), σ. 333, 341.

¹⁸⁵ Βλ. Φιλῆμων, Ἀπολλώνιος..., An. Boll. 40 (1922), σ. 341.

¹⁸⁶ Βλ. Φιλῆμων, Ἀπολλώνιος..., A. SS. Mart. I, σ. 898.

¹⁸⁷ Βλ. Ἀδριανός, Ναταλία..., LATYSEV II, σ. 323-324, A. SS. Sept. IV, σ. 227-228, Κούιντος, LATYSEV II, σ. 142 – Σαράντα μάρτυρες, LATYSEV I, σ. 214, 346.

¹⁸⁸ Ἀδριανός, Ναταλία..., LATYSEV II, σ. 324, A. SS. Sept. IV, σ. 227-228.

¹⁸⁹ Θεόπεμπος καί Θεωνάς, J. Ö. B. 30 (1981), σ. 154, Menaea Jan. 5 – Λουκιανός, Menaea Oct. 15.

¹⁹⁰ Βλ. Χρῦσανθος καί Δαρεία, A. SS. Oct. XI, σ. 483, LATYSEV I, σ. 262.

Ἐκτός ἀπό τὴν θανατικὴ ποινὴ οἱ Ῥωμαῖοι ἐπέβαλλαν στοὺς χριστιανούς καὶ ἄλλες ποινές. Πολλοὶ καταδικάσθηκαν σέ καταναγκαστικά ἔργα στὰ μεταλλεῖα¹⁹¹. Τὰ καταναγκαστικά ἔργα, ποινὴ ἄγνωστη ἐπὶ Δημοκρατίας, ἐμφανίσθηκαν τὴν περίοδο τῆς Ἡγεμονίας. Ὑπάρχουν τρία εἶδη: τὰ μεταλλεῖα, τὰ ἰσόβια καταναγκαστικά ἔργα καὶ τὰ πρόσκαιρα. Ἡ καταδικη στὰ μεταλλεῖα θεωρεῖται ὅτι εἶναι ὁ πιὸ ἀστυρὸς τρόπος καταστολῆς μετὰ τὸν θάνατο¹⁹². Εἶναι ἰσόβια, ἐπιβάλλεται σέ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἀνεξαρτήτως ἡλικίας. Ἐπέφερε τὴν ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας (capitis deminutio maxima) μέ ὄλες τίς συνέπειες, περιουσιακές καὶ ἄλλες. Οἱ κατάδικοι εἶχαν τὴν μεταχείριση τῶν *servi roepae* πού ἀνήκαν στὸ κράτος. Τοὺς ξύριζαν τὸ μισὸ κεφάλι καὶ τοὺς στιγματίζαν μέ φωτιά. Ἐκτελοῦσαν τὴν ἐργασία δεμένοι μέ ἄλυσίδες καὶ κάτω ἀπὸ στρατιωτικὴ ἐπίβλεψη¹⁹³. Ὁ Εὐσέβιος στοὺς Μάρτυρες Παλαιστίνης ἀναφέρει πολλές καταδικές χριστιανῶν στὰ μεταλλεῖα.

Ὁ Βαλεριανὸς στίς διατάξεις τῶν ἐτῶν 257 καὶ 258 ὄριζε ὡς ποινὴ γιὰ τοὺς κληρικούς τὸν περιορισμὸ (deportatio), τὸν ἐκτοπισμὸ δηλαδὴ συνήθως σέ νῆσο¹⁹⁴. Εἶναι ποινὴ κεφαλικὴ¹⁹⁵ καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλεια ὄχι τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ τῆς πολιτείας (capitis deminutio media) καὶ τῆς περιουσίας¹⁹⁶. Ὁ Μαξιμιανὸς περιόρισε τὸν Φιλέταιρο καὶ τίς παρθένους πού τὸν ἀκολουθοῦσαν στὴν Προικόννησο, τόπο περιορισμοῦ ἀπὸ παλῆά ὅπου «ἐπενοήθη παρὰ τῶν παλαιῶν Βασιλέων ἔργον ἄξιον καταδίκων, λίθους τέμνειν καὶ κόρακα ἐπιθεῖσθαι σιδηρὸν τῷ νώτῳ τῶν ἐξοριζομένων, καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν τὰ τῶν κατακρίτων τέμνεσθαι μέλη...»¹⁹⁷. Ὁ Φιλέταιρος ἦταν μέ δεσμὰ καὶ κλοιὸ καὶ ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε δώσει ἐντολὴ ἂν μὲν ἄλλαζε ἀπόψεις νά τοῦ ἀφαιρέσουν τὰ δεσμὰ, ἀλλοιῶς «οὕτως σεσιδρωμένον ἀκαταστήσαι τῇ νήσῳ». Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξορία ἐπιβαλλόταν ὡς ποινὴ στοὺς χριστιανούς. Ἡ ἐξορία ἦταν ὁ περιορισμὸς τοῦ δικαιώματος

¹⁹¹ Στὴ Ἐθθαῖδα εἶχαν καταδικασθεῖ πολλοὶ «εἰς τὰ αὐτῶν μέταλλα διὰ Χριστόν». Ἀντωνίου, Ζεβινάς..., Ρ. Γ. 20, στ. 1492 – Στὴν Παλαιστίνην ὁ δικαστὴς καταδίκασε τοὺς συντρόφους τῆς Θεοδοσίας «ὅμοι πάντας τοῦ κατὰ Παλαιστίνην χαλκοῦ μετάλλου». Θεοδοσία, *An. Boll.* 16 (1897), σ. 128 – Καὶ ὁ Αἰδέσιος καταδικάσθηκε «τοῖς κατὰ Παλαιστίνην χαλκοῦ μετάλλου». Ἀφιανὸς καὶ Αἰδέσιος, *Εὐσέβιος Μαρτ. Παλ.* 5. 2.

¹⁹² *Pauli Sent.* 5.17.3.

¹⁹³ *D.* 48.19.8, 10, 23, 28. – *Th. Mommsen, Le droit pénal*, III, σ. 292-295.

¹⁹⁴ *D.* 48.22.7.

¹⁹⁵ *D.* 48.19.28 – *Pauli Sent.* 5.17.3.

¹⁹⁶ *D.* 48.22.6 – 48.22.14.

¹⁹⁷ *Βλ. Φιλέταιρος καὶ Εὐδῶτος, A. SS. Maii IV*, σ. 319, *Menaea Dec.* 30.

ἐπιλογῆς τοῦ τόπου διαμονῆς¹⁹⁸. Διοικητὴς ἐπαρχίας μέ ἐπιστολὴ τοῦ ἐνημερώνει τὸν καίσαρα ὅτι δὲν μπόρεσε νά μεταπεισε τοὺς χριστιανούς πού ἐμφανίσθηκαν στὸ βῆμα τοῦ καὶ «ἐξελαύνειν τῶν πόλεων περὶ πολλοῦ ἐποιούμεθα». Καὶ ὄσους μετανοοῦσαν καὶ προσέφεραν θυσιές τοὺς δεχόταν καὶ πάλι, ὄσους ὅμως «ἀνιάτως ἔχοντας διενευνόμενος εὐρισκον, τούτους αἰκίζειν, ἀνασταυροῦν, ὄνυξι ξέειν, πᾶσι τρόποις κολάζειν κατὰ τοὺς κειμένων νόμους οὐκ ἡμελήσαμεν...»¹⁹⁹.

Ἡ δήμευση, παρεπομένη συνήθως ποινὴ, ἀκολουθεῖ τὴν κεφαλικὴ²⁰⁰. Στὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων ἀναφέρεται σπάνια. Ὁ Δέκιος π.χ. ἐπιτρέπει νά ὑποστῇ ὁ Ἰππόλυτος κεφαλικὴ ποινὴ²⁰¹ καὶ νά δημευθεῖ ἡ περιουσία του. Πάντως δημεύσεις τῶν περιουσιῶν τῶν χριστιανῶν κυρίως στὴ διάρκειά τοῦ Μεγάλου Διογμοῦ πρέπει νά ἔγιναν πολλές. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν διάταξη τοῦ Μαξιμίνου, ὁ ὁποῖς ὄρισε ὅτι ὄσα χωριά ἢ οἰκίες εἶχαν δημευθεῖ, καὶ ἂν ἀκόμη εἶχαν πωληθεῖ ἢ δωρηθεῖ, θά ἐπιστρέφονταν στὴν Ἐκκλησία²⁰² καὶ τοὺς ἰδιοκτῆτες τοὺς.

Ποινὴ πού συχνά ἐπιβαλλόταν στίς χριστιανές ἦταν ὁ ἐγκλεισμὸς σέ πορνεῖο²⁰³. Οἱ δικαστὲς ἐπέβαλλαν τὴν ποινὴ αὐτὴ μετὰ ἀπὸ διαταγὴ τῶν

¹⁹⁸ *D.* 48.22.5 «Exilium triplex est: aut certorum locorum interdictio, aut lata fuga, ut omnium locorum interdicatur prater certum locum, aut insulae vinculum, id est relegatio in insulam». – Γιὰ τὴν ἐξορία, τὸν περιορισμὸ καὶ τίς διαφορές μεταξὺ τῶν δύο ποινῶν *βλ. Th. Mommsen, Le droit pénal*, III, σ. 301-303, 309-329, *U. Brasierello, La repressione penale*, σ. 272-323. *βλ. ἐπίσης, G. Crifò, Exilica causa, quae adversus exulem agitur. Problemi dell' aqua et ignis interdictio, ἐν Du châtement dans la cité*, σ. 453-497, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ θιβλιογραφία.

¹⁹⁹ *βλ. Κυπριανὸς μάγος, Ρ. Γ. 115* στ. 878.

²⁰⁰ *D.* 48.20.1 – *Th. Mommsen, Le droit pénal*, III, σ. 358-365.

²⁰¹ Μετὰ τίς ἐπανειλημμένες ἐξετάσεις καὶ τὰ βασανιστήρια ὁ Δέκιος «*Βαλεριανὸν προφέκτω τῶν αὐτοῦ συγκαθόδρων ἐπιτρέπει πᾶσαν τὴν οὐσίαν τοῦ μάρτυρος ἀφελεῖν, καὶ τῷ βασιλικῷ φύσκῳ προσενεγκεῖν, εἴτα τὸν Ἰππόλυτον πικρῶ ἀπολέσει μόρῳ*». Ἰππόλυτος, *An. Boll.* 100 (1982), σ. 58.

²⁰² Εὐσέβιου, Ἱστορία 9.10.11. «*Ἴνα μέντοι καὶ μείζων γένηται ἡ ἡμετέρα δωρεά, καὶ τοῦτο νομοθετησάι κατηξιώσαμεν ἵνα εἰ τινες οἰκίαι καὶ χωρία < ἄ > τοῦ δικαίου τοῦ τῶν Χριστιανῶν πρό τούτου ἐτύγχανον ὄντα, ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων εἰς τὸ δίκαιον μετέπεσον τοῦ φύσκου ἢ ὑπὸ τινος κατελήφθη πόλεως, εἴτε διάπρασις τούτων γεγνηται εἴτε εἰς χάρισμα δέδοται τινι, ταῦτα πάντα εἰς τὸ ἀρχαῖον δίκαιον τῶν Χριστιανῶν ἀνακληθῆναι ἐκελεύσαμεν, ἵνα καὶ ἐν τούτῳ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καὶ τῆς προνοίας αἰσθησιν πάντες λάβωσι*».

²⁰³ *βλ. Λουκία, Varia graeca sacra* σ. 92, *Classica et Mediaevalia* 17 (1956), σ. 74 – Θεοδώρα καὶ Δίδυμος, *A. SS. April.* III, σ. LXIV – Ἰουλιανὴ καὶ Παῦλος, *Latyşev I*, σ. 183 – Χρύσανθος καὶ Δαρεία, *Latyşev I*, σ. 260, *A. SS. Oct. XI*, σ. 482 – Ἀγάπη, Εἰρήνη καὶ Χιόνη, *Musurillo* σ. 290 – Χαριτίνη, *P. G.* 115, στ. 1004.

αυτοκρατόρων που όριζε «τάς αεί παρθένους ἢ θύειν τοῖς θεοῖς, ἢ εἰς ὕβριν παραδίδοσθαι»²⁰⁴. Οἱ χριστιανές πίστευαν ὅτι δέν ἐπρόκειτο γιά πορνεία, γιὰτί ὁ ἐγκλεισμός στό πορνεῖο δέν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς τους βουλήσεως, ἀλλά τῆς βίας τοῦ δικαστή²⁰⁵. Ἐπιφορτισμένοι μέ τήν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς αὐτῆς ἦταν οἱ δημοτικοί ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι καί παρέιχαν ἐλάχιστη τροφή στή χριστιανή²⁰⁶. Δέν ἐπιτρεπόταν νά καταδικασθοῦν σέ αὐτή τήν ποινή οἱ εὐγενεῖς γυναῖκες. Ἐάν ὁ δικαστής ἀπό ἄγνοια ἐπέβαλλε τήν ποινή αὐτή διέτασσε νά μήν ἐκτελεσθεῖ ὅταν μάθαινε τήν κοινωνική κατάσταση τῆς καταδίκου. Αὐτό, ὅμως, δέν γινόταν πάντα²⁰⁷.

Στούς χριστιανούς ἐπέβαλλαν διάφορες ἀτιμωτικές ποινές. Ὁ Μαξιμιανός π.χ. ἀπειλεῖ τόν Γόρδιο ὅτι ἂν δέν θυσιάσει «παραδώσω σε τῷ γυναικεῖω τῶν λαναρίων εἰς αἰσχύνην». Ὁ Γόρδιος παρέμεινε ἀκλόνητος καί καταδικάσθηκε «τῷ γυναικεῖω»²⁰⁸.

Πολλοί δοῦλοι ἦταν ὁπαδοί τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὅταν οἱ κύριοι τους τό μάθαιναν ἢ δέν ἀντιδρούσαν ἢ ἐπαιρναν διάφορα μέτρα ἐναντίον τους. Συνήθως τους ἔδιωχαν ἀπό τά σπίτια τους. Τήν Σαβίνα π.χ. ἡ κυρία της «δεσμοῖς καθυποβαλοῦσα τοῖς ὄρεσιν αὐτήν ὑπερώρισεν»²⁰⁹.

²⁰⁴ Βλ. Θεοδώρα καί Δίδυμος, A. SS. April. III, σ. LXIII.

²⁰⁵ Ἡ Θεοδώρα π.χ. λέει στό δικαστή «Νομίζω μή ἄγνοεῖν σε, ὅτι ὁ Θεός προαιρέσεώς ἐστιν, τήν γάρ προαίρεσίν μου τήν σώφρονα οἶδεν ὁ Θεός εἰ δέ ἀναγκάζεις με τοῦτο ποιῆσαι καί ἐκπορνευθῆναι, οὐκ ἔστιν τοῦτο πορνεία ἀλλά βία». Καί συνεχίζει «Καί πρό τούτου εἶπόν σοι, ὅτι ὁ Θεός προαιρέσεως τυγχάνει... ὅθεν καί ἀναγκαζομένη τοῦτο ποιεῖν, οὐχ ἡγοῦμαι πορνείαν· εἰ γάρ καί τήν κεφαλὴν μου θελήσης ἐκκόψαι, ἢ χεῖρα, ἢ πόδα, ἢ ὄλον τό σῶμα καταλύσαι, τοῦτο βίας σοι συνεργούσης ποιεῖς· ὅθεν καί τό ἐκπορνευθῆναί με, ὡς σύ λέγεις, οὐ τῆς ἐμῆς προαιρέσεώς ἐστιν, ἀλλά τῆς σῆς βίας...», Θεοδώρα καί Δίδυμος, A. SS. April. III, σ. LXIII.

²⁰⁶ Ὁ ἡγεμῶν Δουλικήτιος ἐκδίδει τήν ἀκόλουθη ἀπόφαση γιά τήν Εἰρήνην: «... σύ δέ, ἐπεὶ αἰτία γεγένησι καί πρότερον τῆς φυγῆς καί τῆς τῶν γραμματίων τούτων καί διφθερῶν ἀποκρύψεως, ἀπαλλαγῆναι τοῦ βίου οὐ τῷ αὐτῷ τρόπῳ σε κελεύω ἀθρόως, ἀλλά διά τῆς ἐπαρηξέως τῶν ἀγορανόμων τῆς πόλεως ταύτης καί Ζωσῖμου τοῦ δημοσίου εἰς πορνείον στήναι γυμνήν κελεύω, λαμβάνουσιν ἐκ τοῦ παλατίου ἕνα ἄρτον μόνον, μή ἐπιτρεπόντων τῶν ἀγορανόμων ἀναχωρεῖν σε», Ἀγάπη, Εἰρήνη καί Χιόνη, MUSURILLO σ. 290.

²⁰⁷ Ὁ ἡγεμῶν καταδίκασε τήν μητέρα τοῦ Ἰουλιανοῦ, Ἀσκληπιοδώρα, σέ πορνεῖο. Ὅταν πληροφορήθηκε «παρά τῆς τάξεως, ὡς εὐγενής ἐστί καί διατάγματα βασιλικά ἐπιφέρεται, ταύτη συντηροῦντα τό ἀκατάλληκτον, τοῦτο μὲν οὐ ποιεῖ...». Ἰουλιανός, LATYSEV II, σ. 86 – Παρά, ὅμως, τήν εὐγενική της καταγωγή ἡ Θεοδώρα καταδικάσθηκε σέ πορνεῖο. Θεοδώρα καί Δίδυμος, A. SS. April. III, σ. XIV.

²⁰⁸ Γόρδιος, An. Boll. 79 (1961), σ. 8-9. – Γιά τά «γυναικεῖα» ἢ τά αυτοκρατορικά ἐργαστήρια (ὕφαντήρια) ἐρίου βλ. L. ROBERT ἐν Cahiers archéologiques 8 (1956), σ. 28-36, R. E. G. 1958, σ. 269-270, no 316.

²⁰⁹ Βλ. Πιόνιος, MUSURILLO, σ. 146.

Σπανιώτατα ὁ αυτοκράτωρ, γιά λόγους προφανῶς πολιτικῆς σκοπιμότητος ἢ ὅταν δέν ὑπῆρχε αἰτία γιά τήν ἐπιβολή ποινῆς, ἀποφάσιζε νά μήν ὑποστῆ ὁ χριστιανός καμμία ποινή. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐπισκόπου Ἀκακίου²¹⁰.

Τά κείμενα τῶν μαρτυρίων μνημονεύουν τίς ποινές καί τά summa supplicia πού ὑπέστησαν οἱ χριστιανοί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική τους θέση. Οἱ διατάξεις τοῦ Βαλεριανοῦ ὄριζαν ὅτι οἱ honestiores ἔχαναν τά ἀξιώματά τους καί ἐάν ἐπέμεναν καταδικάζονταν σέ θάνατο. Τά ἴδια ὄρισε στή συνέχεια καί ὁ Διοκλητιανός. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, ἔχαναν τά ἀξιώματά τους οἱ χριστιανοί ἦταν δυνατόν νά καταδικασθοῦν σέ ὅποιαδήποτε πλέον ποινή. Ὁ δικαστής κατά τήν διάρκεια τῆς δίκης προειδοποιούσε τόν χριστιανό ὅτι ἂν ἐξακολουθοῦσε νά ἀρνεῖται νά θυσιάσει θά ἔχανε τά προνόμιά του καί θά τιμωρεῖτο «ὡς εἰς τῶν κακούργων»²¹¹ ἢ τοῦ ὑπενθύμιζε ὅτι στό δικαστήριό του δικάζονταν ληστές καί ἱερόσυλοι καί ὄχι ἄνθρωποι ἐλεύθεροι καί εὐγενεῖς²¹². Ἐξ ἄλλου οἱ χριστιανοί πολλές φορές ἀπό τήν στιγμή πού ὁμολογοῦσαν καί ἀρνοῦνταν νά θυσιάσουν μετά ἀπό ἐντολή ἡγεμονική ἔπαυαν νά ἔχουν τά ἀξιώματα καί προνόμιά τους²¹³. Ἀπό ἐκείνη τήν στιγμή ὁ δικαστής μπορούσε νά τοῦς ἐπιβάλλει βασανιστήρια καί ὅποιαδήποτε τιμωρία.

Οἱ συντάκτες τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ἀναφέρουν ὅτι σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ χριστιανός καταδικαζόταν ὡς ἔνοχος διαφόρων ἐγκλημάτων πού δέν ἀναφέρονται στίς διατάξεις βάσει τῶν ὁποίων εἶχε συλληφθεῖ καί δικασθεῖ. Τόν κατηγοροῦσαν καί καταδίκασαν κυρίως ὡς ἔνοχο μαγείας²¹⁴, ἀνυπακοῆς στίς αυτοκρατορικές διατάξεις, βλασφημίας κατά τῶν θεῶν καί τῶν ἡγεμόνων, ἀντιστάσεως κατά τῶν ἀρχῶν, στάσεως, ἀταξίας. Ὡς πρὸς

²¹⁰ Ὁ ἡγεμῶν Μαρκιανός «τῷ Δεκίῳ τά περὶ Ἀκακίου γνωρίζει, στείλας αὐτῷ καί τά κατά τήν ἐξέτασιν ὑπομνήματα. Τοῦ δέ διά γραμματίων τῷ ἄρχοντι τήν ἀπόλυσιν τοῦ ἀγίου γνωρίζαντος, ἀφήσει τόν ἅγιον ἐκεῖνος τῆς φυλακῆς». Ἀκάκιος ἐπίσκοπος, LATYSEV I, σ. 300.

²¹¹ Μύρων, LATYSEV II, σ. 304.

²¹² Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 334.

²¹³ «Μαξιμιανός αυτοκράτωρ ἐκέλευσεν πάντας τοὺς μή βουλομένους ἐπιθῆσαι τοῖς θεοῖς τήν τιμὴν τῆς στρατείας καταλιπόντας ἀναχωρησάσαι τοῦ παλατίου. Πολλῶν τοίνυν ριψάντων τὰς ζώνας, ὄρᾳ Μαξιμιανός ὁ βασιλεὺς Γόρδιον μετὰ πολλῆς χαρᾶς ἀποτεμόντα τήν ζώνην ἑαυτοῦ καί εἰς τό ἔδαφος ρίψαντα...». Γόρδιος, An. Boll. 79 (1961), σ. 8-9. Βλ. καί J. – P. CALLU, Le jardin des supplices au Bas-Empire, σ. 338 ὕποσ. 108.

²¹⁴ Εἶναι πολλές οἱ περιπτώσεις. Βλ. π.χ. Ἰουλιανός καί Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 276-277. – Βλ. ἐπίσης E. LE BLANT, Recherches sur l' accusation de magie dirigée contre les premiers chrétiens, ἐν Mémoires de la Société impériale des Antiquaires de France, 1869, σ. 1-36.

τήν μαγεία ὁ δικαστής μποροῦσε νά ἐπιβάλλει *summa supplicia* σέ ὄλους, *honestiores* καί *humiliores*²¹⁵. Εἶχε ἀκόμη τή δυνατότητα νά ἐπιβάλλει ὁποιαδήποτε ποινή κατά βούληση. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἀπάντηση τοῦ Διοκλητιανοῦ στόν διοικητή Αἰγύπτου, ὁ ὁποῖος τόν εἶχε ρωτήσῃ τί ποινές ἔπρεπε νά ἐπιβάλλει στόν Ἰουλιανό. Ὁ αὐτοκράτωρ μέ ἐπιστολή του ὄρισε τίς ποινές καί πρόσθεσε ὅτι ἂν ὁ Ἰουλιανός ἦταν ἔνοχος μαγείας ὁ δικαστής ἦταν ἐλεύθερος νά ἐπιβάλλει ὁποιαδήποτε ποινή ἤθελε²¹⁶. Τό γεγονός ὅτι τά μαρτύρια μᾶς πληροφοροῦν ὅτι πολλοί χριστιανοί κατηγορήθηκαν ὡς μάγοι δίνει λαβή νά ὑποθέσωμε ὅτι ἡ κατηγορία αὐτή ἦταν ἕνας εὐσχημος τρόπος γιά νά παρακαμφθοῦν τά προνόμια τῶν *honestiores*, ὅταν οἱ διατάξεις δέν πρόβλεπαν ὅτι ὁ χριστιανός ἔχανε τά προνόμιά του, καί νά ἐπιβληθοῦν τά *summa supplicia*. Μέ τόν τρόπο αὐτό προσπαθοῦσαν νά φοβίσουν τοὺς ἄλλους χριστιανούς καί νά τοὺς ἐξαναγκάσουν νά συμμορφωθοῦν στίς αὐτοκρατορικές διατάξεις. Μπορεῖ, ὅμως, νά διατυπωθεῖ καί ἄλλη ὑπόθεση. Ἡ ἀπόσταση τῆς ἐπαρχίας ἀπό τήν Ρώμη συνέβαλλε στό νά διατυπώνεται εὐκόλα ἡ κατηγορία μαγείας. Ὁ δικαστής ἔπρεπε νά παραπέμψει ἢ νά ρωτήσῃ τόν αὐτοκράτορα στή Ρώμη τί ποινή ἔπρεπε νά ἐπιβάλλει σέ κατηγορούμενο χριστιανό πού ἀνήκε στους *honestiores*. Ἡ διαδικασία αὐτή θά ἔπαιρνε πολύ χρόνο. Ἡ καταδίκη, ὅμως, γιά μαγεία τοῦ ἔδινε τήν εὐχέρεια νά ἐπιβάλλει ὁποιαδήποτε ποινή ἤθελε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΟΙ ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ

Στίς φυλακές τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας παρέμεναν οἱ κατηγορούμενοι πρὶν ἀπό τήν διεξαγωγή τῆς δίκης καί οἱ κατάδικοι πρὶν ἀπό τήν ἐκτέλεση τῆς ποινῆς. Οἱ Ρωμαῖοι δέν χρησιμοποιοῦσαν τίς φυλακές γιά ἐκτίση στερητικῆς τῆς ἐλευθερίας ποινῆς¹. Παρά ταῦτα ὁ Διοκλητιανός στή δεύτερη διάταξη ὄριζε νά φυλακίζωνται οἱ πρόεδροι τῶν ἐκκλησιῶν. Φυλακίσθηκαν τότε πολλοί. Ὁ ἀριθμός μάλιστα τῶν κρατουμένων ἦταν πολύ μέγας^{1α}. Ἡ τρίτη αὐτοκρατορική διάταξη ἀπειλοῦσε μέ βασανιστήρια τά μέλη τοῦ κλήρου πού ἦταν φυλακισμένα καί ἀρνοῦνταν νά θυσιάσουν^{1β}.

Οἱ φυλακές ἦταν δημοτικές ἐξαρθρώμενες ἀπό τίς τοπικές ἀρχές καί κρατικές ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ διοικητῆ τῆς ἐπαρχίας. Ἐκτός ἀπό τά εἰδικά κτήρια ὅπου στεγαζόνταν οἱ φυλακές καί ἄλλα κτίσματα μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς φυλακές π.χ. ἕνα φρούριο ἢ μία κάμινος². Οἱ ἰδιωτικές φυλακές πού ὑπῆρχαν στους μεγάλους οἴκους ἀπαγορεύθηκαν τήν περίοδο τῆς Δεσποτείας. Ἡ διατήρηση ἰδιωτικῆς φυλακῆς ἀποτελοῦσε ἀδί-

²¹⁵ Ὁ. π., σ. 81.

²¹⁶ Ἰουλιανός καί Βασίλισσα, *An. Boll.* 98 (1980), σ. 276.

¹ TH. MOMMSEN, *Le droit pénal*, III, σ. 304-308, FRANCA LA ROSA, *Note sulla «custodia» nel diritto criminale romano*, ἐν *Syntelesia Arangio - Ruiz*, I, σ. 310 - OLIVIA ROBINSON, *Private Prisons*, ἐν *R. I. D. A.* XV (1968), σ. 390 - Καί στήν Αἴγυπτο ἡ φυλάκιση ἦταν προληπτική ἢ γιά ὀφειλές. Βλ. R. TAUBENSCHLAG, *L' emprisonnement dans le droit gréco-égyptien*, ἐν *Opera Minora*, 2, Varsovie 1959, σ. 713. Γιά τίς φυλακές βλ. καί J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Das Rechtsdenken der Griechen*. München 1985, σ. 78, 248.

² Π.χ. ὁ Δημήτριος φυλακίσθηκε «παρά τό στάδιον δημοσίου γητινίουτος θαλαίου περι τῶν ἐκεῖσε καμίνων φρουρεῖσθαι καμάρας». Δημήτριος, *A. SS.* Oct. IV, σ. 91, 98 - Μετά τά βασανιστήρια ὁ Παῦλος περιορίσθηκε «εἰς τό παρά τῶν ὄχθων τοῦ Εὐφράτου ποταμοῦ Φρούριον, κατάκλειστον πεποιηκότερον». Παῦλος, *Menaea Dec.* 23 - Οἱ Μάρτυρες τῆς Νικοπόλεως φυλακίσθηκαν «εἰς τό δεσμοτήριον εἰς τόν πύργον τῆς πόλεως τῆς θλεπούσης κατά βορέαν, ἐνθα καί πηγῆ ὑπεκρέχει. ρέουσα ἐξωθεν τῆς πύλης τῆς πόλεως...». Μάρτυρες Νικοπόλεως, *A. SS. Jul.* III, σ. 39-41.

κημα³. Τήν απαγόρευση αυτή επανέλαβαν οί αυτοκράτορες Ζήνων⁴ και 'Ιουστινιανός⁵. 'Επαναλαμβάνεται, επίσης, στά Βασιλικά⁶. Τά κείμενα τών μαρτυριών μνημονεύουν φυλάκιση σέ ιδιωτική φυλακή. 'Ο ἄρχων Αιγύπτου Μαρκιανός διέταξε νά φυλακίσουν τό γιό του «έν ιδιωτικῇ φυλακῇ»⁷ ὅταν αὐτός πῆγε στόν τόπο ὅπου βασάνιζαν τόν 'Ιουλιανό καί δήλωσε ὅτι εἶναι χριστιανός. Σέ ιδιωτική προφανῶς φυλακή – δέν ἀναφέρει τίποτε τό κείμενο – φυλάκισε τόν Χρῦσανθο ὁ πατέρας του, ὁ ὅποιος ἦταν συγκλητικός⁸, ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι ὁ γιός του ἦταν χριστιανός. Διέταξε, μάλιστα, νά μήν τοῦ δίνουν παρά ἐλαχίστη τροφή καί αὐτή τίς βραδυνές ὥρες⁹. Τό δικαίωμα φυλακίσεως τοῦ γιοῦ προέρχεται ἀπό τήν ἐξουσία (patria potestas) τοῦ pater familias πάνω στά μέλη τῆς οἰκογένειας. 'Η πατρική ἐξουσία ἐξασθενεῖ τήν μετακλασσική περίοδο μέ τήν ἐπιρροή τών χριστιανικῶν ἀντιλήψεων¹⁰. Στή συνέχεια ὁ Χρῦσανθος φυλακίσθηκε μετά ἀπό διαταγή τοῦ αυτοκράτορος σέ δημόσια φυλακή, «έν τῇ Τουλιανοῦ φυλακῇ»¹¹.

³ Βλ. O. ROBINSON, Private Prisons, ἐν R. I. D. A. XV (1968), σ. 394. «Logically and legally, it is impossible that the prohibited private prisons of the later empire could be used for any lawful punishment of criminals. Criminal law had its own jurisdiction, its own prison; it is undeniable indication that the powerful did have their own prisons, and not only for slaves, and that a great man with many retainers could simply shut up a poor man until he did not dare act or refuse to act, or until his legal claim went by default... So it is very probable that legislation against private prisons was aimed inter alia at this sort of situation» καί σ. 398: «...the maintenance of private prisons, became, if it had not been before, a crime in the later Empire, a specific abuse, notable firstly among the official classes, then among the great landlords, which threatened the credit of the central government.

⁴ C. Th. 9.11.1 – C. J. 9.5.1 486.

⁵ C. J. 9.5.2. 529.

⁶ D. 48.3.1 = Βασ. 60.55.1, 2.

⁷ 'Ιουλιανός καί Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 273.

⁸ Γιά τίς ιδιωτικές φυλακές πού διατηροῦσαν οί δυνατοί βλ. O. ROBINSON, Private Prisons, ἐν R. I. D. A. XV (1968), σ. 394, 398.

⁹ Χρῦσανθος καί Δαρεία, LATYSEV I, σ. 257, A. SS. Oct. XI, σ. 471.

¹⁰ Γιά τήν patria potestas καί τήν ἐξέλιξή της βλ. Δ. Γκοφα, Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, 'Αθήνα 1979, I, σ. 58-59, B. NICHOLAS, An Introduction to Roman Law, Oxford 1965, σ. 65 ἐπ., 76 ἐπ., 81, 83, 84, M. KASER, Der Inhalt der patria potestas, ἐν Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte. Röm. Abtl., LVIII (1938), σ. 62-87. – A. M. RABELLO, Effetti personali della patria potestas I. Dalle origini al periodo degli Antonini. Milano 1979, ὅπου σχετική βιβλιογραφία – YAN THOMAS, Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort, ἐν Du châtement dans la cité. Collection de l' École Française de Rome – 79, Rome 1984, σ. 499-548.

¹¹ Οἱ φυλακές εἶχαν διάφορες ὀνομασίες, πού προέρχονταν εἴτε ἀπό τόν ἰδρυτή τους ἢ ἀπό ἄλλη ἀτία. – Γιά τήν φυλακή τοῦ Τουλιανοῦ ὁ J. NORET στά An. Boll. 90 (1972), σ. 114 πα-

Σέ ἄλλα κείμενα ἀναφέρεται ρητά ὅτι ὁ ἡγεμών διατάσσει τήν φυλάκιση τών κατηγορουμένων χριστιανῶν σέ δημόσια φυλακή. 'Ο τριβούνος Λαμπάδιος π.χ. φυλακίζει σέ δημόσια φυλακή τούς τεχνίτες πού ἀρνοῦνταν νά θυσιάσουν¹².

Σύμφωνα μέ τά κείμενα τών μαρτυριῶν οἱ χριστιανοί φυλακίζονταν μετά τήν σύλληψή τους καί ἔως ὅτου διεξαχθεῖ ἡ δίκη¹³ μετά ἀπό ἐντολή τοῦ δικαστή¹⁴ ἢ βάσει τών διαταγμάτων γιά τούς διωγμούς τών χριστιανῶν¹⁵. 'Ο

πατηρεῖ τά ἐξῆς: «le latin correct «in carcere Tulliano» a été rendu par ἐν τῇ τοῦ Τουλιανοῦ φυλακῇ, mais je crains que ce ne soit là une «emendatio» tacite de l' éditeur, car, sur les 4 mss. que j' ai pu consulter, deux ont ἐν τῇ τοῦ 'Ιουλιανοῦ φυλακῇ et les deux autres ont une leçon encore plus corrompue, ἐν τῇ τοῦ 'Υαλίνου φυλακῇ. Comme il s' agit de la prison prétendument fondée par Tullius Hostilius il est évident que la tradition grecque est corrompue, et il est probable qu' elle remonte à un ἐν τῇ τοῦ Τουλιανοῦ φυλακῇ, qui est une mauvaise traduction de «in carcere Tulliano».

¹² Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, A. SS. Nov. III, σ. 776.

¹³ Βλ. π.χ. 'Αθηνογένης ἐπ., 'Αν. 'Ιεροσ. Σταχ. 4, σ. 253, LATYSEV II, σ. 178 – 'Ακυλίνα, A. SS. Jun. II, σ. 677 – Βάρος, Κλεοπάτρα..., A. SS. Oct. VIII, σ. 428, P. G. 115 στ. 1141 ἐπ. – Δουλάς, A. SS. Jun. II, σ. 1043 – Γουρίας, Σαμωνάς καί 'Αθίθος, Menaea Nov. 15 – Δάσιος, An. Boll. 16 (1897), σ. 13 – 'Ελικονίς, A. SS. Maii VI, σ. 741 – Εὐτρόπιος, Κλεόδοκος καί Βασίλειος, LATYSEV I, σ. 174 – Εὐλάμπιος καί Εὐλαμπία, P. G. 115 στ. 1056 – Θεοδώρα καί Δίδυμος, A. SS. April. III, σ. LXIII, – 'Ιουλιανός καί Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 262 – 'Ιανουάριος ἐπ., An. Boll. 102 (1984), σ. 142 – Βλάσιος, LATYSEV I, σ. 331 – Δημήτριος, ΙΩΑΝΝΟΥ: 'Αγ. Μνημεῖα, σ. 45 – Δέκα μάρτυρες, Scritti agiografici II, σ. 391, Κρητικά Χρονικά 2 (1948), σ. 572 – Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: 'Αγ. Μνημεῖα, σ. 339, Κυπριακαί Σπουδαί 30 (1966), σ. 134 – Λουκιλλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 188, LATYSEV II, σ. 7, A. SS. Jun. I, σ. 280 – Μένιγνος, Synax. Eccl. CP. σ. 531 – Πελαγία, A. SS. Maii I, σ. 751 – Τρόφιμος καί Δορυμέδων, P. G. 115 στ. 742 – Τρόφιμος καί Εὐκαρπίων, Menaea Mart. 18 – Νίκων, A. SS. Mart. III, σ. 21*.

¹⁴ Π. χ. 'Αθηνογένης ἐπ., 'Αν. 'Ιεροσ. Σταχ. 4, σ. 253, 254, LATYSEV II, σ. 178 – 'Ακυλίνα, A. SS. Jun. II, σ. 677 – Βάρος, Κλεοπάτρα..., A. SS. Oct. VIII, σ. 428 – 'Ελικονίς, A. SS. Maii VI, σ. 741 – Εὐλάμπιος καί Εὐλαμπία, A. SS. Oct. V, σ. 75 – 'Ιανουάριος, An. Boll. 102 (1984), σ. 142 – Βλάσιος, LATYSEV I, σ. 331 – Δημήτριος, ΙΩΑΝΝΟΥ: 'Αγ. Μνημεῖα, σ. 45 – Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: 'Αγ. Μνημεῖα σ. 339, Κυπριακαί Σπουδαί 30 (1966), σ. 134 – Λουκιλλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 188, LATYSEV II, σ. 7, A. SS. Jun. I, σ. 280 – Μένιγνος, Synax. Eccl. C.P. σ. 531 – Πελαγία, A. SS. Maii I, σ. 751 – Τρόφιμος καί Δορυμέδων καί Σαββάτιος, P.G. 115 στ. 742.

¹⁵ 'Ο Λικίνιος π.χ. κινεῖ διωγμό καί μετά ἀπό λίγο χρόνο «προστίθῃσι διατάγματα τυραννικά, ὡς τούς ὁμολογοῦντας ἑαυτούς Χριστιανούς εἶναι ἐν φρουρῇ βάλλεσθαι...». Δονάτος, Μακάριος καί Θεόδωρος, A. SS. Maii V, σ. 150 – Τά κείμενα τών μαρτυριῶν δίνουν περιλήψεις τών διαταγμάτων τών διωγμῶν. Μέ βάση τά διατάγματα ἄτὰ εἶχαν γεμίσει οἱ φυλακές χριστιανούς. – 'Εξ ἄλλου σύμφωνα μέ τή ρωμαϊκή νομοθεσία D. 48.3.1 καί C. J. 9.4.6 «De custodia reorum proconsul aestimare solet, utrum in carcerem recipienda sit persona an militi tradenda vel fideliusoribus committenda vel etiam sibi. Hoc autem vel pro criminis quod obicitur

κατηγορούμενος χριστιανός φυλακιζόταν και κατά την διάρκεια της διεξαγωγής της δίκης και ιδίως μεταξύ των συνεδριάσεων του δικαστηρίου και μετά τα βασανιστήρια. Και αυτό γιατί η δίκη κρατούσε πολλές ημέρες και οι συνεδριάσεις του δικαστηρίου επαναλαμβάνονταν¹⁶. Στην περίπτωση

qualitate vel propter honorem aut propter amplissimas facultates vel pro innocentia personae vel pro dignitate eius qui accusatur facere solet».

¹⁶ Ἀλφειός, Ζώσιμος, Ἀλέξανδρος και Μάρκος..., TAFEL, σ. 32 – Ἀγάπιος, P. G. 20 στ. 1480 – Ἀνδρέας στρατηλάτης, LATYSEV II, σ. 297 – Ἀκάκιος ἐπ., LATYSEV II, σ. 300 – Ἀρτέμων, Menaea Mart. 24 – Ἀνθούσα LATYSEV II, σ. 314, A. SS. Aug. IV, σ. 503 – Μαρίνος, A. SS. Aug. II, σ. 348 – Κλήμης ἐπ., Synax. Eccl. CP., σ. 417 – Κοδράτος, Κυπριανός, Διονύσιος..., LATYSEV I, σ. 217 – Βάρος, Κλεοπάτρα..., P. G. 115 στ. 1149 – Ἀκάκιος, P. G. 115 στ. 229 – Βάσσα..., LATYSEV II, σ. 301 – Βαθύλας, Menaea Sept. 4 – Δουλάς, Latysev II, σ. 63, A. SS. Jun. II, σ. 1045, 1047 – Ἐλικόνιος, A. SS. Maii VI, σ. 741 – Ἐρμούλος και Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 12-13, 14, 17, 24-25, 26, 33, 41, 42, 43-44, An. Boll. 31 (1912), σ. 255 – Εὐτρόπιος, Κλεόνικος και Βασιλίσκος, LATYSEV I, σ. 176-177, Εἰρηναῖος ἐπ., LATYSEV I, σ. 282, II, σ. 310, A. SS. Mart. III, σ. 23* – Ἐρασμος, An. Boll. 101 (1983), σ. 16 – Εὐλάμπιος και Εὐλαμπία, A. SS. Oct. V, σ. 75 – Εὐπλος, LATYSEV II, σ. 268 – Εὐθιώτος, Menaea Dec. 18 – Θεοδώρα και Δίδμος, A. SS. April. III, σ. LXIV – Θεόδωρος ἐπ., LATYSEV II, σ. 139 – Ἰουλιανός, LATYSEV II, σ. 84-85, Ἰέρων, A. SS. Nov. III, σ. 337 – Ἰουλιανός και Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 287, 289, 292, Synax. Eccl. CP., σ. 760-761, Ἰανουάριος, An. Boll. 102 (1984), σ. 142, 144 – Ἰππόλυτος, An. Boll. 100 (1982), σ. 52 – Θεόδωρος στρατηλάτης, Synax. Eccl. CP. στ. 738, LATYSEV I, σ. 32-33, A. SS. Nov. IV, σ. 87, Inédits byzantins σ. 80 – Θεόδωρος τήρων, LATYSEV I, σ. 89, An. Boll. 80 (1962), σ. 321, A. SS. Nov. IV, σ. 29, 44, 51, 73 – Βλάσιος, LATYSEV I, σ. 331 – Γεώργιος, P. G. 115, στ. 148, 156 – Δημήτριος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα σ. 45, A. SS. Oct. IV, σ. 91, 98 – Ἀγάθη, LATYSEV I, σ. 16-17, Dix textes, σ. 24, 26-28, Ἀπφίανος και Αἰδέσιος, An. Boll. 16 (1897), σ. 124, 126-127, Εὐσεβίου Mart. Παλ. 4, 5 – Ἀδριανός, Ναταλία..., LATYSEV II, σ. 319, 320, 321, 323, A. SS. Sept. III, σ. 219, 220, 222, 224, 226-227, Ἀνθούσα, LATYSEV II, σ. 314, A. SS. Aug. IV, σ. 503 – Μάξιμος, Ντάντας, Κυντιλιανός, A. SS. April. II, σ. 975 – Μάξιμος, Θεόδοτος και Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 106, 108, 109 – Μαρίνος, A. SS. Aug. II, σ. 348 – Λουκιλλιανός, Παύλα..., An. Boll. 84 (1966), σ. 147, 31 (1912), σ. 190, LATYSEV II, σ. 810 – Ὀλίβια (ἢ Λίβια), Εὐτροπία και Λεονίς, An. Boll. 76 (1958), σ. 312 – Μάρτυρες Νικοπόλεως, A. SS. Jul. III, σ. 39-41, 43-45, Μαρίνα, LATYSEV II, σ. 181 – Λαυρέντιος, Εὐστός, Ἰππόλυτος, LATYSEV II, σ. 265 – Κλαύδιος, Ἀστέριος, Νέων..., Menaea Oct. 30 – Κάρπος, Παπύλος..., P. G. 115 στ. 113, 116, 120, 125 – Καπιτωλίνα και Ἐρωτίης, A. SS. Oct. XII, σ. 213, 216 – Κυπριανός μάγος, P. G. 115 στ. 874 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 308 – Μυρόπη, LATYSEV II, σ. 173, Synax. Eccl. CP., σ. 274 – Νεόφυτος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 246 – Ὀρέστης, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα σ. 335 – Παύλα..., Inédits byzantins, σ. 62, 64 – Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 331-333, Προκόπιος, An. Boll. 80 (1962), σ. 183, 188, 190, Inédits byzantins σ. 107 – Ἰουλιανή και Παῦλος, LATYSEV I, σ. 180-181, Πιόνιος, LATYSEV I, σ. 239 – Σευηριανός, A. SS. Sept. III, σ. 361 – Στέφανος ἐπ., LATYSEV II, σ. 260 – Τρόφιμος, Δορμεδών, Σαβθάτιος, P. G. 115 στ. 737, 742, 748, A. SS. Sept. VI, σ. 16, 19 – Τρόφων, LATYSEV I, σ. 5 – Τιτίων, A. SS. Aug. IV, σ. 767 – Μάρτυρες σαράντα, LATYSEV I, σ. 210-211, 212 – Πρόβος, Τάραχος, Ἀνδρόνικος, Inédits byzantins, σ. 220, 223 – Ρωμανός, An. Boll. 50 (1932), σ. 243 – Παῦλος ἐπ., Menaea Dec. 23, Synax. Eccl. CP. στ. 337-340.

αὐτή οι χριστιανοί δέν ἔμεναν γιά μεγάλο χρονικό διάστημα στή φυλακή, συνήθως ἔως τήν ἐπόμενη προσαγωγή τους στό δικαστήριο πού δέν ἦταν ὀρισμένη. Μπορεῖ νά ἔμεναν γιά λίγες ὥρες (συνήθως τήν ὥρα πού οι παράγοντες τῆς δίκης ἀποσύρονταν γιά φαγητό)¹⁷ ἢ ἔως τήν ἐπομένη τό πρωί¹⁸, ἢ γιά μερικές ἡμέρες ὅπως τρεῖς ἡμέρες¹⁹, τέσσερες ἡμέρες²⁰, πέντε ἡμέρες²¹, ἐπτά ἡμέρες²², ὀκτώ ἡμέρες²³ ἢ και γιά λίγο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα εἴκοσι δύο ἡμερῶν²⁴, εἴκοσι ἕξ ἡμερῶν²⁵. Σέ σπάνιες περιπτώσεις ἢ φυλάκιση ἔφθανε τούς τέσσερες μῆνες²⁶, τά δύο²⁷ ἢ τά τρία χρόνια²⁸.

Μετά τήν ἀπαγγελία τῆς ποινῆς και μέχρι τήν ἐκτέλεση ὁ καταδικασθεῖς παρέμενε στή φυλακή. Στίς περιπτώσεις πού ἡ ποινή ἦταν ὁ θάνατος διά τῆς πυράς ἢ ad bestias και ὁ χριστιανός δέν πέθαινε παρέμενε στή φυλακή²⁹. Σέ ὀρισμένα κείμενα ἀναφέρεται ὅτι φυλάκιζαν τούς χριστιανούς γιά

¹⁷ «Μέχρις ὥρας ἐβδόμη», Μάξιμος, Ντάντας, Κυντιλιανός, A. SS. April. II, σ. 975 – Ὀλίβια (ἢ Λίβια), Εὐτροπία και Λεονίς, An. Boll. 76 (1958), σ. 312 – Μάρτυρες Νικοπόλεως, A. SS. Jul. III, σ. 43 – Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 331.

¹⁸ Εὐτρόπιος, Κλεόνικος, Βασιλίσκος, LATYSEV I, σ. 176 – Λουκιλλιανός, Παύλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 190 – Πρόβος, Τάραχος, Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 1076 – Τρόφιμος, Δορμεδών, Σαβθάτιος, A. SS. Sept. VI, σ. 18.

¹⁹ Βασιλεὺς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LII – Ἐρμούλος και Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 12-13, 24-25, 41 – Μώκιος, An. Boll. 83 (1965), σ. 20.

²⁰ Εὐλάμπιος και Εὐλαμπία, A. SS. Oct. V, σ. 77.

²¹ Θεόδωρος στρατηλάτης, LATYSEV I, σ. 32-33, A. SS. Nov. IV, σ. 87 – Νεόφυτος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 249 – Σευηριανός, A. SS. Sept. III, σ. 361 – Φιλέταιρος και Εὐθιώτος, A. SS. Maii IV, σ. 318.

²² Ἐπτά ἡμέρες ἔμειναν οι Χαρίσιμος και Νεόφυτος, οι «πρόκριτοι ἀπό τούς οἰκέτες τῆς Ἀνθούσας», Ἀνθούσα, LATYSEV II, σ. 314, A. SS. Aug. IV, σ. 503 – Ἀκάκιος, P. G. 115, στ. 229 – Εὐπλος, P. G. 115, στ. 528, Note agiografiche 7, σ. 240.

²³ Μώκιος, An. Boll. 83 (1965), σ. 21, 31 (1912), σ. 172 – Μάρτυρες σαράντα, LATYSEV I, σ. 211.

²⁴ Φιλέταιρος και Εὐθιώτος, A. SS. Maii IV, σ. 328.

²⁵ Μώκιος, An. Boll. 83 (1965), σ. 17.

²⁶ Γουρίας, Σαμωνάς, Ἄβιθος, Menaea Nov. 15.

²⁷ Πάμφιλος..., A. SS. Jun. I, σ. 67 – «Μαρκελλίνος και Μάρκος αὐτάδελφοι χρονίαν ὑπομείναντες κάθειρξιν...», Σεβαστιανός..., Synax. Eccl. CP. στ. 321.

²⁸ Τρία χρόνια ἦταν στή φυλακή ὁ ἱερεὺς Κύριλλος. Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, A. SS. Nov. III, σ. 769.

²⁹ Ἀγάπιος, P. G. 20 στ. 1480 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 308 – Εὐθιώτος, Menaea Dec. 18 – Μύρων, LATYSEV II, σ. 305 – Μάξιμος, Θεόδοτος, Ἀσκληπιόδοτη, LATYSEV I, σ. 109 – Νεόφυτος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 249 – Παντελεῖμον, LATYSEV II, σ. 220 – Τρόφιμος και Θαλλός, LATYSEV I, σ. 267 – Φιλέταιρος και Εὐθιώτος, A. SS. Maii IV, σ. 318, 328 – Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 169, 83 (1965), σ. 17.

νά τούς δοθεῖ χρόνος «διασκέψεως καί μεταβολῆς»³⁰ ἢ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ δικαστής ζητοῦσε ἀπό πρόσωπα πού μπορούσαν νά ἐπιρεάσουν τόν κατηγορούμενο ἢ κατάδικο χριστιανό νά πᾶνε στή φυλακή καί νά προσπαθήσουν νά τόν μεταπεισοῦν. Ἔτσι φίλοι βουλευτές τοῦ Δορυμέδοντα πῆγαν στή φυλακή νά τόν πείσουν νά θυσιάσει. Ἡ μητέρα τοῦ Ἰουλιανοῦ ζήτησε προθεσμία τριῶν ἡμερῶν καί ἔμεινε μαζί του στή φυλακή γιά νά τόν μεταπεισεῖ³¹.

Οἱ χριστιανοί φυλακίζονταν σέ κελλιά εἴτε μόνοι εἴτε μέ ἄλλους μαζί. Μόνος του ἦταν ὁ Παφνούτιος ἕως ὅτου φυλάκισαν σαράντα ἄρχοντες, τούς ὁποίους τή νύκτα μέσα στή φυλακή κατήχησε στό χριστιανισμό³². Μέ σαράντα ἄλλους κρατούμενους ἦταν ὁ Μάμας³³ καί ὁ Ἰέρων φυλακίστηκε στή Μελιτηνή μέ ἄλλους τριάντα³⁴. Μαζί μέ ἄλλους φυλακίστηκε καί ὁ Καλλίστρατος καί ὁ Κύριλλος. Δέν ὑπῆρχε διαχωρισμός στους φυλακισμένους καί γι' αὐτό οἱ χριστιανοί φυλακίζονταν εἴτε μέ ἄλλους ὁμοθρήσκους τους εἴτε μέ κατηγορουμένους ἢ καταδικασμένους γιά διάφορα ἀδικήματα. Παρ' ὅλα αὐτά ὀρισμένες φορές ὁ δικαστής διέτασσε νά εἶναι ὁ χριστιανός σέ ἀπομόνωση καί ἐπαιρνε εἰδικά μέτρα γιά νά μήν ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ κανένα. Σφράγιζε π.χ. τίς πόρτες, ὅπως π.χ. ὁ Διοκλητιανός σφράγισε «τῷ δακτυλιδίῳ αὐτοῦ» τίς πόρτες τῆς φυλακῆς πού ἦταν ὁ Ἔρασμος, ὁ ἔπαρχος «τῷ δακτυλιδίῳ» σφράγισε τίς πόρτες τῆς φυλακῆς στήν ὁποία εἶχε βάλει τόν Εὐπλο καί ὁ ἡγεμών Αἰγύπτου «τῷ δακτυλιδίῳ αὐτοῦ» σφράγισε τά κλειθρα τῆς φυλακῆς πού ἦταν ὁ γιός του καί ὁ Ἰουλιανός³⁶.

Στά κείμενα τῶν μαρτυριῶν γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στήν «ἐξωτέρω» καί στήν «ἐσωτέρω» φυλακή. Ἡ «ἐσωτέρω» περιγράφεται ὡς «ζοφώδης καί πνιγηρά»³⁷, «σκοτεινή»³⁸, καί ἐκεῖ ὅπου «τά τῶν κατακρίτων μέλη, πολυ-

³⁰ Ἀγάθη, Dix textes, σ. 24 – Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα, σ. 348 – Θεοδόρα καί Δίδυμος, Α. SS. April. III, σ. LXIV.

³¹ Τρόφιμος, Δορυμέδων, Σαββάτιος, P. G. 115, σ. 748 – Ἰουλιανός Ἀναζαρθηνός, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 86, Synax. Eccl. CP., σ. 762, An. Boll. 15 (1896), σ. 75.

³² Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 330, 331-333.

³³ Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα, σ. 348.

³⁴ Ἰέρων, A. SS. Nov. III, σ. 336.

³⁵ Καλλίστρατος, P. G. 115, σ. 890-895, Τέσσαρες ἑστεφανωμένοι, A. SS. Nov. III, σ. 769.

³⁶ Ἔρασμος, An. Boll. 101 (1983), σ. 10 – Εὐπλος, P. G. 115, σ. 528, Note agiografiche 7, σ. 240 – Ἰουλιανός καί Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 279.

³⁷ Ἀκάκιος, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 300 – Ἀνθούσα, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 314, A. SS. Aug. IV, σ. 503 – Ἐρμούλος καί Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 41 – Θεόδωρος τήρων, A. SS. Nov. IV, σ. 73 – Ἀγάθη, Dix textes, σ. 24.

³⁸ Δάσιος, An. Boll. 16 (1897), σ. 13 – Ἐρμούλος καί Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 14, 26, 42, 31 (1912), σ. 255 – Ἀγάθη, Dix textes, σ. 24 – Μένιγνος, Synax. Eccl. CP., σ. 531 – Οὐρπασιανός, Menaea Mart. 9 – Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 331.

χρονία τῇ τηκεδόνι καταναλισκόμενα, φρικτῶν σκολήκων ἐσμούς ἀνέβρουον, καί ὁσμή πάσης ὁσμῆς χείρων»³⁹. Στήν «ἐσωτέρω» φυλακή δέν ἐπιτρέπονταν οἱ ἐπισκέψεις τῶν συγγενῶν καί φίλων, ἡ περιποίηση τῶν κρατούμενων, ἡ προσφορά ἰδιαίτερης τροφῆς. Εἶναι χαρακτηριστικό τό παράδειγμα τοῦ Πιόνιο. Οἱ χριστιανοί πῆγαιναν φαγητό στους κρατούμενους καί στόν Πιόνιο. Αὐτοί ἀρνοῦνταν νά τό πάρουν. Ὁργίσθησαν οἱ δεσμοφύλακες καί τούς ἔβαλαν «εἰς τό ἐσώτερον πρός τό μή ἔχειν αὐτούς τήν σύμπασαν φιλανθρωπίαν. Δοξάσαντες οὖν τόν θεόν ἠσύχασαν παρέχοντες αὐτοῖς τά συνήθη, ὡς μεταγῶναι τόν ἐπάνω τῆς φυλακῆς καί ἄλιν μεταγαγεῖν αὐτούς εἰς τά ἔμπροσθεν»⁴⁰. Πολλά παραδείγματα δίνουν τά μαρτυρία γιά τήν κακή μεταχείριση τῶν κρατούμενων στήν «ἐσωτέρω» φυλακή⁴¹, πού ἦταν χειρότερη ἀπό τήν «ἐξωτέρω», ἄν καί γενικά ἡ κατάσταση τῶν φυλακῶν, ὅπως περιγράφεται στά κείμενα, ἦταν κακή⁴². Φυλάκιζαν, συνήθως, τούς χριστιανούς στήν «ἐσωτέρω» φυλακή ὅταν εἶχαν ὁμολογήσει τήν ἰδιότητά τους καί εἶχαν ἀρνηθεῖ νά συμμορφωθοῦν μέ τίς αυτοκρατορικές διατάξεις.

Ἡ φυλάκιση διακρινόταν σέ ἀπλή κάθειρξη καί σέ κάθειρξη vincula, ὁ φυλακισμένος δηλ. ἀνάλογα μέ τήν τάξη του ἢ τό ἀδίκημα πού εἶχε διαπράξει, ἦταν δεμένος μέ ἄλυσίδες (catenae) ἢ ἦταν σέ πέδες (compedes, pedicae) ἢ τούς ἔβαζαν χειροπέδες (manicae) ἢ τούς ἔδεναν στό λαιμό καί τά πόδια μέ σιδερένια ἄλυσίδα (pervus) ἢ μέ δερμάτινες λουρίδες (boiae) ἢ τούς ἔδεναν σέ πάσσαλο ξύλινο (columbar, τό ξύλον).

Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν δίνουν πληροφορίες γιά τόν τρόπο πού ἦταν φυλακισμένοι οἱ χριστιανοί. Ὁ Μαρῖνος φυλακίστηκε μέ βαρεῖα σίδηρα⁴³,

³⁹ Ἰουλιανός καί Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 273.

⁴⁰ Πιόνιος, MUSURILLO σ. 150 – Ὁ G. HUMBERT, στό ἄρθρο carcer στό D. A. G. R., περιγράφει τήν παλιά φυλακή τῆς Ρώμης πού οἱ Ῥωμαῖοι τήν ἀποκαλοῦσαν carcer. Εἶχε μία ὑπόγειο φυλακή καί μία πύο ὑψηλά. «Les prisonniers... pouvaient être enfermés, soit dans la partie supérieure, qui n' avait jadis de jour que par d' étroites meurtrières... soit, en cas de condamnation, lancés dans le cachot par une ouverture de la voûte: là on les étranglait comme les complices de Catilina, ou on les laissait mourir de faim comme Jugurtha».

⁴¹ Ὁ ἡγεμών διέταξε νά θάλουν τόν Δουλά στήν «ἐσωτέρω» φυλακή καί εἶχε ἀπαγορεύσει κάθε ἐπιμέλεια. Ὁ Δουλάς ἐμφανίστηκε στό δικαστήριο μέ πολύ καλή ὄψη καί ὁ ἡγεμών ἀπευθύνθηκε αὐστηρά στήν τάξη «... οὐ παρηγγεῖλα ὑμῖν μηδεμίαν αὐτὸν ἐπιμελείαν τυχεῖν.» Καί ὁ κομενταρήσιος εἶπε «Μά τό σόν μέγεθος, εἰς τήν ἐσωτέραν φυλακὴν κατεῖχτο, κατὰ τοῦ τραχήλου τόν Ἡρακλέα ἔχων λιτρῶν τ'». Δουλάς, A. SS. Jun. II, σ. 1045.

⁴² Ἡ φυλακή στήν ὁποία ὁ αυτοκράτωρ Νουμειριανός ἐκλείσσε τόν Χρῦσανθο ἦταν «θορβορώδης καί πλήρης δυσωδίας, ἐπειδὴ τά κανάλια ἐκεῖθεν διήρχοντο καί ζοφώδης δέ λίαν...». Χρῦσανθος καί Δαρεία, A. SS. Oct. XI, σ. 482, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 260.

⁴³ Μαρῖνος, A. SS. Aug. II, σ. 348.

ὁ Ἄνθιμος καὶ ὁ Δουλάς δεμένοι με σιδερένιες ἀλυσίδες⁴⁴. Πολλοὶ μάρτυρες ἦταν φυλακισμένοι με σίδηρα στὰ πόδια, στὰ χέρια, στὸν τράχηλο καὶ ἦταν περισφιγμένοι με σιδερένιους κλοιούς⁴⁵. Οἱ ἀλυσίδες αὐτές ἦταν βαρεῖες⁴⁶ ὥστε νά δυσκολεύουν τοὺς κρατούμενους νά σταθοῦν. Ὁ Ἄδριανός π.χ. καὶ οἱ σύντροφοὶ του ἦταν ἀδύνατο νά σταθοῦν ὀρθοὶ λόγῳ τῶν δεσμών⁴⁷. Στὴν «ἐσωτέρω» φυλακὴ ἀσφάλιζαν τὰ πόδια τῶν κρατουμένων στὸ ξύλο⁴⁸. Ὁ δικαστὴς διέταξε τὸν Ἀκάκιο «... ὑπὸ ἀσφαλὴν φρουρὰν τὴν ἐνδοτέραν εἰς τρία κεντήματα τοῦ ξύλου θαλόντες, περιίθετε σίδηρα, βαρέα κατὰ τοῦ τραχήλου καὶ κατὰ παντός τοῦ σώματος...»⁴⁹, τὸν Τρόφιμο «... βληθέντα εἰς τέσσαρα κεντήματα...»⁵⁰, «... τοῦ κολαστηρίου ξύλου ἀποταθῆναι, ὅπω μὴδὲ ἐνταῦθα ἔχοι ἀναπνεῦσαι»⁵¹, τὸν Ρωμανό «μόνον ὑπὸ πέντε κεντημάτων ἄμφω τῷ πόδε διαταθέντα ἐν αὐτῷ κείμενον τῷ ξύλῳ βρόχῳ περιβληθέντα...»⁵² καὶ τὸν Πρόβο «εἰς τέσσαρας ὁπὰς τοῦ κολαστηρίου ξύλου ἀποταθῆναι»⁵³.

Ἐκτός ἀπὸ τίς ἀλυσίδες, τὴν ποδοκάκη, τὸ ξύλο χρησιμοποιοῦσαν οἱ ρωμαϊκὲς ἀρχές καὶ ἄλλους τρόπους γιὰ τὴν σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐξουθένωση τῶν κρατουμένων χριστιανῶν. Τὸν Γεώργιο π.χ. «πέδαις τοὺς αὐτοῦ πόδας δεσμοῦσιν, ὑπτιον δὲ διατείναντες καὶ βαρεὶ λίθῳ τὰ στέρνα καταβαρύνουσιν»⁵⁴ καὶ τὸν Χρῦσανθο εἶχαν σιδηροδέσμιο καὶ γυμνό⁵⁵.

⁴⁴ Ἄνθιμος, P. G. 115 στ. 181 – Δουλάς, A. SS. Jun. II, σ. 1047.

⁴⁵ Μαρῖνος, A. SS. Aug. II, σ. 348 – Μάρτυρες Νικοπόλεως, A. SS. Jul. III, σ. 39 – Εὐλάμπιος καὶ Εὐλαμπία, A. SS. Oct. V, σ. 75 – Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, A. SS. Nov. III, σ. 769 – Φιλέταιρος, Εὐθίωτος, A. SS. Maii IV, σ. 318 – Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 330 – Προκόπιος, An. Boll. 80 (1962), σ. 186, 190, Inédits byzantins, σ. 116, 125 – Πρόβος, Τάραχος, Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 567, 569 – Ἰουλιανὴ καὶ Παῦλος, LATYSEV I, σ. 180, Inédits byzantins, σ. 218.

⁴⁶ Ὁ Διοκλητιανός εἶχε δώσει ἐντολὴ νά ἀσφαλίσουν τὸν Ἐρασμο με ἀλυσίδες σιδερένιες ἑξακοσίων λιτρῶν. Ἐρασμος, An. Boll. 101 (1983), σ. 10.

⁴⁷ Ἄδριανός, Ναταλία..., LATYSEV II, σ. 320, A. SS. Sept. III, σ. 222.

⁴⁸ Βάρος, Κλεοπάτρα..., A. SS. Oct. VIII, σ. 430 – Ἄδριανός, Ναταλία..., A. SS. Sept. III, σ. 222 – Γουρίας, Σαμωνᾶς..., Menaea Nov. 15 – Μένιγνος, Synax. Eccl. CP. σ. 531 – Πρόβος, Τάραχος..., Inédits byzantins σ. 220 – Βαθύλας, Menaea Sept. 4 – Ἀφριανός καὶ Αἰδέσιος, An. Boll. 16 (1897), σ. 124.

⁴⁹ Ἀκάκιος, P. G. 115 στ. 229, 232.

⁵⁰ Τρόφιμος, Δορυμέδων..., A. SS. Sept. VI, σ. 171.

⁵¹ Τρόφιμος, Δορυμέδων..., P. G. 115, στ. 737.

⁵² Ρωμανός, An. Boll. 50 (1932), σ. 243.

⁵³ Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, P. G. 115, στ. 737.

⁵⁴ Γεώργιος, P. G. 115 στ. 148.

⁵⁵ Χρῦσανθος καὶ Δαρεία, A. SS. Oct. XI, σ. 482.

Στοὺς φυλακισμένους χριστιανούς ἔδιναν τὴν ἀναγκαῖα τροφή γιὰ νά διατηροῦνται στὴ ζωὴ. Σέ μερικές περιπτώσεις ὁ δικαστὴς ὄριζε με ἀπόφασή του τὴν ποσότητα τροφῆς πού ἔπρεπε νά δίνει ὁ δεσμοφύλακας στὸν κρατούμενο⁵⁶. Ἄλλοτε ἀπαγόρευε νά παρέχεται καὶ αὐτὴ ἡ ἀπαραίτητη τροφή (ἄρτος καὶ ὕδωρ)⁵⁷ με ἀπειλὴ θανατικῆς ποινῆς γιὰ ὅσους φύλακες ἢ ἰδιώτες παρέβαιναν τὴν ἐντολή⁵⁸. Ἡ ἀπαγόρευση παροχῆς τροφῆς ἴσχυε ὡς τιμωρία γιὰ ὀρισμένες ἡμέρες, πέντε π.χ. ἡμέρες ἔμεινε ἄσιτος ὁ Θεόδωρος⁵⁹. Δέν ἔδιναν καθόλου τροφή ὅταν ὁ χριστιανός εἶχε καταδικασθεῖ σὲ θάνατο ἀπὸ ἀσιτία.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς φυλακίσεως καὶ ἰδίως μετὰ τὰ βασανιστήρια οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἀνάγκη ἰατρικῆς περιθάλψεως. Τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν ἀναφέρουν ὅτι γιατροί, ἀλλὰ καὶ ἰδιώτες, φίλοι, συγγενεῖς τῶν φυλακισμένων πῆγαιναν στὴν φυλακὴ καὶ περιποιόντουσαν τοὺς κρατούμενους. Δέν γνωρίζομε, ὅμως, ἂν ὑπῆρχαν εἰδικοί γιατροὶ τῶν φυλακῶν ἐντεταλμένοι στὴ θεραπεία τῶν φυλακισμένων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ εἴσοδος στὴς φυλακὲς γιὰ τοὺς γιατροὺς ἦταν ἐλεύθερη. Οἱ γιατροὶ Κοσμάς καὶ Δαμιανός ἐπισκέπτονταν τίς φυλακὲς καὶ περιέθαλλαν τοὺς χριστιανούς. Ὁ Διομήδης λόγῳ τῆς «ἰατρικῆς τέχνης» ἔμπαινε ἐλεύθερα στὴς φυλακὲς καὶ «... ἰχῶρας τῶν τραυμάτων αὐτῶν ἀπέσμιχε, λουτροῖς θερμοῖς ἐκκαθαίρων καὶ τὰ ἐκ τῆς τέχνης ἐπιτιθέμενος βοηθήματα· ἀλλὰ καὶ λόγοις ὑπεστήριξε...»⁶⁰. Ἐκτός ἀπὸ τοὺς γιατροὺς καὶ ἄλλοι, μετὰ τῶν ὁποίων «ἐντιμο», περιέθαλλαν τοὺς φυλακισμένους χριστιανούς. Ὁ Δορυμέδων π.χ. «παρὰ βουλευταῖς τῶν πρωτείων ἠξιωμένος» ἐπισκεπτόταν τὸ δεσμοτῆριο καὶ περιποιόταν τὸν Τρόφιμο⁶¹. Πολλὲς γυναῖκες πῆγαιναν στὴς φυλακὲς καὶ περιέθαλλαν τοὺς κρατούμενους. Ἡ σύζυγος τοῦ Ἄδριανοῦ, Ναταλία, ἀπὸ τίς εὐγενεῖς γυναῖκες τῆς πόλεως, μαζί με πολλὲς γυναῖκες εὐγενεῖς, πῆγαινε στὴ φυλακὴ ὅπου ἦταν ὁ Ἄδριανός καὶ οἱ σύντροφοὶ του καὶ περιποιό-

⁵⁶ Γιὰ τὸν Θεόδωρο π.χ. ὁ δικαστὴς ἔδωσε ἐντολὴ νά τοῦ δίνουν «εἰ μὴ οὐγκίαν ἐκάστης ἡμέρας ἄρτου καὶ βραχύτατον ὕδατος». Θεόδωρος τήρων, An. Boll. 80 (1962), σ. 321.

⁵⁷ Ἀγάθη, LATYSEV I, σ. 16-17, Ἰανουάριος, An. Boll. 102 (1984), σ. 142 – Εὐπλος, LATYSEV II, σ. 268.

⁵⁸ Συνήθως ἡ ἀπειλούμενη ποινὴ ἦταν ὁ διὰ τῆς πυρᾶς θάνατος. Μάρτυρες σαρανταπέντε, A. SS. Jul. III, σ. 39-41, Ὀρέστης, Ιωάννου: Ἁγ. Μνημεῖα, σ. 335 – Ἐρασμος, An. Boll. 101 (1983), σ. 10.

⁵⁹ Θεόδωρος στρατηλάτης, A. SS. Nov. IV, σ. 87.

⁶⁰ Διομήδης, LATYSEV II, σ. 286-287, An. Boll. 84 (1966), σ. 164.

⁶¹ «... τὰ τραύματα περιέπε, καὶ τοὺς ἰχῶρας ἀπέματτεν, εἶτα καὶ ὀθονίσους περιεἶλε καὶ κατεδέσμη καὶ πᾶσαν ἄλλην θεραπείαν προσήγε...». Τρόφιμος, Δορυμέδων, Σαβθάτιος, P. G. 115, στ. 742.

ταν τά τραύματα πού είχαν μετά τά πολλά βασανιστήρια⁶². Ἡ Μυρώπη, ἐπίσης, ἡμέρα καί νύκτα πήγαινε στίς φυλακές καί περιέθαλπε τούς χριστιανούς⁶³. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ δικαστής ἀπαγόρευε καί τήν στοιχειώδη ἰατρική περίθαλψη, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Ἀγάθης καί τοῦ Δουλά⁶⁴, μέ ἀπειλή, μάλιστα, θανατικῆς ποινῆς ἐναντίον αὐτῶν πού ὑπηρετοῦσαν μέσα στή φυλακή ἄν παρέβαιναν τίς ἐντολές του⁶⁵.

Οἱ κρατούμενοι πού είχαν γνώσεις ἰατρικῆς περιποιόντουσαν τούς χριστιανούς πού, ἀπό τά βασανιστήρια, ἦταν σέ κακή κατάσταση. Ὁ Παντελεῆμων, γιατρός ὁ ἴδιος, περιέθαλπε μέ τά μέσα πού διέθετε καί θεράπευε τούς συγκρατούμενούς του⁶⁶. Τό ἴδιο ἔκανε ἡ Θεοδοσία καί οἱ δώδεκα συγκλητικῆς ὅταν φυλακίστηκαν⁶⁷.

Οἱ συγγενεῖς, φίλοι καί ὑπηρετές τῶν κρατουμένων είχαν τήν δυνατότητα νά τούς ἐπισκέπτονται στή φυλακή. Τούς πήγαιναν τροφή, ὅπως π.χ. ἡ Ναταλία, ἡ ὁποία πήγαινε στόν Ἀδριανό καί τούς συντρόφους του τήν καλύτερη ποιότητα⁶⁸, καί τούς ἐπέτρεπαν νά μείνουν καί τή νύκτα, ὅπως π.χ. ἡ μητέρα τοῦ Καλλιόπιου, ἡ ὁποία ἔμεινε μαζί του ὅλη τή νύκτα ἡ ἡ μητέρα τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἡ ὁποία ἔμεινε τρεῖς ἡμέρες⁶⁹. Ἄλλοτε οἱ φύλακες τούς

⁶² «... ἐκμάσει τά τραύματα, ὀθόναις αὐτά διαλαμβάνει καί περισφίγγει. Καί οὕτως ἦν ὑπηρετούμενη τούτοις ἐν πᾶσι καί παντοῖαν θεραπείαν προσάγουσα». Ὄταν ὁ αὐτοκράτωρ πληροφορήθηκε ὅτι ἡ Ναταλία καί οἱ ἄλλες γυναῖκες περιέθαλπαν τούς χριστιανούς ἀπαγόρευσε τήν εἴσοδο γυναικῶν στή φυλακή. Ἡ Ναταλία κόβει τά μαλλιά της, μεταμφιέζεται σέ ἄνδρα καί μπαίνει στή φυλακή ὅπου συνεχίζει τό ἔργο της. Πληροφοροῦνται αὐτά οἱ ἄλλες γυναῖκες καί χρησιμοποιοῦν τό ἴδιο τέχνασμα. Τά σώματα τῶν συντρόφων τοῦ Ἀδριανοῦ ἦταν «σεσιπότα ἀπό τῶν πληγῶν, ὡς καί σκώληκας ἐξ αὐτῶν ἐξέρχεσθαι καί ἔρπειν καθ' ἑνός ἐκάστου αὐτῶν. Ἐκπλαγεῖσα δέ τήν πληγῆν, ἀπέστειλε τάς θεραπείαις αὐτῆς καί ἤνεγκε πᾶσαν τήν ὀθονίαν αὐτῆς πολύτιμον οὖσαν. Καί λαβοῦσα διέσπασεν αὐτήν, καί κατέμασσε τήν ἰχῶρα τῶν τραυμάτων αὐτῶν, ἐπιδεσμοῦσα τάς χεῖρας καί τούς πόδας αὐτῶν ἦσαν γάρ διερωγότες ἀπό τοῦ δεσμοῦ τῶν σιδηρῶν. Ἐποίησε δέ ἡ Ναταλία ἐν τῇ φυλακῇ ἡμέρας ἐπτά παντοίως θεραπεύουσα αὐτούς...». Ἀδριανός, Ναταλία..., ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 321, 323. A. SS. Sept. III, σ. 222, 224.

⁶³ Μυρώπη, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 171-172.

⁶⁴ Ἀγάθη, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 16-17, Δουλάς, A. SS. Jun. II, σ. 1045.

⁶⁵ Πρόθος, Τάραχος..., P. G. 115 στ. 1076.

⁶⁶ Παντελεῆμων, P. G. 115 στ. 546.

⁶⁷ Ἡ Θεοδοσία πήρε «ὀθόνην καί τό αἶμα αὐτῶν κατέμασσε καί περιώδευεν τά σώματα αὐτῶν ἦν γάρ καί τῆς ἰατρικῆς μεμνημένη». Προκόπιος, *Inédits byzantins*, σ. 118.

⁶⁸ Ἀδριανός, Ναταλία..., ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 320, A. SS. Sept. III, σ. 224 – Βλάσιος, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 331 – Καπιτωλίνα καί Ἐρωτής, A. SS. Oct. XII, σ. 213 – Πιόνιος, MUSURILLO σ. 150 – Θεοδοσία, An. Boll. 16 (1897), σ. 127.

⁶⁹ Καλλιόπιος, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 271-272, Ἰουλιανός καί Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 283.

ἀπομάκρυναν⁷⁰ καί ἀναγκάζονταν νά πηγαίνουν στή φυλακή κρυφά τή νύκτα, ὅπως ἔκανε ὁ Βάρος⁷¹. Ὄταν οἱ κρατούμενοι ἦταν πολύ καιρό μέσα στή φυλακή οἱ ἄρχοντες ἔδιναν μερικῆς ἡμέρες προθεσμία, πρὶν ἀπό τήν ἐκτέλεσή τους, γιά τούς ἐπισκεφθοῦν οἱ συγγενεῖς τους. Τέτοια προθεσμία ἔδωσε ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως γιά τόν Μαρκελλῖνο καί τόν Μάρκο⁷². Σέ ὀρισμένες, ὅμως, περιπτώσεις ἀπαγόρευαν τήν εἴσοδο στή φυλακή τῶν συγγενῶν κρατουμένων, ὅπως τοῦ στρατηλάτη Θεόδωρου, τῆς Ἰουλιανῆς, τῆς Θεοδώρας.

Ἡ σύζυγος μπορούσε ἐκούσια νά ἀκολουθήσει τόν σύζυγο στή φυλακή. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ περίπτωση τοῦ συγκλητικῆς Θεόδοτου. Ἡ γυναῖκα του σέ προχωρημένη ἐγκυμοσύνη τόν ἀκολούθησε στή φυλακή ὅπου γέννησε πρόωρα, «τὴν ἐκ τοῦ δεσμοτηρίου μὴ φέρουσα κακοπάθειαν», τόν Μάμα. Μετά τόν τοκετό πέθανε⁷³.

Οἱ χριστιανοί κρατούμενοι, οἱ ὁποῖοι ἤξεραν ὅτι θά τούς καταδίκαζαν σέ θανατική ποινή, είχαν τήν δυνατότητα νά τακτοποιήσουν μέσα ἀπό τή φυλακή τίς προσωπικές καί περιουσιακές τους ὑποθέσεις. Ὁ Ἰέρων π.χ. κάλεσε στή φυλακή δύο συγγενεῖς του, τακτοποίησε περιουσιακά θέματα καί ἔδωσε τίς τελευταῖες του ὁδηγίες⁷⁴.

Φαινόμενα δωροδοκίας τῶν φυλάκων, παρά τήν ἀπαγόρευση τοῦ νόμου⁷⁵, παρατηροῦνται πολλά τήν ἐποχή αὐτή. Ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά ἐπισκέπτονται ἐλεύθερα τούς φυλακισμένους χριστιανούς ἔδιναν χρήματα στούς φύλακες, οἱ ὁποῖοι τούς ἐπέτρεπαν τήν εἴσοδο⁷⁶. Ὁ Διομήδης ἔμπαινε στίς φυλακές ἐλεύθερα λόγω τῆς ἰατρικῆς του τέχνης. Παρ' ὅλα αὐτά ἔδινε καί χρήματα στούς φύλακες⁷⁷. Ὁ Βάρος δωροδόκησε τούς φύλακες καί μπῆκε νύκτα στή φυλακή. Ἐλυσσε τίς ἀλυσίδες τῶν κρατουμένων, ἔβγαλε τά πόδια τους ἀπό τό ξύλο, τούς ἔπεισε νά φᾶνε καί ἄρχισε νά συζητεῖ μαζί τους. Ὄταν οἱ στρατιῶτες πήγαν νά πάρουν τούς φυλακισμένους γιά νά τούς μεταφέρουν στό δικαστήριο βρῆκαν ἐκεῖ τόν Βάρο, ὁ ὁποῖος τούς

⁷⁰ Ὁ διάκονος Φιλέας μέ ἐντολή τοῦ ἐπισκόπου πήγε στή Καισάρεια νά βρεῖ τόν Ἀρτέμωνα. Τόν βρῆκε στή φυλακή, ἔμεινε λίγο μαζί του καί ἔφυγε μετά ἀπό ἐντολή τῶν φυλάκων. Ἀρτέμων, *Menaes Mart.* 24.

⁷¹ Βάρος, Κλεοπάτρα, A. SS. Oct. VIII, σ. 428, P. G. 115, στ. 1141.

⁷² Σεβαστιανός..., P. G. 116 στ. 796.

⁷³ Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἀγ. Μνημεῖα, σ. 339-340.

⁷⁴ Ἰέρων, A. SS. Nov. III, σ. 333, 337.

⁷⁵ D. 48.3.8 – TH. MOMMSEN, *Le droit pénal*, I, σ. 354-356, U. BRASIELLO, *Repressione penale nel diritto romano*, Napoli 1937, σ. 409.

⁷⁶ Γεώργιος, P. G. 115 στ. 148 – Βασιλεύς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LVIII.

⁷⁷ Διομήδης, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 287, An. Boll. 84 (1966), σ. 164.

δήλωσε τήν χριστιανική του ιδιότητα. Μετά από αυτή τήν δήλωση τόν συνέλαβαν⁷⁸. Ἀλλά καί οἱ ἴδιοι οἱ κρατούμενοι δωροδοκοῦσαν τούς φύλακες γιά νά τούς ἐπιτρέπουν νά θγοῦν ἀπό τή φυλακή ὑπό τόν ὄρο ὅτι θά ἐπιστρέψουν⁷⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δωροδοκίας τοῦ κομενταρησίου ὑπάρχει στό μαρτύριο τοῦ Ἰέρωνα. Ὁ Βίκτωρ, κρατούμενος μαζί με τόν Ἰέρωνα, δειλίωσε καί θέλησε νά φύγει. Ζήτησε ἀπό τόν κομενταρήσιο νά ἀπαλείψει τό ὄνομά του ἀπό τά βιβλία μέ ἀντάλλαγμα τήν δωρεά ἑνός κτήματος. Ὁ κομενταρήσιος πού εἶχε ἄλλο κτῆμα ὁμορο μέ τό δωριζόμενο δέχθηκε τήν πρόταση. Ἀμέσως συντάχθηκε καί ὑπογράφηκε τό συμβόλαιο καί ὁ Βίκτωρ θγήκε ἀπό τήν φυλακή⁸⁰.

Διαφορετική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς καλῆς μεταχείρισεως τῶν κρατούμενων ἀπό τούς φύλακες ὅταν τούς συνέδεε προσωπική φιλία. Ὁ καπικλάριος λόγω φιλίας περιποιόταν τόν Προκόπιο. Μετά τά βασανιστήρια ἐβαλλε τόν Προκόπιο στήν «ἑσωτέρω» φυλακή «διά τόν φόβον τοῦ ἡγεμόνος», ἀλλά «ὑποστρώσας χόρτον καί σινδόνα ἐφαπλώσας ἀπέθετο τό σῶμα τοῦ Προκοπίου»⁸¹.

Ἐκτέλεση τῆς θανατικῆς ποινῆς πού εἶχε ἐπιβληθεῖ στό χριστιανό ἦταν δυνατόν νά γίνει μέσα στή φυλακή⁸². Ὁ Δημήτριος π.χ. ἐκτελέσθηκε μέσα στή φυλακή. Στῖφος στρατιωτῶν μπήκε καί τόν θανάτωσε μέ τίς λόγχες⁸³. Ὁ Λουκιανός «θρώσεως καί πόσεως μή μεταλαβών» πέθανε μέσα στή φυλακή⁸⁴. Ἡ Ἐρωτηίς πέθανε, ἐπίσης, ἀπό λιμό παρ' ὄλο ὅτι ὁ ἡγεμών εἶχε δώσει ἐντολή νά τῆς δίνουν ἄρτο καί ὕδωρ. Ἡ ἴδια δέν δεχόταν νά φάει καί τήν ἄφησαν νά πεθάνει⁸⁵. Στό χῶρο τῆς κρατήσεώς τους, μέσα στή φυ-

⁷⁸ Βάρος, Κλεοπάτρα, A. SS. Oct. VIII, σ. 428-429.

⁷⁹ Ἀδριανός, Ναταλία..., ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 321, A. SS. Sept. III, σ. 222 – Ὁ ἡγεμών Θηβαΐδας φυλακίζεται καί πρὶν ἐμφανισθεῖ στόν Διοκλητιανό «ἔδωκεν φανερά χρήματα» καί ζήτησε νά του ἐπιτρέψουν νά ἐπισκεφθεῖ τούς ἀδελφούς του. Οἱ φύλακες τόν ἄφησαν. Φιλήμων, Ἀπολλώνιος..., A. SS. Mart. I, σ. 898. – Στήν Αἴγυπτο σύμφωνα μέ τό ἑλληνοαιγυπτιακό δίκαιο ὁ κρατούμενος εἶχε τό δικαίωμα νά ζητήσει νά βγεῖ ἀπό τήν φυλακή μέ ἐγγύηση. Ἀπηύθυνε τήν αἴτηση στόν ἀρμόδιο ἄρχοντα. Ἀλλά καί ὁ διευθυντής τῆς φυλακῆς εἶχε τό δικαίωμα νά ἀφήσει ἐλεύθερο τόν κρατούμενο. Ἡ ἀπελευθέρωση, ὅμως, αὐτή ἦταν πρόσκαιρη καί δέν παρήγε ἔννομα ἀποτελέσματα καί ὑπό τόν ὄρο ὅτι θά ὀριζόταν ἐκ τῶν προτέρων ἢ διάρκεια. R. TAUBENSCHLAG, L' emprisonnement dans le droit gréco-égyptien, ἐν Opera Minora 2, σ. 717.

⁸⁰ Ἰέρων, A. SS. Nov. III, σ. 333-337.

⁸¹ Προκόπιος, Inédits byzantins, σ. 107.

⁸² Βλ. D. A. G. R. s.v. carcer, σ. 918 «...en cas de condamnation, lancés dans le cachot par une ouverture de la voûte: là on les étranglait comme les complices de Catilina, ou on les laissait mourir de faim comme Jugurtha».

⁸³ Δημήτριος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἁγ. Μνημεῖα, σ. 46, A. S.S. Oct. IV, σ. 91.

⁸⁴ Λουκιανός, Menaea Oct. 15.

⁸⁵ Καπιτωλίνα καί Ἐρωτηίς, A. SS. Oct. XIII, σ. 216.

λακή, ἐκτελέσθηκαν οἱ στρατιῶτες πού ἦταν μαζί μέ τόν Καλλίστρατο⁸⁶. Ἡ Μυρώπη μετά τά βασανιστήρια πέθανε μέσα στή φυλακή⁸⁷. Ὁ Λικίνιος εἶχε ἐκδώσει διαταγή νά φυλακίζουν τούς χριστιανούς καί νά μὴν τούς δίνουν οὔτε τροφή οὔτε ὕδωρ ὥστε νά πεθαίνουν ἀπό λιμό⁸⁸.

Ἡ τύχη τῶν κρατούμενων δέν ἦταν πάντοτε ἡ ἐπιβολή ποινῆς, καί μάλιστα τῆς θανατικῆς. Σέ σπάνιες περιπτώσεις οἱ διοικητές τῶν ἐπαρχιῶν μετά ἀπό αὐτοκρατορική ἐντολή, ἀλλά καί οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες, ἐλευθέρωναν τούς κρατούμενους. Ὁ ἡγεμών Μελιτηνῆς π.χ. ἔστειλε στό Δέκιο τὰ ὑπομνήματα γιά τόν Ἀκάκιο. Ὁ αὐτοκράτωρ μέ ἐπιστολή του ἔδωσε ἐντολή νά ἀποφυλακισθεῖ ὁ Ἀκάκιος⁸⁹.

Ἰδιαίτερη μεταχείριση ἀπό τόν δικαστή μαρτυρεῖται γιά τίς γυναῖκες χριστιανές. Δέν τίς φυλάκιζε ἀμέσως μετά τήν ὁμολογία, ἀλλά τίς παρέδιδε σέ γυναῖκες εὐγενεῖς καί κύρους γιά νά τίς νοθετήσουν. Ἐάν ἡ προσπάθεια αὐτή νά τίς ἀποσπάσουν ἀπό τόν χριστιανισμό ἀποτύγχανε ἀκολουθοῦσε ἡ φυλάκιση. Π.χ. ὁ αὐτοκράτωρ παρέδωσε τήν Κυριακή «εἰς τήρησιν γυναικί ἀξιολόγῳ καί σώφρονι»⁹⁰. Ὁ Βαλεριανός ἀφοῦ ἀνέκρινε τόν Νεμέσιο τόν φυλάκισε. Τήν κόρη του, ὅμως, Λουκίλλα «Μαξίμα τῆ ἱερείᾳ πρὸς τήρησιν παρεπέμψατο»⁹¹. Ὅπως προκύπτει ἀπό τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν δέν ὑπῆρχε χωριστή κράτηση ἀνδρῶν καί γυναικῶν, διάκριση δηλ. μεταξύ γυναικείων καί ἀνδρικών φυλακῶν⁹².

Γιά τήν λειτουργία τῶν φυλακῶν ὑπῆρχε εἰδικό προσωπικό. Οἱ τοπικές ἀρχές εἶχαν τήν ἐποπτεία τῶν δημοτικῶν φυλακῶν καί ὁ διοικητής τῆς ἐπαρχίας τῶν κρατικῶν. Στρατιωτικός πού ἀνήκε στό officium τοῦ διοικητῆ διηύθυνε τίς κρατικές φυλακές. Διευθυντής τῆς φυλακῆς ἦταν συνήθως ὑπαξιωματικός πού ὀνομαζόταν optio custodiarum, veteranus legionis, geminae ex optione custodiarum⁹³. Στίς διαταγές του εἶχε στρατιῶτες πού ἐκτελοῦσαν χρέη φυλάκων, carcerarii. Ὁ κλειδοῦχος τῆς φυλακῆς ὀνομαζόταν

⁸⁶ Καλλίστρατος, P. G. 115, σ. 898.

⁸⁷ Μυρώπη, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 173, Synax. Eccl. CP. σ. 274.

⁸⁸ Ἐπί Λικινίου «πλήθη ταῖς φυλακαῖς ἐμβληθέντα, λιμῷ διεφθίρετο». Δονάτος, Μακάριος..., A. SS. Maii V, σ. 150.

⁸⁹ Ἀκάκιος, Synax. Eccl. CP. σ. 610.

⁹⁰ Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 303.

⁹¹ Στέφανος π., ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 260.

⁹² Βλ. καί D. A. G. R. s.v. carcer, σ. 919.

⁹³ G. LOPUSZANSKI, La police romaine et les chrétiens, σ. 38. Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς διευκρινίζει «Un beneficiarius (C J L, III, 3412) et un frumentarius qu' on voit chargés de la cura carceris ne semblent l' avoir exercée que par interim».

καπικλάριος (clavicularius)⁹⁴. Ὁ κομενταρήσιος (commentariensis) τηροῦσε τὰ βιβλία καταγραφῆς τῶν ὀνομάτων τῶν φυλακισμένων. Ἡ ἀρμοδιότητά του αὐτή ἦταν σημαντική καί ἦταν στή δικαιοδοσία του ἡ δυνατότητα ἀπελευθέρωσης τῶν κρατουμένων, ἐάν δηλ. ἐσθῆνε τὸ ὄνομα ἑνὸς φυλακισμένου ἀπὸ τὰ βιβλία του αὐτός ἦταν ἐλεύθερος. Λόγω αὐτῆς τῆς ἀρμοδιότητος τὰ κείμενα τῶν μαρτυρίων μνημονεύουν πολλές περιπτώσεις δωροδοκίας τοῦ κομενταρησίου⁹⁵. Στὸ γραφεῖο του ὑπῆρχαν οἱ γραφεῖς (chartularii, applicitarii).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ἡ ΤΑΦΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

Στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο ὑπάρχουν περιορισμοὶ ὀρισμένων δικαιωμάτων εἴτε ὡς παρεπόμενες ποινές εἴτε, τὴν τελευταία περίοδο, ὡς κύριες ποινές. Οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ταξινομοῦνται σὲ πέντε κατηγορίες: ἡ ἀπαγόρευση ἐνταφιασμοῦ καί ἡ καταδίκη τῆς μνήμης, ἡ στέρηση τοῦ δικαιώματος διαθήσεως, ἡ ἀτιμία, ἡ ἀδυναμία ἐπιδιώξεως ἀξιωμάτων καί τοῦ νὰ εἶναι μέλος τῆς συγκλήτου, ἡ ἀπαγόρευση ἐκτελέσεως ὀρισμένων πράξεων¹.

Ἡ ἀπαγόρευση ἐνταφιασμοῦ ἐμφανίζεται ἀποκλειστικά ὡς παρεπόμενη ποινή τῆς κεφαλικῆς, πού ἔχει ἀπαγγελθεῖ ἀπὸ δικαστή, ἀδιακρίτως ἐγκλήματος ἢ τρόπου ἐκτελέσεως. Ἔτσι σύμφωνα μὲ τίς διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου² ἀπαγορευόταν νὰ ἐνταφιασθεῖ τὸ πτώμα τοῦ ἐγκληματία πού εἶχε ὑποστῆ κεφαλικὴ ποινή. Δέν γινόταν ἐνταφιασμός στίς περιπτώσεις ἐκτελέσεως τῆς θανατικῆς ποινῆς διὰ πυρᾶς ἢ καταποντισμοῦ στή θάλασσα, σὲ ποταμὸ ἢ λίμνη. Στὴ περίπτωση σταυρώσεως ἀφήναν τὸ σῶμα νὰ ἀναλωθεῖ στὸν τόπο τῆς ἐκτελέσεως³. Στὴν περίπτωση ἐκτελέσεως μέσα στή φυλακὴ ὁ δῆμιος ἔσυρε τὸ πτώμα μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς Ρώμης⁴ καί τὸ ἔρριχνε στὸν Τίβερι. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καί μὲ ἐκείνους πού σὲ πε-

⁹⁴ Ὁ καπικλάριος φρόντισε τὸν Προκόπιο μέσα στή φυλακὴ, ἐπειδὴ ἦταν παλιὸς του φίλος. Προκόπιος, *Inédits byzantins*, σ. 107.

⁹⁵ Ἰέρων, *A. SS. Nov. III*, σ. 333-337. Βλ. ἀν. σ. 122.

¹ TH. MOMMSEN, *Droit pénal*, III, σ. 336-337. – Γιά τὴν καταδίκη τῆς μνήμης βλ. Δ. ΓΚΟΦΑΣ: *Ἱστορία καί Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 1986, σ. 119 – C.A. BOURDARA: *Quelques cas de damnatio memoriae à l' époque de la dynastie macédonienne*, ἐν *J.Ö.B.* 32/2 (1982), σ. 337-346.

² Αὐτός ὁ κανόνας δικαίου δέν εἶναι γνωστός. Εἶναι γνωστός, ὅμως, ἐκεῖνος σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἀπαιτεῖται νὰ ζητηθεῖ νὰ δοθεῖ τὸ πτώμα. *D.* 48.24.1.

³ Βλ. J. – P. CALLU, *Le jardin des supplices au Bas-Empire*, ἐν *Du châtiement dans la cité*, *Collection de l' École Française de Rome* – 79, Rome 1984, σ. 337 «...les membres des crucifiés demeurent accrochés au gibet pour nourrir les chiens et les vautours...».

⁴ «τοὺς ἐν τῷ δεσποτηρίῳ θανατοῦμένους ἀγκίστροις τισὶ μεγάλοις οἱ δῆμοι ἐξ τε τὴν ἀγορὰν ἀνεῖλκον κἀνταῦθ' εἰς τὸν ποταμὸν ἔσυρον». *Δίων* 58, 1.11.15.60, 16.35.

ρίπτωση έπαναστάσεως είχαν φονευθεί κατά τήν διάρκεια τής στάσεως και έτσι δέν καταδικάσθηκαν σέ κεφαλική ποινή. Μόνον μετά από ειδική πράξη χάριτος ήταν δυνατόν νά ένταφιασθεί τό πτώμα του κατάδικου πού είχε θανατωθεί. Πρόκειται γιά πράξη διοικητική πού έξαρτάται από τήν καλή θέληση του άρμόδιου άρχοντα.

Μέ τήν πάροδο του χρόνου τό βάρβαρο αυτό έθιμο άρχισε νά εκλείπει κυρίως στό δίκαιο του πολέμου και στη συνέχεια έτεινε νά εξαφανισθεί ως επί τό πλειστον κατά τρόπο γενικό. Τήν τελευταία περίοδο δύσκολα άρνοϋνταν νά δώσουν τό πτώμα στους γονείς πού τό ζητούσαν ή και σέ όποιονδήποτε. Έξαιρέση άποτελοϋσε ή περίπτωση *perduellio*⁵. 'Η ρωμαϊκή νομοθεσία πρόβλεπε τί έπρεπε νά γίνει μέ τά προσωπικά άντικείμενα του εκτελεσθέντος (ροϋχα κ.λ.π.). 'Ο Ούλιανός σχολιάζοντας ένα *rescriptum* του 'Αδριανού όρίζει ότι τό χρηματικό ποσό πού προέκυπτε από τήν πώληση των άντικειμένων αυτών έπρεπε νά δίνεται στό ταμείο του *praeses* γιά τίς έκτακτες δαπάνες: φιλοδωρήματα στους *officiales*, δώρα στους πρέσβεις των βαρβάρων κ.λ.π. 'Ο *speculator* και οι άλλοι στρατιώτες πού ήταν στόν τόπο τής εκτελέσεως δέν είχαν δικαίωμα νά τά διεκδικήσουν^{5α}.

Τά κείμενα των μαρτυριών δίνουν πολλές πληροφορίες γιά τήν απαγόρευση ένταφιασμοϋ. Οι δικαστές σέ γενικές γραμμές απαγόρευαν νά ένταφιασθούν τά σώματα των μαρτύρων και άπειλοϋσαν μέ βασανιστήρια και θανατική ποινή εκείνους, πού επιφορτισμένοι μέ τήν φύλαξη των λειψάνων άφηναν έσκεμμένα ή μη νά τά πάρρυν. Μέ τίς ίδιες ποινές άπειλοϋνταν και εκείνοι, οι όποιοι παρά τήν απαγόρευση έπαιρναν τά σώματα των νεκρών χριστιανών γιά νά τά ένταφιάσουν⁶. Μέ τόν τρόπο αυτό ήθελαν νά εξαφανίσουν, ό,τι απέμεινε από τους μάρτυρες, γιατί γνώριζαν ότι οι χριστιανοί έπαιρναν τά λείψανα, τά τιμούσαν και τά λάτρευαν⁷. Είναι χαρακτηριστική ή συμπεριφορά μιάς γυναίκας τής όποίας ό σύζυγος και οι γιοί είχαν θανατωθεί ως χριστιανοί. Είχε πάρει κοντά της τά σώματα και τά περιποιόταν. "Αναθε κεριά, έψαλλε και τά λάτρευε μέ διαφόρους τρόπους⁸. Πολλές φορές οι χριστιανοί, όταν έπαιρναν τά λείψανα, τά έθαβαν σέ τόπους μυστικούς γιά τόν φόβο μήπως τά βροϋν οι ήγεμόνες και τά εξαφανίσουν. Τά

σώματα π.χ. του πάπα Στέφανου⁹, του Τρόφιμου και του Δορυμέδοντα¹⁰, του Πρόβου και του Τάραχου έκρυγαν σέ κοίλη πέτρα γιά νά μήν τά βροϋν οι άνθρωποι του ήγεμόνα¹¹.

Κατά τήν διάρκεια τής δίκης ό δικαστής προσπαθοϋσε νά φοβίσει τόν χριστιανό, τόν άπειλοϋσε μεταξύ των άλλων ότι θά απαγόρευε νά ταφεί τό σώμα του και θά τό άφηνε βορά στά όρνεα και στους κύνες ή θά τό έρριχνε στη θάλασσα γιά νά μήν άξιωθεί ταφής¹². 'Ο δικαστής τελικά άποφάσισε γιά τήν τύχη των λειψάνων. Σέ περίπτωση πού δέν είχε άποφανθεί οι δήμιοι τόν ρωτούσαν τί έπρεπε νά κάνουν¹³. Τά σώματα π.χ. τής 'Ιουλίττας και του Κήρυκα διέταξε «*τῶ τόπῳ ριφῆναι τῶν καταδίκων*»¹⁴. Πολλές φορές ό δικαστής έδινε έντολή νά καεί τό πτώμα ώστε νά μή μείνει κανένα κατάλοιπο του σώματος του μάρτυρα και νά μήν μποροϋν οι χριστιανοί νά τό πάρουν. Μέ τόν τρόπο αυτό εξαφανίζόταν κάθε ίχνος του εκτελεσθέντος. Μετά τόν άποκεφαλισμό του 'Αβουδιμου π.χ. ό Διοκλητιανός έδωσε έντολή νά κάψουν τό σώμα του¹⁵. Τήν ίδια τύχη είχαν τά λείψανα του Δίδυμου, του 'Αδριανού και των συντρόφων του, των συντρόφων του Νίκωνα, του Παντελεήμονα¹⁶.

"Όταν ή εκτέλεση γινόταν σέ πόλη πού ήταν κοντά σέ θάλασσα, ποταμό ή λίμνη ό δικαστής διέτασε νά ρίξουν τό σώμα στα ύδατα. Στη θάλασσα έρριξαν μετά τήν εκτέλεση τό σώμα του Λουκιανού, του επισκόπου Δονά-

⁹ Στέφανος π., *LATYSEV* II, σ. 261.

¹⁰ Τρόφιμος, Δορυμέδων, Σαθβάτιος, *P. G.* 115 στ. 749.

¹¹ Πρόβος, Τάραχος, 'Ανδρόνικος, *P. G.* 115 στ. 1080, *A. SS.* Oct. V, σ. 583-584.

¹² «... *εί δέ μου ταῖς παραινέσεις ταύταις μή πεισθῆναι θελήσεις, μεληδόν σου κατακόψας τάς σάρκας οὕτω σε και κυσί παραθήσω και τά καταλειμμένα σου τῶν όστῶν πυρί παραδώσω...*». Εϋτρόπιος, Κλεόνικος, Βασιλίσκος..., *LATYSEV* I, σ. 175. - «... *εί δέ δι' όλου μένει άπειθῶν, ξίφει αυτού τήν κεφαλήν τήν άμείλικτον άπότεμε, και έν θαλάσση ρίγων άτίμως, ίδια του δυστήνου σώματος, ίνα μηδέ ταφῆς τῆς νενομισμένης επιμοιράσθαι και ίνα μη άσμένως χριστιανοί επιλαθόμενοι, μεγάλῳ σεβασμῶ επιτιμήσωσιν*». Βασίλειϋς έπ., *A. SS.* April. III, σ. LVIII - LIX.

¹³ Είναι χαρακτηριστική ή στιχομυθία στό μαρτύριο του Βάρου. Ρωτοϋν οι δήμιοι τόν ήγεμόνα «'Από πολλῆς ώρας τέθηκεν (ό Ούαρος), πού οϋν κελεύεις τεθῆναι τό σώμα; Λέγει αυτοῖς: *κατενεχθείς συρέσθω έξω τῆς πόλεως και ριπέσθω τοῖς κυσίν*». Βάρος, Κλεοπάτρα, *A. SS.* Oct. VIII, σ. 431, *P. G.* 115, στ. 1149-1152.

¹⁴ Κήρυκας και 'Ιουλίττα, *LATYSEV* II, σ. 175-176, *A. SS.* Jun. III, σ. 27, *P. G.* 120 στ. 172, *An. Boll.* 1 (1882), σ. 200, 207.

¹⁵ 'Αβουδιμος, *Synax. Eccl. CP.*, σ. 821.

¹⁶ Θεοδόρα και Δίδυμος, *A. SS.* April. III, σ. LXV - 'Αδριανός, Ναταλία..., *LATYSEV* II, σ. 324, *A. SS.* Sept. IV, σ. 228-229, Νίκων, *A. SS.* Mart. III, σ. 21* - Παντελεήμων, *P. G.* 115 στ. 477, *LATYSEV* II, σ. 222.

⁵ TH. MOMMSEN, *Droit pénal*, III, σ. 338-340. - D. 48.24.1.

^{5α} D. 48.20.6.

⁶ Βλ. 'Ελικονίς, *A. SS.* Maii VI, σ. 744.

⁷ Βλ. 'Αδριανός, Ναταλία..., *LATYSEV* II, σ. 324, *A. SS.* Sept. IV, σ. 228-229, Μαρίνος..., *A. SS.* Aug. II, σ. 348. - Γιά τήν λατρεία των λειψάνων βλ. N. HERMANN - MASCARD, *Les reliques des saints. Formation coutumière d' un droit*. Paris 1975.

⁸ Βλ. Χρύσανθος και Δαρεία, *LATYSEV* I, σ. 260, *A. SS.* Oct. XI, σ. 481.

του, του πρεσβύτερου Μακαρίου και του διάκονου Θεοδώρου, του επίσκοπου Ἀμασειάς Βασιλέα¹⁷. Στόν ποταμό Ὀρόντη ἔρριξαν τό σῶμα τοῦ Γόρδιου¹⁸, στό Δούναβι τοῦ Ἑρμούλου καί τοῦ Στρατόνικου¹⁹, στό Σάο τῶν Ὠρ, Ὀροφι καί Εἰρηναίου²⁰, στόν Τίβερι τοῦ Τραγκλίνου καί τῆς Ζωῆς²¹, στό θυθό τοῦ «*παρρρέοντος ποταμοῦ Φίθου καταντικρύ τοῦ ὄρου*» τοῦ Ὀρέστη²². Σέ ποταμό ἔρριξαν καί τό σῶμα τοῦ Σαθίνου²³. Τά σῶματα τῶν σαράντα μαρτύρων μετέφεραν μέ ἄμαξες κοντά στόν ποταμό καί πρίν τά ρίξουν στά ὕδατα τά ἔκαψαν «*εἶτα τῷ δοκεῖν ἀφανίζεῖν αὐτά βουλόμενοι, φθονοῦντες πάντως χριστιανοῖς, εἰς τόν ποταμόν εὐθύς ἀπορρίπτουσι*»²⁴. Οἱ Ῥωμαῖοι ἀκόμη καί τά δσά ἢ τή στάχτη τοῦ καμμένου σώματος ἢ τό χῶμα στό σημεῖο πού εἶχε γίνει ἡ ἐκτέλεση καί τό ὄποιο προσκυνοῦσαν οἱ χριστιανοί προσπαθοῦσαν νά ἐξαφανίσουν στά νερά τῆς θάλασσας καί τῶν ποταμῶν²⁵. Στήν προσπάθεια ἐξαφανίσεως τοῦ σώματος πρίν τό ρίξουν στά νερά ἔδεναν στόν τράχηλο λίθο²⁶ ἢ τό ἔβαζαν μέσα σέ σάκκο μέ ἄμμο καί στή συνέχεια τό ἔρριχναν στά ὕδατα²⁷ ἢ τό ἔβαζαν μέσα σέ σιδερένιο φέρετρο, τό ὄποιο ἔρριχναν στό θυθό²⁸.

¹⁷ Βλ. Λουκιανός πρεσβ., *Μεναεα Oct.* 15 – Δονάτος, Μακάριος, καί Θεόδωρος, *A. SS. Maii V*, σ. 151 – Βασιλεῦς ἐπ., *A. SS. April. III*, σ. LIII, LIV, LIX, LX. Στό κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Βασιλέα περιγράφεται ὁ τρόπος μέ τόν ὅποιον ἐκτέλεσαν τήν ἐντολή τοῦ ἡγεμόνα «... ἀγαρεύσαντες ἀλιευτικόν σκάφην, καί τό σῶμα σὺν τῇ κεφαλῇ θαλόμενοι, ἐπὶ πολὺ διαστάντες ἔρριψαν εἰς πέλαγος, ἐτέρωθι τήν κεφαλὴν ἐτέρωθι τό σῶμα βλεπόντων ἡμῶν, καί οἰμογαῖς συγχεομένων».

¹⁸ Βλ. Γόρδιος, *An. Boll.* 79 (1961), σ. 14-15.

¹⁹ Βλ. Ἑρμούλος καί Στρατόνικος, *An. Boll.* 89 (1971), σ. 20, 39, 44-45.

²⁰ Βλ. Εἰρηναῖος ἐπ., *LATYSEV II*, σ. 311, *A. SS. Mart. III*, σ. 23*.

²¹ Βλ. Σεβαστιανός καί σύντροφοί, *P. G.* 116 στ. 812.

²² Βλ. Ὀρέστης, *ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἁγ. Μνημεῖα*, σ. 337.

²³ Βλ. Σαθίνος, *LATYSEV I*, σ. 221.

²⁴ Μάρτυρες σαράντα, *LATYSEV I*, σ. 214.

²⁵ Ὁ Μαξιμιανός «τόν τῆς γῆς, ἐν ᾧ αἱ σάρκες τοῦ Οὐρπασιανοῦ κατέρρευσαν, καί τόν χοῦν τῶν ὀστέων ἐπιμελῶς συλλέξας εἰς τήν θάλασσαν ἐνάπιον αὐτοῦ σκορπισθῆναι πεποίηκε. Ταῦτα γέγοναν ἐν πόλει Νικομηδείας». Οὐρπασιανός, *Μεναεα Mart.* 9 – Ὁ ἡγεμόν διέταξε νά ρίξουν τά δσά τῶν μαρτύρων τῆς Νικοπόλεως στόν ποταμό Λύκο «τῷ ὄντι ἀπό σημεῖα ἔξω τῆς πόλεως, καί κομίσαντες ἐζήτουν τόπον ἐπιτήδειον πρὸς ἀπόλειαν τῶν λειψάνων. Εἶλιξ δέ ἐστιν πρὸς τῇ γεφύρᾳ βαθύ, καί ἐν αὐτῷ κατεκένωσαν τοὺς μαρσίπους». Μάρτυρες Νικοπόλεως, *A. SS. Jul.* III, σ. 46.

²⁶ Αὐτό ἐγινε μέ τό σῶμα τῆς Ζωῆς. Σεβαστιανός, *P. G.* 116 στ. 812.

²⁷ Σέ σάκκο μέ ἄμμο ἔβαλλαν τό σῶμα τῆς Χαριτίνης «οὐ μᾶλλον ἐκείνην ἢ χριστιανούς τό λοιπὸν τιμωρούμενος, καί πλοῦτος καί δόξης ὄσης ἀποστερεῖν αὐτοὺς τῶν λειψάνων βουλόμενος». Χαριτίνη, *P. G.* 115 στ. 1004.

²⁸ Βλ. Μηνᾶς, *An. Boll.* 29 (1910), σ. 147.

Σέ φαράγγια καί σέ κρηνοὺς ἔρριχναν, ἐπίσης, τά σῶματα γιά νά τά ἐξαφανίσουν. Σέ φαράγγι ἔρριξαν π.χ. τό πτώμα τοῦ Δουλά²⁹.

Στίς δικαστικές ἀποφάσεις ἀναγραφόταν συνήθως ὅτι ὁ χριστιανός δέν ἔπρεπε νά ἀξιωθεῖ ταφῆς καί δινόταν ἐντολή νά μείνουν τά πτώματα ἐκτεθειμένα «*κυσὶν καί πετεινοῖς εἰς βοράν*». Τά παραδείγματα πού μνημονεύουν τά μαρτύρια εἶναι πολλά. Ἐκτεθειμένα ἔμειναν τά σῶματα τῆς Ἀκυλίνας, τῆς παρθένου ἀπό τήν Σκυθόπολη, τοῦ Βάρου, τοῦ Ἐλευθέριου, τῶν Κλαυδίου, Ἀστερίου καί Νέωνα, τοῦ Ζηνοβίου καί τῆς Ζηνοβίας, τοῦ Λαυρεντίου, τοῦ Μαρίνου, τῶν Ἀβδονᾶ καί Σεμονᾶ, τοῦ Ἰσιδώρου, τοῦ Νίκωνα, τοῦ Παφνούτιου, τῆς Πελαγίας καί ἄλλων³⁰.

Δέν ὑπῆρχε εἰδικό μέρος γιά νά ρίχνουν τά ἄταφα σῶματα. Συνήθως τά μετέφεραν ἔξω ἀπό τήν πόλη καί ἐκεῖ τά ἐγκατέλειπαν³¹. Τόν Βάρο ἔσυραν μέσα ἀπό τήν πόλη καί τόν ἔρριξαν «*ὅπου τὰ θνησιμαῖα ἐρρίπτοντο τῶν ἀλόγων ζώων*»³², τοὺς Κλαῦδιο, Ἀστέριο, Νέωνα «*ἔξω τειχῶν τῆς Μομψουεστῶν πόλεως*»³³, τήν Πελαγία ἐγκατέλειψαν στό «*ὄρος οὐ τό ὄνομα Λινᾶτον*»³⁴. Ἀλλά καί μέσα στήν πόλη τά ἄφηναν. Στήν πλατεῖα ἐγκατέλειψαν τά σῶματα τῶν τεσσάρων στρατιωτῶν³⁵ καί τοῦ Παφνούτιου ὁ ἡγεμόν διέταξε «*τεθῆναι ἐπὶ τό περύγιον τοῦ ἱεροῦ τῆς πόλεως, ὑπολαμβάνων τά πετεινά τοῦ οὐρανοῦ ἐρχεσθαι καί κατέδεσθαι αὐτοῦ τὰς σάρκας*»³⁶. Ἄλλοτε τά ἄφηναν στόν τόπο τῆς ἐκτελέσεως, ὅπως π.χ. τό σῶμα τοῦ Ἐλευθέριου «*κατέλιπον ὀρνεοῖς τε καί κυσὶ βοράν προκεῖσθαι αἶθριον, ἐν ᾧ τετελειώτο τόπω*»³⁷.

Οἱ χριστιανοί πού καταδικάζονταν σέ θάνατο ἦταν πολλοί. Ὅταν ὁ δι-

²⁹ Ὁ ἡγεμόν διέταξε νά ρίξουν τό σῶμα τοῦ Δουλά στήν φάραγγα «*ἵνα μηδέ ταφῆς ἀξιωθῆ. Οἱ οὖν κνεστιονάριοι ἔρριψαν αὐτὸν εἰς τόν χεῖμαρρον, τόν κατερχόμενον ἐν τῷ Ζεφυρίῳ...*». Δουλάς, *A. SS. Jun. II*, σ. 1047.

³⁰ Ἀκυλίνα, *LATYSEV II*, σ. 48, *A. SS. Jun. II*, σ. 676 – Ἀντωνῖνος, Ζεβινᾶς, Γερμανός..., *P. G.* 20 στ. 1493-1494, Βάρος, Κλεοπάτρα..., *A. SS. VIII*, σ. 431, *P. G.* 115 στ. 1149-1152, Ἐλευθέριος, *A. SS. Aug. I*, σ. 325 – Κλαῦδιος, Ἀστέριος, Νέων..., *Μεναεα Oct.* 30 – Ζηνοβίος καί Ζηνοβία, *P. G.* 115 στ. 1317, *A. SS. Oct. XIII*, σ. 269 – Ἰππόλυτος, *An. Boll.* 100 (1982), σ. 53-54, Μαρίνος, *A. SS. Aug. II*, σ. 348 – Λαυρέντιος, Εὐστός, Ἰππόλυτος, *Inédits byzantins*, σ. 291 – Μυρώπη, *LATYSEV II*, σ. 172, *Synax. Eccl. CP.* σ. 274 – Νίκων, *A. SS. Mart. III*, σ. 21* – Παφνούτιος, *An. Boll.* 40 (1922), σ. 336 – Πελαγία, *A. SS. Maii I*, σ. 751.

³¹ Ζηνοβίος καί Ζηνοβία, *A. SS. Oct. XIII*, σ. 259, 265, *P. G.* 115 στ. 1312.

³² Βάρος, Κλεοπάτρα..., *A. SS. Oct. VIII*, σ. 431, *P. G.* 115, στ. 1149-1152.

³³ Κλαῦδιος, Ἀστέριος, Νέων..., *Μεναεα Oct.* 30, *Synax. Eccl. CP.*, σ. 428.

³⁴ Πελαγία, *A. SS. Maii I*, σ. 751.

³⁵ Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, *A. SS. Nov. III*, σ. 779.

³⁶ Παφνούτιος, *An. Boll.* 40 (1922), σ. 339.

³⁷ Ἐλευθέριος, *A. SS. Aug. I*, σ. 325.

καστής ἔδινε ἐντολή νά μείνουν ἄταφα τά σώματα ἢ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε ἦταν φρικώδης. Ὁ Εὐσέβιος στοὺς Μάρτυρες Παλαιστίνης³⁸ περιγράφει τήν ζοφερή εἰκόνα πού παρουσίαζαν οἱ πόλεις τήν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ δικαστής δίνει ἐντολή νά φυλάγεται τό σῶμα τῆς παρθένου ἀπό τήν Σκυθόπολη νύκτα καί ἡμέρα καί «*παρῆν ὄραν ἐπί πλείοσιν ἡμέραις οὐκ ὀλίγον ἀνδρῶν ἀριθμόν, τῇ θηριώδει ταύτῃ καί θαρβάρῳ βουλῇ διακονουμένων. Ἄλλ' οἱ μὲν ἐξ ἀπόπτου... ὡς μή οἱ νεκροὶ κλαπεῖεν ἐπεσκόπουν, θῆρες δέ ἄγριοι καί κύνες, οἰωνῶν τε τά σαρκοθόρα, τά θρότεια μέλη ὡδε κάκεισε ἐσπάραττον. Καί ἡ πᾶσα γε μήν ἐν κύκλῳ πόλιν σπλάγγων καί ὀστέων ἀνθρωπιῶν διστόρητο, ὡς μηδέ τι πάποτε δεινότερον μηδ' αὐτοῖς ὄσοι πρότερον ἀπεχθῶς πρός ἡμᾶς εἶχον φανῆναι φρικωδέστερον, οὐχ οὕτω τήν συμφορὰν εἰς οὐς ἐπράττετο ταῦτα, ὡς ἐπὶ τῇ σφῶν αὐτῶν καί τῆς κοινῆς ἀπάντων ὕβρει φύσεως ἀπολοφυρομένων. Προῦκειτο γάρ ἄγχιστα πολῶν, θέαμα παντός λόγου καί τραγικῆς ἀκοῆς μεῖζον, οὐκ ἐφ' ἐνὶ χώρῳ κατεσθιομένων τῶν ἀνθρωπίνων σαρκῶν, ἀλλά κατὰ πάντα τόπον διαρριπτούμενων. Μέλη γοῦν καί σάρκας ὄλας μέρη τε τινα σπλάγγων καί πυλῶν εἶσω τινές κατιδεῖν εἰρήκασιν...».*

Οἱ ἡγεμόνες ἔδιναν ἐντολή, νά φυλάγονται τά σώματα τῶν μαρτύρων νύκτα καί ἡμέρα³⁹ γιά νά μήν κλαποῦν καί ἀπειλοῦσαν τοὺς φύλακες μέ θανατική ποινὴ ἂν δέ ἐκτελοῦσαν καλά τό καθήκόν τους. Δέκα στρατιῶτες «*ξιφήρεις*» π.χ. ὄρισε ὁ ἡγεμὼν φεύγοντας ἀπὸ τό θέατρο νά φυλάξουν τά σώματα τοῦ Πρόβου καί τοῦ Τάραχου⁴⁰.

Παρά τά αὐστηρά αὐτά μέτρα, πού ἦταν «*πέρα τῶν τῆς φύσεως θεσμῶν*», οἱ πιστοὶ χριστιανοὶ κατάφεραν νά βρίσκουν τά λείψανα καί νά τά θάβουν σύμφωνα μέ τίς χριστιανικές συνήθειες. Κρυφά τῇ νύκτα ὅταν δέ τοὺς ἐβλεπε κανεὶς πῆγαιναν καί τά ἐπαιρναν. Τά σώματα τῶν συντρόφων τοῦ Ἰέρωνα ἔμειναν ἐκτεθειμένα πολλές ὥρες «*μηδενός τῶν χριστιανῶν πλησιάσαι τολμήσαντος, διὰ τὸν τοῦ ἄρχοντος φόβον. Ἐπειδὴ σκοτίας ἐπιγενομένης, τό δειλὸν τε καί ἔμφοβον συνεστέλλετο τῇ ἁωρίᾳ καλυπτόμενον, χριστιανοὶ τινες πιστοὶ παραγενόμενοι καί τά τῶν μαρτύρων ἀνελώμενοι σώματα... ἐν τόπῳ ἐπισήμῳ κατέθεντο*»⁴¹. Οἱ πῖο εὐλαβεῖς ἀπὸ τοὺς χρι-

³⁸ Ἀντωνῖνος, Ζεβινᾶς, Γερμανός, P. G. 20, σ. 1493-1496, Εὐσεβίου Μάρτυρες Παλαιστίνης 9.

³⁹ Ἀντωνῖνος, Ζεβινᾶς, Γερμανός..., P. G. 20 στ. 1493-1496, Εὐσεβίου Μάρτυρες Παλαιστίνης 9 – Μυρίνος..., A. SS. Aug. II, σ. 348 – Κυπριανός μάγος, P. G. 115 στ. 881 – Ἰουλιανὴ καί Παῦλος, LATYSEV I, σ. 184 – Πρόβος, Τάραχος, Ἀνδρόνικος, Inédits byzantins, σ. 249.

⁴⁰ Πρόβος, Τάραχος, Ἀνδρόνικος, P. G. 115 στ. 1080, A. SS. Oct. V, σ. 583-584.

⁴¹ Ἰέρων, A. SS. Nov. III, σ. 334, 337.

στιανούς πῆραν νύκτα τό λείψανο τοῦ Δημητρίου «*διὰ τὸν φόβον τοῦ βασιλέως*»⁴². Νύκτα λαθραῖα πῆραν τό σῶμα τοῦ Μαρίνου, τῆς Λιθύης καί τῆς Εὐτροπίας, τοῦ Ἀβδονᾶ καί τοῦ Σεμιονᾶ, τοῦ Κάρπου, τοῦ Παπύλου, τῆς Ἀγαθονίκης, τοῦ Παγκρατίου καί ἄλλων χριστιανῶν⁴³. Ὅρισμένα κείμενα μιλοῦν γιά κλοπὴ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων⁴⁴, κλοπὴ, ὅμως πού τήν χαρακτηρίζουν ὡς «*ἐπαινετὴν καί ἀρίστην*»⁴⁵. Ἀνόνομοι καί ἐπώνυμοι χριστιανοὶ ἐκλεβαν τά σώματα τῶν μαρτύρων. Ἡ Κλεοπάτρα, ἡ ὁποία στή συνέχεια καταδικάσθηκε σέ θάνατο, ἔκλεψε τό σῶμα τοῦ Βάρου⁴⁶, οἱ οἰκέτιδες τῆς Ἰουλίττας τό σῶμα τῆς κυρίας τους καί τοῦ γιοῦ της Κήρυκα καί τά κρύβουν⁴⁷, ἡ μετέπειτα μάρτυς Μυρώπη τοῦ Ἰσιδώρου⁴⁸, ὁ Τερτυλλίνος τῶν δεκατεσσάρων κληρικῶν⁴⁹.

Στήν προσπάθειά τους νά πάρουν τά λείψανα οἱ χριστιανοὶ προσέφεραν χρήματα στοὺς δημίους. Ὁ Ἐλπιδοφόρος π.χ. προσέφερε χρυσό καί παρακάλεσε νά μή ρίξουν τό σῶμα τοῦ ἐπισκόπου Βασιλέα στή θάλασσα, ἀλλά νά τοῦ τό παραδώσουν γιά νά τό θάψει. Οἱ δῆμιοι ἀρνήθηκαν, γιὰτί φοβήθηκαν «*μή ποτε φωραθεῖεν τοῦτο πράξαντες καί τὰς σφῶν κεφαλὰς καταδικάζονται τῷ Βασιλεῖ*»⁵⁰. Ἄλλοτε, ὅμως, ἡ προσφορά αὐτῇ γινόταν δεκτὴ. Πεντακόσια χρυσὰ νομίσματα ἔδωσαν οἱ χριστιανοὶ καί πῆραν τό λείψανο τοῦ Βονιφάτιου⁵¹. Ὁ Παντελεήμων ἔδινε χρυσό γιά νά πάρει τά σώματα

⁴² Βλ. Δημήτριος, A. SS. Oct. IV, σ. 94, 101 – Τό λείψανο τοῦ Δημητρίου «*ἔκειτο καταφρονηθὲν ὑπὸ τῶν ἀνηρηκότων καί ἐν αὐτοῖς οἷς ἔρριπτον χώμασιν διανημάμενοι τῆς γῆς, ὅσον οἶόν τε ἦν, ἔκρυψαν, ἵνα μή παρὰ τινος τῶν αἰμοθόρων ζῶων ὑπομείνη θλάθην*».

⁴³ Μαρῖνος, A. SS. Aug. II, σ. 348 – Ὀλίβια (ἢ Λίβια), Εὐτροπία καί Λεωνίς, An. Boll. 76 (1958), σ. 314-315, Λαυρέντιος, Ζύστος, Ἰππόλυτος..., Inédits byzantins, σ. 291 – Κάρπος, Παπύλος καί Ἀγαθονίκη, MUSURILLO σ. 28 – Παγκράτιος, Studi e Testi 19 (1908), σ. 112 – Πρόβος, Τάραχος, Ἀνδρόνικος..., Inédits byzantins, σ. 250-251, Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, A. SS. Nov. III, σ. 779.

⁴⁴ Μαρῖνος, A. SS. Aug. II, σ. 348 – Βάρος, Κλεοπάτρα..., P. G. 115 στ. 1152, A. SS. Oct. VIII, σ. 432-433, Κυπριανός μάγος, P. G. 115 στ. 881 – Κήρυκας καί Ἰουλίττα, LATYSEV II, σ. 175-176, A. SS. Jun. III, σ. 27, P. G. 120 στ. 172, An. Boll. I (1882), σ. 200, 207 – Μένιγος, Synax. Eccl. CP., σ. 539 – Μυρώπη, LATYSEV II, σ. 172, Synax. Eccl. CP., σ. 274 – Στέφανος π..., LATYSEV II, σ. 261.

⁴⁵ Μυρώπη, LATYSEV II, σ. 172, Synax. Eccl. CP., σ. 274.

⁴⁶ Βάρος, Κλεοπάτρα..., P. G. 115 στ. 1152, A. SS. Oct. VIII, σ. 432-433.

⁴⁷ Κήρυκας καί Ἰουλίττα, LATYSEV II, σ. 175-176, A. SS. Jun. III, σ. 27, P. G. 120 στ. 172, An. Boll. I (1882), σ. 200, 207.

⁴⁸ Μυρώπη, LATYSEV II, σ. 172.

⁴⁹ Στέφανος π..., LATYSEV II, σ. 261.

⁵⁰ Βασιλεὺς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LIII.

⁵¹ Βονιφάτιος, P. G. 115 στ. 256, Menaea Dec. 19.

των χριστιανῶν⁵². Πλούσιες χριστιανές ἀνελάμβαναν νά πληρώσουν μεγάλα χρηματικά ποσά ἢ νά κάνουν σημαντικά δῶρα γιά νά πάρουν τά λείψανα⁵³. Οἱ χριστιανές πολλές φορές φρόντιζαν γιά τήν συλλογή καί ταφή τῶν σωμάτων τῶν μαρτύρων⁵⁴. Ἡ προσφορά τῶν χρημάτων γινόταν στούς δημίους ἢ στούς στρατιώτες πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τήν φύλαξη τῶν σωμάτων⁵⁵ ἢ στόν ἴδιο τόν ἄρχοντα. Τά κείμενα τῶν μαρτυριῶν μνημονεύουν περιπτώσεις πού ὁ ἴδιος ὁ ἄρχων ζητοῦσε σημαντικό χρηματικό ποσό ὡς ἀντάλλαγμα γιά νά δώσει τά λείψανα τῶν χριστιανῶν⁵⁶.

Οἱ χριστιανοί κατόρθωναν νά βροῦν τά λείψανα καί ὅταν ἀκόμη τά ἔρριχναν στή θάλασσα ἢ σέ χαράδρες ἢ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ. Ἐψαχναν τίς ἀκτές τῆς θάλασσας ἢ τίς ὄχθες τῶν ποταμῶν καί λιμνῶν. Ἡ φορά π.χ. τοῦ ποταμοῦ Ὀρόντη εἶχε σύρει τό σῶμα τοῦ Γόρδιου στή θάλασσα καί τελικά ἐκβράσθηκε στό προάστειο Κατάβασις κοντά στήν πόλη Ρωσό τῆς Κιλικίας ὅπου τό βρήκαν καί τό ἔθαψαν οἱ χριστιανοί⁵⁷. Τά ὁστά τῶν σαρανταπέντε μαρτύρων τῆς Νικοπόλεως στήν Ἀρμενία κατάφεραν νά βροῦν καί νά σύρουν ἀπό τό βάθος τοῦ ποταμοῦ Λύκου⁵⁸ καί τό σῶμα τοῦ ἐπισκόπου Ἀμασειᾶς Βασιλέα οἱ μαθητές καί φίλοι του⁵⁹ ἀπό τό βάθος τῆς θάλασσας.

⁵² Παντελεῖμων, P. G. 115 στ. 460, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 219.

⁵³ Ἡ Πετρονία, «πλοῦται κομῶσα βαθεῖ», πλήρωσε ἀδρά γιά νά πάρει τό λείψανο τοῦ Διομήδη καί ἡ Εὐσεβία τοῦ Θεόδωρου. Βλ. Διομήδης, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 288-289, An. Boll. 84 (1966), σ. 165 – Θεόδωρος τήρων, An. Boll. 80 (1962), σ. 321, A. SS. Nov. IV, σ. 51.

⁵⁴ Ἡ Εὐσεβία πήγαινε στούς τόπους «ἐν οἷς τό μαρτυρικόν πολλοί ἐδέχοντο τέλος... καί τά τούτων λείψανα φιλοπόνως συλλέγουσα τοῖς ἑαυτῆς μεγαλοπρεπῶς ἐναπετίθετο κτήμασιν». Θεόδωρος τήρων, An. Boll. 80 (1962), σ. 317.

⁵⁵ Βλ. Νέστωρ ἐπ. Πέργης, Revue archéologique 3 (1884), σ. 233-234.

⁵⁶ Εἶναι χαρακτηριστική ἡ περίπτωση τοῦ Ἱέρωνα. Δύο συγγενεῖς του ζήτησαν ἀπό τόν δούκα τό σῶμα του. Ὁ δούξ δέχθηκε μέ τήν προϋπόθεση νά τοῦ δώσουν χρυσό «ισοστάσιον τῆς ἐπιζητούμενης κεφαλῆς». Αὐτοί δέν εἶχαν τήν δυνατότητα νά δώσουν τόσα πολλά χρήματα, ἀλλά ἕνας συγκλητικός, ὁ Χρυσάφιος, κρυφός προφανῶς χριστιανός, πρόσφερε τό ποσόν πού ζητοῦσε ὁ δούξ καί πήρε τό κεφάλι τοῦ Ἱέρωνα. Τό χέρι, ὅμως, τοῦ μάρτυρα τό εἶχαν πάρει καί δέν βρέθηκε. Ὁ δούξ πιστεύοντας ὅτι γιά τό χέρι τοῦ Ἱέρωνα θά ἔπαιρνε καί ἄλλα χρήματα «... πρὸς ἀναζήτησιν τῆς τοῦ ἁγίου διανίσταται χεῖρός, βουλόμενος κἄν ταύτη τόν μισθόν, ὡς εἶκοι, τοῦ κέρδους τιμιουλκῆσαι θαυότερον». Ὅταν οἱ χριστιανοί εἶδαν ὅτι ὁ δούξ ἦταν ἐπιρρεπὴς στή δωροληψία «τῷ αὐτῷ τρόπῳ καί τά λοιπά τῶν ἁγίων σώματα... ἀργυρίζομενοι προσεδίδουν. Καθὸ γάρ ἂν τις τῶν πιστῶν εὐπορίας εἶχεν, οἱ μὲν χρυσόν οἱ δὲ ἀργυρον, ἄλλοι δὲ λίθους τιμίους, τινὲς δὲ καί εἶδος ὕλης τινὸς ἑτέρας τοῖς τῆς ἀπάτης ὕπηρεταί προσάγοντες, τό ἐκείνοις δοκοῦν ἀπὸ μέρους ἀθλοφορικῶν λείψανον χαίροντες ἀπελάμβανον...». Ἱέρων, A. SS. Nov. III, σ. 334, 337.

⁵⁷ Βλ. Γόρδιος, An. Boll. 79 (1961), σ. 14-15.

⁵⁸ Μάρτυρες Νικοπόλεως, A. SS. Jul. III, σ. 46.

⁵⁹ Μετά ἀπὸ ἐντολή τοῦ δικαστῆ εἶχαν ρίξει στή θάλασσα χωριστά τό σῶμα καί χωριστά

Ὅταν οἱ χριστιανοί ἀποκοῦσαν τελικά μέ ὅποιοδήποτε τρόπο, ὅπως ἀναφέρθηκε πῶς ἄνω, τά λείψανα τά ἔθαβαν. Πρὶν ἀπὸ τήν ταφή τά ἔβαζαν σέ σεντόνια λευκά, τά ἄλειβαν μέ οἶνο καί πολύτιμα μύρα καί τά περιέβαλαν μέ πολυτελεῖς ἐσθῆτες⁶⁰. Ἡ περιποίηση αὐτῆ («κηδεία») τῶν νεκρῶν ἦταν ἀπαραίτητο νά γίνει. Γι' αὐτό καί ὅταν ἀνασύρθηκε τό σῶμα τοῦ ἐπισκόπου Βασιλέα ἀπὸ τήν θάλασσα ὁ μαθητῆς του Ἐλπιδοφόρος «... δρομαῖος γίνεται ἐν τῇ πόλει καί ὠνησάμενος ὁθόνην, κατασπαργανώσας τό σῶμα, ἐσπέρας οὔσης θαθείας, εἰς τινος δόμον Χριστιανοῦ τῶν εὐπολιτῶν, ἐνθα ἤδη καταχθέντες ἦσαν ἀποθέμενοι, τήν πρέπουσαν σὺν τοῖς ἐκεῖσε ἐποιήσαντο κηδεῖαν»⁶¹. Σέ λευκά σεντόνια ἔβαζαν καί τά ὁστά ἢ ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τό καμμένο σῶμα τοῦ χριστιανοῦ. Τό σῶμα τῆς Κυριακῆς π.χ. κἄνκε. Τὴν «κόνιν τοῦ σώματος αὐτῆς ἐν ὁθόνας λαμπραῖς» ἔβαλε μία ἀπὸ τίς ἀκολουθούς τῆς Θεοτίμας, ἀδελφῆς τοῦ Φιλέταιρου⁶².

Τὴν «κηδεία» τῶν σωμάτων ἀκολουθοῦσε ἡ ταφή. Ἀνόνημοι καί ἐπόνυμοι χριστιανοί καί ἱερωμένοι ἔθαβαν τοὺς ὁμοθρήσκους τους⁶³. Ὁ ἱερεὺς

τό κεφάλι τοῦ Βασιλέα. Οἱ φίλοι καί μαθητές του πῆραν ἕνα μικρὸ Ἀμισινοῦ ἀλιευτικὸ πλοῖο καί πῆγαν στή Σινώπη. Ζήτησαν ἀπὸ τοὺς ἀλίεις νά ρίξουν τά δίχτυά τους στό σημεῖο πού ὑπέθεταν ἢ πού κατὰ θεία πρόνοια τοὺς ὑποδείχθηκε ὅτι θά εὕρισκαν τό λείψανο. Καί πράγματι ἀνέσυραν ἕνα σῶμα πού ἀναγνώρισαν ἄμεσως ὅτι ἦταν τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ «τῆς κυκλόθεν διά τοῦ ξίφους τομῆς τοῦ τραχήλου φέρον τό σῶμα». Βασιλεὺς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LIII, LIV, LIX, LX.

⁶⁰ Ἀκυλίνα, A. SS. Jun. II, σ. 677 – Βονιφάτιος, P. G. 115 στ. 256, Menaea Dec. 19 – Διομήδης, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 288-289, An. Boll. 84 (1966), σ. 165 – Ἐλευθέριος, A. SS. Aug. I, σ. 325 – Ἰππόλυτος, An. Boll. 100 (1982), σ. 53-54, Θεόδωρος τήρων, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 91 – Ὀλίβια (ἢ Λίβια), Εὐτροπία καί Λεωνίς, An. Boll. 76 (1958), σ. 314-315, Νεόφυτος, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 250 – Τρόφιμος καί Θαλλός, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 268, Menaea Mart. 11 – Τρύφων, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 6-7, Παγκράτιος, Studi e Testi 19 (1908), σ. 112 – Χαριτίνη, P. G. 115 στ. 1005 – Βάρος, Κλεοπάτρα..., A. SS. Oct. VIII, σ. 432, P. G. 115 στ. 1152.

⁶¹ Βασιλεὺς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LIV.

⁶² Φιλέταιρος καί Εὐθίωτος, A. SS. Maii IV, σ. 319.

⁶³ Ἀγαθόνικος..., A. SS. Aug. IV, σ. 522 – Ἀκυλίνα, A. SS. Jun. II, σ. 677 – Ἀνθούσα, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 314, A. SS. Aug. IV, σ. 503 – Αὐτόνομος ἐπ., A. SS. Sept. IV, σ. 18, P. G. 115 στ. 696 – Κύριλλος ἐπ., Studi e Testi 175, σ. 229, A. SS. Jul. II, σ. 686 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 309-310, Κοδράτος, Κυπριανός..., A. SS. Mart. II, σ. 698, ΛΑΤΥΣΕΝ I, σ. 217-218, Ἀκάκιος, P. G. 115, στ. 240 – Ἀνθιμος ἐπ., P. G. 115 στ. 184 – Βαβύλας, Menaea Sept. 4 – Δουλᾶς, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 64 – Γόρδιος, An. Boll. 79 (1961), σ. 14-15, Ἐλικονίς, A. SS. Maii VI, σ. 744 – Ἐρμύλος καί Στρατόνικος, An. Boll. 89 (1971), σ. 20, 44-45, Εὐπλος, Studi e Testi 49, σ. 50, 240 – Ἱέρων..., A. SS. Nov. III, σ. 334 – Ἰουλιανός καί Βασίλισσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 295, Synax. Eccl. CP., σ. 762 – Ἰππόλυτος, An. Boll. 100 (1982), σ. 60 – Δημήτριος, Menaea Oct. 26, A. SS. Oct. IV, σ. 94, 101 – Ἀδριανός Νικομηδείας, A. SS. Aug. V, σ. 811 – Μαρῖνος, A. SS. Aug. II, σ. 348 – Λουκιλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 192, ΛΑΤΥΣΕΝ II, σ. 12 – Λαυρέντιος, Εὐστός, Ἰππόλυτος..., Inédits byzantins, σ. 292 – Κάρπος, Παπύ-

Σωφρόνιος π.χ. ἔθαψε τὸ σῶμα τῆς Βάσσης, ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος τῆς Βασιλίσσης, οἱ πρεσβύτεροι Ἑρμογένης καὶ Γάιος τοῦ Ζηνόβιου καὶ τῆς Ζηνοβίας, ὁ ἐπίσκοπος Θεοδόσιος «τῆς Ἑμμεσηνῶν Ἐκκλησίας» τοῦ Νίκωνα, ὁ ἐπίσκοπος Μιλτιάδης τὰ σῶματα τεσσάρων ἀνώνυμων στρατιωτῶν, ὁ πάπας Στέφανος τῆς Λουκίλλας, τοῦ Νεμέσιου, τοῦ Συμπρόνιου, τοῦ Ὀλύμπιου, τῆς Ξουπερίας, οἱ ἐπίσκοποι Φίλιππος, Δαλμάτος καὶ Κυριακός τοῦ Μώκιου, ὁ ἐπίσκοπος Κλίνων τῆς Πελαγίας⁶⁴. Ἐπιφανεῖς Ρωμαῖοι καὶ Ρωμαῖες φρόντιζαν, ἐπίσης, γιὰ τὴν ταφή τῶν χριστιανῶν. Δύο συγκλητικοὶ π.χ., ὁ Κόιντος καὶ ὁ Βελόνικος, ἔθαψαν τὰ λείψανα τοῦ Εὐτρόπιου καὶ τοῦ Κλεόνικου⁶⁵. Ἡ Σοφία «γένους συγκλητικοῦ διερχομένη διὰ τῆς Νικομηδείας ἀπιούσα ἐπὶ τὴν Ρώμην ἔλαβε τὸ λείψανον τῆς Ἰουλιανῆς...» καὶ ἡ πλούσια Πετρωνία τοῦ Διομήδη⁶⁶. Οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι, τὸ στενὸ περιθάλλον τοῦ χριστιανοῦ ποῦ εἶχε θανατωθεῖ ἐπιμελοῦνταν, ἐπίσης, τὴν ταφή. Τὸν Λοῦκο π.χ. θάβει ὁ φίλος του Διγνιανός, ἕναν τριβοῦνο ἢ σύζυγός του, τὴν Στεφανίδα οἱ γονεῖς τῆς⁶⁷.

Τυλιγμένο σὲ λευκὸ σεντόνι ἔβαζαν τὸ νεκρὸ μέσα σὲ θήκη ξύλινη, «θήκην ἐκ σανίδων», καὶ ἔκαναν τὴν ταφή κρυφά⁶⁸, ὄχι σὲ συγκεκριμένο

λος..., MUSURILLO σ. 28, P. G. 115 στ. 116, 125 – Καπιτωλίνα καὶ Ἐρωτή, A. SS. Oct. XII, σ. 215 – Καλλιόπιος, LATYSEV I, σ. 272, A. SS. April. I, σ. LXXXV – Καλλίστρατος, P. G. 115 στ. 898 – Κυριακή, Inédits byzantins, σ. 310-311, Κόνων καὶ Κόνων, A. SS. Maii VII, σ. 7 – Μυρώπη, Synax. Eccl. CP., σ. 274 – Νέστωρ ἐπ., LATYSEV I, σ. 153 – Νεόφυτος, B. Z. 75 (1982), σ. 5, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα σ. 250 – Ὁρέστης, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 337 – Παῦλα, Inédits byzantins, σ. 67 – Παπίας, Διόδωρος, Κλαυδιανός, LATYSEV I, σ. 14 – Προκόπιος, Inédits byzantins σ. 130 – Ἰουλιανὴ καὶ Παῦλος, LATYSEV I, σ. 184 – Παντελεῖμων, P. G. 115 στ. 473, 477, LATYSEV II, σ. 221-222, Πιόνιος, LATYSEV I, σ. 240 – Σευηριανός, P. G. 115 στ. 649, A. SS. Sept. III, σ. 362 – Στέφανος π., LATYSEV II, σ. 263 – Τρόφιμος, Δορυμέδων καὶ Σαθθάτιος, P. G. 115 στ. 749 – Τρόφιμος καὶ Θαλλός, LATYSEV I, σ. 268 – Σαθίνος, LATYSEV I, σ. 221 – Σάζων, P. G. 115, στ. 637-640, A. SS. Sept. III, σ. 617 – Φιλήμων, Ἀπολλώνιος..., A. SS. Mart. I, σ. 898-899.

⁶⁴ Βάσσα καὶ υἱοί, LATYSEV II, σ. 303, A. SS. Aug. IV, σ. 420. – Βασιλίσσα, An. Boll. 95 (1977), σ. 252, Menaea Sept. 3 – Ζηνόβιος καὶ Ζηνοβία, P. G. 115 στ. 1317, A. SS. Oct. XIII, σ. 269 – Νίκων, A. SS. Mart. III, σ. 22* – Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, A. SS. Nov. III, σ. 779 – Στέφανος π., LATYSEV II, σ. 261 – Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 175.

⁶⁵ Εὐτρόπιος, Κλεόνικος καὶ Βασιλίσκος, LATYSEV I, σ. 177.

⁶⁶ Ἰουλιανὴ, Βυζαντινὰ 9 (1977), σ. 165 – Διομήδης, LATYSEV II, σ. 288-289, An. Boll. 84 (1966), σ. 165.

⁶⁷ Βλ. Δέκα μάρτυρες, P. G. 116 στ. 573, Scritti agiografici II, σ. 398, Κρητικά Χρονικά 2 (1948), σ. 573 – Θεόδωρος ἐπ., LATYSEV II, σ. 140 – Χρυσάνθος καὶ Δαρεία, LATYSEV I, σ. 260, A. SS. Oct. XI, σ. 481 – Παφνούτιος, An. Boll. 40 (1922), σ. 336.

⁶⁸ Πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο ποῦ γίνονταν ὁ ἐνταφιασμός δίνει τὸ κείμενο τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἐπισκόπου Ἀμασειᾶς Βασιλέα, Βασιλεὺς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LIV, «... θήκην ἐκ σα-

ῶρο, ἀλλὰ σὲ διαφορετικὰ μέρη. Ὅρισμένα κείμενα ἀναφέρουν ὅτι ἔθαψαν τὸ νεκρὸ σὲ τόπο ἐπίσημο⁶⁹, ἢ σὲ τόπο σεμνὸ⁷⁰, σὲ σπήλαιο⁷¹, στὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου⁷², σὲ τοποθεσία ποῦ ἀνήκε σὲ ἐκεῖνον ποῦ ἔκανε τὸν ἐνταφιασμό⁷³, σὲ χριστιανικὴς ἐκκλησίαις⁷⁴, στὶς ἀκτὲς τῆς θάλασσας καὶ

νίδων καὶ ζευκτὸν μισθοσάμενος, ἐμβαλὼν τε τὸ σῶμα, εἶη σὺν τοῖς Διακόνοις ἐπὶ τὴν σφῶν αὐτὸν ὁ Ἐλπιδοφόρος πόλιν Ἀμασειᾶν, ἐν δλαις πέντε ἡμέραις, νυκτὶ βαθεῖα εἰς τὸν νεόκτιστον αὐτοῦ ἀποθέμενον ναόν. Συναχθέντες δὲ ὑπὸ τὸν ὄρθρον πανδημεῖ τό τῶν πιστῶν πλήθος, ἐν μυστηρίῳ διὰ τὸν τοῦ Ἡγεμόνος φόβον, μὴ μαθόντα κακουργῆσαι αὐτοῖς, ἔσπευσαν ταφῆ παραδοῦναι τὸ σῶμα τοῦ ὀσίου... μετὰ ψαλμῶν καὶ λαμπάδων, καὶ πλήθους ἀρωμάτων, πρὸ τῆς ὑπ' αὐτοῦ πυχθήσεως ἐκκλησίας, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος, ἔνθα λέγεται καὶ λοιπὸν ἁγίων Μαρτύρων πολλὰ κατακεῖσθαι σῶματα κατέθετο...».

⁶⁹ Ἀγαθόνικος, A. SS. Aug. IV, σ. 522 – Ἰουλιανὴ, Βυζαντινὰ 9 (1977), σ. 165 – Κάρπος, Παπύλος..., P. G. 115 στ. 125 – Μυρώπη, Synax. Eccl. CP. σ. 274 – Νεόφυτος, B. Z. 75 (1982), σ. 5 – Εὐπλος, P. G. 115 στ. 529, Studi e Testi 49, σ. 50, 240 – Κυπριανός μάγος, P. G. 115 στ. 881.

⁷⁰ Καλλιόπιος, LATYSEV I, σ. 272, A. SS. April. I, σ. LXXXV – Μώκιος, An. Boll. 31 (1912), σ. 175 – Ἰουλιανός, LATYSEV II, σ. 86.

⁷¹ Μαρῖνες, A. SS. Aug. II, σ. 348 – Ζηνόβιος καὶ Ζηνοβία, P. G. 115 στ. 1317, A. SS. Oct. XIII, σ. 269.

⁷² Κύριλλος ἐπ., Studi e Testi 175, σ. 229, A. SS. Jul. II, σ. 686 – Ἀνθίμος ἐπ., P. G. 115 στ. 184 – Δέκα μάρτυρες, Scritti agiografici II, σ. 398, Κρητικά Χρονικά 2 (1948), σ. 573, P. G. 116 στ. 573 – Λουκιλλιανός, Παῦλα..., An. Boll. 31 (1912), σ. 192 – Χρυσάνθος καὶ Δαρεία, A. SS. Oct. XI, σ. 481.

⁷³ Ἡ Κλεοπάτρα ἔφυγε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, πήρε μαζί της τὸ σῶμα τοῦ Βάρου καὶ «ἐγγίσασα τῆ κόμη αὐτῆς, ἀπέθετο αὐτὸν ἐν τῷ προγονικῷ αὐτῆς μνήματι, ἐν τῇ δόξῃ διακειμένῳ». Βάρος, Κλεοπάτρα..., A. SS. Oct. VIII, σ. 433, P. G. 115 στ. 1152 – Ὁ συγκλητικὸς Βελόνικος ἔθαψε τὸν Εὐτρόπιο «ἐν τῷ ἰδίῳ κτήματι Θερμὰ καλουμένῳ καὶ σημεῖον ὀκτωκαίδεκα τῆς Ἀμασειᾶς ἀπέχοντι...», Εὐτρόπιος, LATYSEV I, σ. 177 – Ὁ Μαρῖνος ἔθαψε τὸν Βασιλίσκο «ἐν Κορμίνοις εἰς τὸν ἴδιον τόπον» – Ἡ Εὐσεβία ἔθαψε τὸν Θεόδωρο στὰ κτήματα τῆς «ἐν τῷ οἴκῳ αὐτῆς τῷ ἐν Εὐχαῖτοις ὄντι ὑπὸ τὴν τῶν Ἀμασειῶν μητροπόλιν...». Θεόδωρος τήρων, LATYSEV I, σ. 91, An. Boll. 80 (1962), σ. 317, 321, A. SS. Nov. IV, σ. 51 – Ἡ Ἀμμία θάβει στὸν κῆπο τῆς τὸν Θεόδοτο καὶ τὴν Ρουφίνα. Μάμας, ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα, σ. 340 – Ἡ Ὀκταβίλλα θάβει τὸν Παγκράτιο «ἐν τῷ ἰδίῳ τάφῳ καινῷ ὑπάρχοντι». Παγκράτιος, Studi e Testi 19 (1908), σ. 112.

⁷⁴ Ἐθαψαν τὸν Ἀδριανὸ στὴν ἐκκλησία ποῦ εἶναι στὴν Ἀργυρόπολη ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Χρυσόπολη (Ἀδριανός, A. SS. Aug. V, σ. 811), τὸν Κοδράτο καὶ τοὺς συντρόφους του σὲ τέμενος ποῦ ἔκτισαν ἐξῆς ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Κορίνθου (Κοδράτος, Κυπριανός, Διονύσιος..., A. SS. Mart. II, σ. 698), τὸν Βασιλέα σὲ νεόκτιστο ναὸ στὴν Ἀμάσεια (Βασιλεὺς ἐπ., A. SS. April. III, σ. LIV), τὸν Βαθύλα καὶ τὰ νήπια σὲ ναὸ στὸ Βυζάντιο (Βαθύλας, Menaea Sept. 4), τὸν Ἰουλιανὸ καὶ τοὺς συντρόφους του κάτω ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον στὴν ἐκκλησία στὴν Ἀντινόπολη (Ἰουλιανός καὶ Βασιλίσσα, An. Boll. 98 (1980), σ. 295), τὴν Πελαγία σὲ ναὸ ποῦ ἔκτισε ὁ ἐπίσκοπος Κλίνων στὴν ἄκρη τοῦ ὄρους ὅπου βρέθηκε τὸ σῶμα τῆς (Πελαγία, A. SS. Maii I, σ. 751).

στis ὄχθες τῶν ποταμῶν ὅπου εἶχαν ἐκθρασθεῖ τὰ πτώματα⁷⁵ ἢ στὸν τόπο πού ὁ ἴδιος ὁ μάρτυς εἶχε πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του ἐκφράσει τὴν ἐπιθυμία νά ταφεῖ⁷⁶. Ἄλλα κείμενα δὲν δίνουν λεπτομέρειες γιὰ τὴν τοποθεσία καὶ ἀναφέρουν μόνον τὴν πόλη ὅπου ἐγινε ἡ ταφή. Τὴν Ἄκυλίνα π.χ. ἔθαψαν στὴν πόλη τῆς Βύβλου, τὴν Λουκία στὴν πόλη τῶν Συρακουσῶν, τὸν Ἄδριανό καὶ τοὺς συντρόφους του στὸ Βυζάντιο, τὸ Νεόφυτο στὴ Νίκαια «πρὸς τὸ δυσμικώτερον τῆς πόλεως μέρος, ἔξω τῶν τειχῶν, μεταξύ τοῦ αἰγιαλοῦ καὶ τῆς λίμνης...», τὸν Βονιφάτιο, τὸν Ἰππόλυτο στὴ Ρώμη⁷⁷. Μαζί μὲ ἄλλους θάφτηκαν τέσσαρες ἀνώνυμοι στρατιῶτες, σὲ ἀμμόδη κρύπτη «ἐν τῇ ὁδῷ τῇ λεγομένῃ Λαβοκιάνᾳ, ὡς ἀπὸ μιλίων τριῶν τῆς ἄστεως Ρώμης»⁷⁸. Ἄλλοι ἀνώνυμοι στρατιῶτες θάφτηκαν σὲ ἀρχαῖο τύμβο κοντὰ στὴ Ρώμη στὴν Σαλαρία ὁδὸ, τὸν ὁποῖο καθάρισαν νύκτα οἱ χριστιανοί⁷⁹. Οἱ Ἄβδονᾶς καὶ Σεμονᾶς θάφτηκαν «ἐν τῷ κοιμητηρίῳ Πομπηϊανοῦ»⁸⁰.

Ἄπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν προκύπτει ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τῶν διωγμῶν οἱ χριστιανοὶ ἔθαβαν τοὺς μάρτυρες σὲ διάφορα, ὄχι καθορισμένα, μέρη ταφῆς, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις^{79α}. Σύμφωνα μὲ τὰ *mores maiorum* οἱ Ῥωμαῖοι εἶχαν τάφους οἰκογενειακοὺς, γιὰ τοὺς *adgnati*. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ χώροι πού χρησίμευαν γιὰ ταφή ἄρχισαν νά μεγαλώνουν καὶ ὑπῆρχε μία *area adiecta* γιὰ τοὺς ἀπελευθέρους τῆς οἰκογένειας καὶ τοὺς ἀπογόνους τους. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ τῶν νεκροταφείων χρονολογεῖται γιὰ τὴ Ρώμη περίπου στὸ 100 καὶ ἔχουν ὡς πρότυπο νεκροταφεῖα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου⁸¹. Ἐξ ἄλλου μὲ διάταξη τελευταίας βουλήσεως ἡ μεταξύ ζώντων ἰδιώ-

⁷⁵ Βλ. Γόρδιος, *An. Boll.* 79 (1961), σ. 15 – Εἶχαν ρίξει τὸν Ἰουλιανὸ στὴ θάλασσα μέσα σὲ σάκκο μὲ φίδια. Τὸ πτώμα του ἐκθράσθηκε στὸν τόπο Βαφειῶ, ὅπου καὶ θάφτηκε. Ἰουλιανός, *LATYSEV II*, σ. 86.

⁷⁶ Ὁ Θεόδωρος εἶχε διατυπώσει τὴν ἐπιθυμία του στὸν ταχυγράφο Αὐγαυρο νά ταφεῖ σὲ συγκεκριμένο χωρὸ καὶ «μετετέθη ἀπὸ τῆς Ἡρακλείας ἐν τοῖς Εὐχαῖνοις πλησίον Εὐχαΐτων ἐν τῷ γονικῷ αὐτοῦ κτήματι, ὃ ἐκ πατρικῆς αὐτῷ περιῆλθε κληροδοσίας...». Θεόδωρος στρατηλάτης, *LATYSEV I*, σ. 35, *A. SS. Nov. IV*, σ. 89, *Inédits byzantins*, σ. 84-85, *Synax. Eccl. CP.*, σ. 738.

⁷⁷ Ἄκυλίνα, *A. SS. Jun. II*, σ. 677 – Λουκία, *Classica et Mediaevalia* 17 (1956), σ. 74 – Ἄδριανός, *Νατάλια...*, – *A. SS. Sept. IV*, σ. 228-229, *LATYSEV II*, σ. 321 – Νεόφυτος, *ΙΩΑΝΝΟΥ: Ἄγ. Μνημεῖα*, σ. 250 – Βονιφάτιος, *P. G.* 115 στ. 256, *Menaia Dec. 19* – Ἰππόλυτος, *An. Boll.* 100 (1982), σ. 60.

⁷⁸ Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι, *A. SS. Nov. III*, σ. 779.

⁷⁹ Χρύσανθος καὶ Δαρεῖα, *A. SS. Oct. XI*, σ. 481.

^{79α} Βλ. E. MARANTONIO – SGUERZO, *Evoluzione storicogiuridica dell' istituto della sepoltura ecclesiastica*. Milano 1976, σ. 52-54.

⁸⁰ Λαυρέντιος, *Εὐστός*, Ἰππόλυτος..., *Inédits byzantins*, σ. 291.

⁸¹ Βλ. E. F. BRUCK, *Foundations for the Deceased in Roman Law. Religion and Political thought*, ἐν *Scritti in onore di C. Ferrini*, IV, 1949, σ. 1-27.

τες ἔδιναν τεμάχιο γῆς (γῆπεδο) γιὰ τὴν ταφή τῶν μελῶν τῆς συντεχνίας τους (*collegium*) ἢ πολίτες κληροδοτοῦσαν στὴν *colonia* ἢ στὸ *municipium* γῆ γιὰ νά δημιουργηθεῖ ἓνα δημόσιο νεκροταφεῖο. Δημιουργήθηκαν ἔτσι νεκροταφεῖα γιὰ τοὺς χριστιανούς, ἡ προέλευση τῶν ὁποίων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές, εἶναι ἀνάλογη καὶ σύμφωνη μὲ τὶς ρωμαϊκὲς συνήθειες. Δὲν παρουσιάζουν κανένα ἰδιαίτερο χριστιανικὸ διακριτικὸ γνώρισμα. Ὁ κοινὸς προορισμὸς τους γιὰ τὴν ταφή τῶν χριστιανῶν ὁδήγησε σιγά-σιγά στὸ καθεστῶς διαχειρίσεώς τους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Σύμφωνα πάντα μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἡ Ἐκκλησία ἀνέλαβε περὶ τὸ 230 τὴν διαχείριση καὶ ἐνοποίηση τῆς διοικήσεως ὅλων τῶν χριστιανικῶν κοιμητηρίων τῆς Ρώμης⁸². Τὰ νεκροταφεῖα ἦταν τόπος συγκεντρώσεως τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ Βαλεριανὸς τὸ 257 ἀπαγόρευσε τὴν εἴσοδο τῶν ἱερωμένων σὲ αὐτά. Τέσσαρα χρόνια ἀργότερα ὁ Γαλλιηνὸς ἀποκατέστησε τὰ πράγματα.

Στὴ διάρκεια τῶν διωγμῶν οἱ χριστιανοὶ ἀπέφευγαν ἀπὸ φόβο νά θάβουν τοὺς μάρτυρες στὰ νεκροταφεῖα, γιατί οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις, τὶς περισσότερες φορές, ἀπαγόρευαν τὴν ταφή. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ κείμενα τῶν μαρτυριῶν παραδίδουν ὅτι κρυφὰ καὶ σὲ διάφορα μέρη οἱ χριστιανοὶ τοὺς ἔθαβαν.

Μετὰ τὴν ταφή καὶ ὅταν πλέον ἀποκαταστάθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὰ πράγματα πάνω ἀπὸ τὸν τάφο ἀνήγειραν μνημεῖο πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ⁸³.

⁸² Βλ. F. DE VISSCHER, *Le régime juridique des plus anciens cimetières chrétiens*, ἐν *An. Boll.* LXIX (1951), σ. 44, 53.

⁸³ Βλ. Ἄκυλίνα, *A. SS. Jun. II*, σ. 677 – Βονιφάτιος, *P. G.* 115 στ. 256, *Menaia Dec. 19* – Πελαγία, *A. SS. Maii I*, σ. 751.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- AIGRAIN R., *L' hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire*. Poitiers 1953.
- ALFÖLDI A., *Zur den Christenverfolgungen in der Mitte des 3. Jahrhunderts*, *ἐν Klio* 31 (1938), σ. 323-348.
- ALLARD P., *Les dernières persécutions au IIIe siècle*. Paris 1898.
- AMELOTTI M., *Da Diocleziano a Costantino. Note in tema di costituzioni imperiali*, *ἐν Studia et Documenta Historiae et Juris* 27 (1961), σ. 241-323.
- ANDREOTTI R., *Religione ufficiale e culto dell' imperatore nei «libelli» di Decio*, *ἐν Studi Calderini – Paribeni*, I, Milano 1956, σ. 369-376.
- ARANGIO – RUIZ V. – GUARINO A. – PUGLIESE G., *Il diritto romano*, Roma 1980.
- AUGAR F., *Die Frau im römischen Christenprozess*. T. U. 28, Heft 4. 1905.
- BARDENHEWER O., *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, 5 τόμοι, Freiburg 1913-1932.
- BELLAZZA A., *Massimino il Trace*. Genova 1964.
- BERSANETTI G.M., *Studi sull' imperatore Massimino il Trace*. Roma 1940.
- BIHLMAYER K., *Die Christenverfolgung des Kaisers Decius*. *Theol. Quartschrift* XCII (1910).
- BOURDARA C.A., *Quelques cas de damnatio memoriae à l' époque de la dynastie macédonienne*, *ἐν J.Ö.B.* 32/2 (1982), σ. 337-346.
- BRASIELLO U., *La repressione penale in diritto romano*. Napoli 1937.
- BRUCK E.F., *Foundations for the Deceased in Roman Law. Religion and Political Thought*, *ἐν Scritti in onore di C. Ferrini*, 4, (1949), σ. 1-27.
- BUTI J., *La «cognitio extra ordinem»: da Augusto a Diocleziano*, *ἐν ANRW* 14. II, σ. 29-59.
- CAIMI J., *Burocrazia e diritto nel «de magistratibus» di Giovanni Lido*. (Università di Genova. Fondazione nobile Agostino Poggi, 16). Milano 1984.
- CALDER W.M., *Early Christian epitaphs from Phrygia*, *ἐν Anatolian Studies* 5 (1955), σ. 37-38.

- CALLU J. - P., Le jardin des supplices au Bas - Empire, *ἐν Du Châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Collection de l' École Française de Rome - 79.* Rome 1984, σ. 313-359.
- CARDASCIA G., L' apparition dans le droit des classes d' «honestiores» et d' «humiliores», *ἐν R.H.D.* 1950, σ. 305-337, 461-485.
- CHEVAILLER L., La complicité en droit pénal romain, *ἐν R.H.D.* 31 (1953), σ. 200-243.
- CHRISTENSEN T., The so-called edict of Milan, *ἐν Classica et Mediaevalia* 35 (1984), σ. 129-175.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚ., Εισαγωγή στις ιστορικές πηγές. Ἀθήνα 1978.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚ., Βυζαντινή Ἱστορία, Α' (324-610), Ἀθήναι 1975.
- COLEMAN - NORTON P.R., Roman State and Christian Church. A collection of legal documents to AD 535. London 1966, τ. 1-3.
- COLIN J., Les jours des supplices des martyrs chrétiens et les fêtes impériales, *ἐν Mélanges A. Piganiol*, τ. 3, Paris 1966, σ. 1565-1580.
- CORSARO F., L' imperatore Licinio e la legislazione filocristiana dal 311 al 313, *ἐν Studi in onore di Sanfilippo*, τ. 3 (Univ. di Catania. Bull. della Facoltà di Giurisprudenza 96), Milano 1982, σ. 155-186.
- CRIFO G., Exilica causa, quae adversus exulem agitur. Problemi dell' aqua et ignis interdictio, *ἐν Du Châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Collection de l' École Française de Rome - 79*, Rome 1984, σ. 453-497.
- W. DAHLHEIM, Geschichte der römischen Kaiserzeit. München 1984 (Oldenbourg Grundriss der Geschichte. 3)
- DAHYOT - DOLIVET J.: La procédure pénale d' office en droit romain, *ἐν Apollinaris* 41 (1968), σ. 89-105.
- DAMERAU P., Kaiser Klaudius II. Gothicus, *ἐν Klio, Beiheft* 33, 1934.
- DE REGIBUS L., Decio e la crisi dell' impero romano nel III secolo. Didskaleion. N.S. III, 1925, Fasc. 3.
- DE REGIBUS L., La crisi dell III. secolo dalla morte di Severo Alessandro all' avvento di Valeriano. Genova 1945.
- DE STE. CROIX G.E.M., Aspects of the «Great» Persecution, *ἐν H.T.R.* 1954, σ. 75-113.
- DE VISSCHER F., Le régime juridique des plus anciens cimetières chrétiens, *ἐν An. Boll.* LXIX (1951), σ. 39-54.
- DELEHAYE H., Les légendes grecques des saints militaires. Paris 1909.
- DELEHAYE H., Les légendes hagiographiques. Subsidia Hagiographica 18, Bruxelles 1955.
- DELEHAYE H., Les Passions des martyrs et les genres littéraires. Subsidia Hagiographica 13B, Bruxelles 1966.

- DELEHAYE H., Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l' Antiquité. Subsidia Hagiographica 17, Bruxelles 1927.
- DELEHAYE H., L' oeuvre des Bollandistes à travers trois siècles. Bruxelles 1959².
- DURUY V., La formation historique des deux classes de citoyens romains désignés dans les Pandectes sous les noms d' Honestiores et d' Humiliores, *ἐν Mémoires de l' Académie*, 24. 2 (1879), σ. 253-276.
- EHRHARD A., Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche. I-III. Texte und Untersuchungen 50-52. Leipzig, 1937-1952.
- P. FRANCHI DE' CAVALIERI, Della furca e della sua sostituzione alla croce nel diritto penale romano, *ἐν Nuovo Boll. di Archeologia Cristiana* 13 (1907), σ. 63-114.
- FREND W.H.C., Martyrdom and Persecution in the early Church. Oxford 1965.
- GARNSEY P., The criminal jurisdiction of governors, *ἐν J.R.S.* 58 (1968), σ. 52-63.
- GIBBON E., The Decline and Fall of the Roman Empire. New York 1952 (ἀνατ.).
- GIOFFREDI C., I principi del diritto penale romano. Torino 1970.
- GIORDANO O., I cristiani nell' III° secolo. L' editto di Decio, Messina 1967.
- ΓΚΟΦΑΣ Δ., Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Ἀθήνα - Κομοτηνή 1986.
- GREGG J.A.F., The Decian Persecution. Edinburgh 1897.
- GRÉGOIRE H., Les persécutions dans l' empire romain. Mémoires de l' Académie royale de Belgique. XLVI. I, 1951.
- GRÉGOIRE H., Note sur l' édit de tolérance de l' empereur Gallien, *ἐν Byz.* 10 (1935), σ. 587-588.
- GRÉGOIRE H., La «conversion» de Constantin, *ἐν Revue de l' Université de Bruxelles* 1930-1931, σ. 263.
- GRODZYNSKI D., Tortures mortelles et catégories sociales. Les Summa Supplicia dans le droit romain aux IIIe et IVe siècles, *ἐν Du Châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Collection de l' École Française de Rome - 79.* Rome 1984, σ. 361-403.
- GROSSE R., Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung. Berlin 1920 (ἀνατ. 1975).
- HALKIN F., Bibliotheca Hagiographica Graeca, τ. 1-3, Subsidia Hagiographica 8a. Bruxelles 1957.
- HALKIN F., Auctarium B.H.G., Subsidia Hagiographica 47, Bruxelles 1969.

- HALKIN F., *Novum Auctarium B.H.G.*, *Subsidia Hagiographica* 65, Bruxelles 1984.
- HALKIN F., *Euphémie de Chalcedoine*. *Subsidia Hagiographica* 41, Bruxelles 1965.
- HALKIN F., *Un second Gordius*, *év An. Boll.* 79 (1961), σ. 5-15.
- HEALY P. J., *The Valerian Persecution*. London 1905.
- HENGEL M., *La crucifixion dans l' Antiquité et la folie du message de la croix*. Paris 1981.
- HERMANN – MASCARD N., *Les reliques des saints. Formation coutumière d' un droit*. Paris 1975.
- HOHL E., *Vespiscus und die Biographie des Kaisers Tacitus*, *év Klio* 11 (1911), σ. 178-229, 284-324.
- HOMO L., *Essai sur le règne de l' Empereur Aurélien*. Paris 1904.
- HUMBERT G., *carcer*, *év D.A.G.R.*, τ. 1. 2, σ. 916-919.
- JOANNOU P.P., *La législation impériale et la christianisation de l' Empire Romain (311-476)*. [Orient. Christ. An. 192]. Roma Pont. Inst. Studi Orient. 1972.
- JENIN J.C., *La répression des actes de tentative en droit criminel romain. Contribution à l' étude de la subjectivité répressive à Rome*. Lyon 1968.
- JOBERT PH., *Les preuves dans les procès contre les chrétiens*, *év R.H.D.* 54 (1976), σ. 295-320.
- JONES A.H.M., *The later Roman Empire*, τ. 1. Oxford 1964.
- JONES A.H.M., *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*. Oxford 1972.
- KALLISTOS, BISHOP OF DIOKLEIA, *What is a martyr?* *év Sobornost* 5 (1983), σ. 7-18.
- KASER M., *Der Inhalt der patria potestas*, *év Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte. Röm. Abtl.*, LVIII (1938), σ. 62-87.
- KNIPFING J.R., *The libelli of the Decian persecution*, *év H.T.R.* 16 (1923), σ. 345-390.
- KNIPFING J.R., *The Edict of Galerius (311 A.D.) Reconsidered*, *év Revue belge de philologie et d' histoire* 1 (1922), σ. 693-705.
- KUPISZEWSKI H., *Quelques remarques sur le «parricidium» dans le droit classique et post – classique*, *év Studi in onore di E. Volterra*, τ. 4, Milano 1971, σ. 601-614.
- LA ROSA F., *Note sulla «custodia» nel diritto criminale romano*, *év Synteleia Arancio – Ruiz*, τ. 1, σ. 310-314.
- LANATA G., *Gli atti dei martiri come documenti processuali*. Milano 1973.
- LAST H., *Christenverfolgung II*, *év Reallexikon für Antike und Christentum*, τ. 2, Stuttgart 1954, σ. 1208-1228.

- LE BLANT E., *Recherches sur l' accusation de magie dirigée contre les premiers chrétiens*, *év Mémoires de la Société impériale des Antiquaires de France*, 1869, σ. 1-36.
- LECLERCQ H., *Droit persécuteur*, *év Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie*, τ. 4. 2 (1921), σ. 1565-1648.
- LISERING E., *Untersuchungen zur Christenverfolgung des Kaisers Decius*. Würzburg 1933.
- LOPUSZANSKI G.: *La police romaine et les chrétiens*, *év L' Antiquité Classique* 20 (1951), σ. 5-46.
- MAGDELAIN A., *Paricidas*, *év Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*. Collection de l' École Française de Rome – 79. Rome 1984, σ. 549-571.
- ΜΑΡΑΒΑ – ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., *Ο Άγιος Μάμας. Έκδόσεις του Γαλλικού Ίνστιτούτου Αθηνών* 57 – Αθήναι 1953.
- MARANTONIO SGUERZO E., *Evoluzione storica – giuridica dell' istituto della sepoltura ecclesiastica*. Milano 1976.
- MAZZA M. *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III secolo d.C.* Catania 1970.
- MELONI M., *Il regno di Caro, Numeriano e Carino*. Ann. Fac. Lettere Univ. Cagliari, 15. 2, 1948.
- MODRZEJEWSKI J., *The πρόσταγμα in the Papyri*, *év J.J.P.* 5 (1951), σ. 187-206.
- MOMMSEN TH., *Le droit pénal romain*. Traduction de l' allemand par J. Duquesne τ. 1-3. Fontemoing 1907.
- ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ Κ.Α., *Καθοσίωσις καί τυραννίς κατά τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους 1056-1081*. Αθήνα 1984.
- NICHOLAS B., *An Introduction to Roman Law*. Oxford 1965.
- PALANQUE J., *A propos du prétendu édit de Milan*, *év Byz.* 10 (1935), σ. 607-614 (ἀπάντηση H. Grégoire σ. 616-619).
- PEETERS P., *L' oeuvre des Bollandistes*. Bruxelles 1961².
- PEETERS P., *Les traductions orientales du mot «martyr»*, *év An. Boll.* 39 (1921), σ. 50-64.
- PETIT P., *Histoire générale de l' empire romain*. 2. La crise de l' empire (des derniers Antonins à Dioclétien). Paris 1974.
- PEZZELLA S., *Gli atti dei martiri. Introduzione a una storia dell' antica agiografia*. Roma 1965.
- PUGLIESE G., *Linee generali dell' evoluzione del diritto penale pubblico durante il principato*, *év ANRW* 14. II, σ. 722-789.
- RABELLO A.M., *Effetti personali della patria potestas*. I. Dalle origini al periodo degli Antonini. Milano 1979.

- RAMBAUD J., *Le droit Criminel romain dans les actes des martyrs*. Paris 1907.
- REMONDON R., *La crise de l' empire romain*. Paris 1980.
- ROBINSON O., *Private Prisons*, *év R.I.D.A.* 15 (1968), *σ.* 390-398.
- ROUSSELLE A., *La persécution des chrétiens à Alexandrie au IIIe siècle*, *év R.H.D.* 52 (1974), *σ.* 222-252.
- SALISBURY F.S. – MATTINGLY H., *The reign of Trajan Decius*, *év J. R. S.* 14 (1924), *σ.* 1-23.
- SAUMAGNE CH., «*Corpus Christianorum*», *év RIDA* 7 (1960), *σ.* 437-478, 8 (1961), *σ.* 257-279.
- SAUMAGNE CH., *La persécution de Dèce en Afrique d' après la correspondance de S. Cyprien*, *év Byz.* 32 (1962), *σ.* 1-30.
- SAUMAGNE CH., *Saint Cyprien, évêque de Carthage, «pape» d' Afrique. Contribution à l' étude des «persécutions» de Dèce et de Valérien*. Paris 1975.
- SCHOENAICH G., *Die Christenverfolgung des Kaisers Decius*. Jauer 1907.
- SCHOENAICH G., *Libelli und ihre Bedeutung für die Christenverfolgungen des Kaisers Decius*. Breslau 1910.
- SCHRIER O.J., *A propos d' une donnée négligée sur la mort de Sainte Euphémie*, *év An. Boll.* 109 (1984), *σ.* 329-353.
- SCHWARTZ J., *Une déclaration de sacrifice du temps de Dèce*, *év Revue Biblique* 54 (1947), *σ.* 365-369.
- SEECK O., *Da sogenannte Edikt von Mainland*, *év Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891), *σ.* 381-386.
- SOPHOCLES E.A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C 146 to A.D. 1100)*. Boston 1870.
- SORDI MARTA, *Il cristianesimo e Roma*. Bologna 1965.
- STEIN E., *Histoire du Bas – Empire, I*, Paris 1959.
- H.D. STÖVER, *Christenverfolgungen im Römischen Reich*. München 1984.
- TAUBENSCHLAG R., *L' emprisonnement dans le droit gréco - égyptien*, *év Opera Minora*, 2, Varsovie 1959, *σ.* 713-719.
- THOMAS Y., *Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort*, *év Du châ-timent dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Collection de l' École Française de Rome – 79*. Rome 1984, *σ.* 499-548.
- G. THÜR (– P. E. PIELER), *Gerichtsbarkeit*, *év Reallexikon für Antike und Christentum*. τ. 10, Stuttgart 1978, *σ.* 389-391.
- J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Das Rechtsdenken der Griechen*. München 1985.

- VAN DER STRAETEN J., *Les actes des martyrs d' Aurélien en Bourgogne, étude littéraire*, *év An. Boll.* LXXIX (1961), *σ.* 117.
- VITUCCI V., *L' imperatore Probo*. Roma 1952.
- WALSER G. – PEKARY TH., *Die Krise des römischen Reiches*. Berlin 1962.
- WESSELY C., *Les plus anciens monuments du christianisme écrits sur Papyrus*, *év Patrologia Orientalis* 4 (1907), *σ.* 356-379.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΗΓΩΝ
ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Ἀθούδιμος		188, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ. 47, σ.
B.H.G. 2004	σ. 1275 σημ. 15	120 σημ. 62, 68, σ. 122 σημ. 79, σ. 126
Ἀγάθη		σημ. 7, σ. 127 σημ. 16, σ. 136 σημ. 77
B.H.G. 378	σ. 29 σημ. 22, 23,	Ἀθανάσιος
σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 30, 37, 38		B.H.G. 193
B.H.G. 37e	σ. 60 σημ. 34, σ.	66 σημ. 14
114 σημ. 16, σ. 119 σημ. 57, σ. 120 σημ.		Ἀθανάσιος ἐπ.
64		B.H.G. 181
Ἀγαθόνικος		σ. 82 σημ. 17
B.H.G. 39	σ. 68 σημ. 22, σ.	Ἀθηνογένης
91 σημ. 83, σ. 133 σημ. 63, σ. 135		B.H.G. 197
σημ. 69		113 σημ. 13, 14
B.H.G. 41a	σ. 65 σημ. 7, σ. 74	B.H.G. 197e
σημ. 59, σ. 91 σημ. 83		σ. 113 σημ. 13, 14
Ἀγάπη, Εἰρήνη, Χιό-		Ἀκάκιος ἐπ.
νη (ἢ Χιονία)		B.H.G. 2005
B.H.G. 34	σ. 44 σημ. 78, σ.	σημ. 85, σ. 109 σημ. 210, σ. 114 σημ.
61 σημ. 36, σ. 62 σημ. 43, σ. 70 σημ.		16, σ. 116 σημ. 37
43, σ. 76 σημ. 71, σ. 79 σημ. 88, 90 σ.		B.H.G. 2006
93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 103, σ. 107 σημ.		σ. 123 σημ. 89
203, σ. 108 σημ. 206		Ἀκόκιος κεντυρίων
Ἀγάπιος	σ. 98 σημ. 135,	B.H.G. 13
137, σ. 99 σημ. 141, σ. 102 σημ. 165,		σ. 70 σημ. 44, σ.
σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 29		74 σημ. 115, σ. 85 σημ. 32, σ. 87 σημ.
Ἀδριανός Νικομη-		50, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 22, σ.
δείας		118 σημ. 49, σ. 113 σημ. 63
B.H.G. 26	σ. 133 σημ. 63, σ.	Ἀκυλίνα
135 σημ. 74		B.H.G. 163
Ἀδριανός, Ναταλία		σ. 84 σημ. 32, σ.
B.H.G. 27	σ. 68 σημ. 26, 30,	87 σημ. 50, σ. 87 σημ. 52α, σ. 88 σημ.
σ. 105 σημ. 187, 188, σ. 114 σημ. 16,		57, σ. 113 σημ. 13, 14 σ. 129 σημ. 30, σ.
σ. 118 σημ. 47, 48, σ. 120 σημ. 62, 68		133 σημ. 60, σ. 133 σημ. 63, σ. 136 σημ.
σ. 122 σημ. 79, σ. 126 σημ. 7, 16, σ. 136		77, σ. 137 σημ. 83
σημ. 77		B.H.G. 163e
B.H.G. 28a	σ. 105 σημ. 187,	σ. 59 σημ. 20, σ.

B.H.G. 76z	σ. 75 σημ. 66.	σημ. 32, σ. 86 σημ. 46, σ. 87 σημ. 52α,
Ἀδρέας στρατηλάτης		σ. 88 σημ. 56, σ. 115 σημ. 19, σ. 128
B.H.G. 119a	σ. 114 σημ. 16	σημ. 17, σ. 131 σημ. 50, σ. 133 σημ. 59,
Ἄνθιμος ἐπ.		61, σ. 134 σημ. 68, σ. 135 σημ. 74
B.H.G. 135	σ. 85 σημ. 32, σ.	B.H.G. 240
87 σημ. 50, σ. 118 σημ. 44, σ. 133 σημ.		σ. 61 σημ. 38, σ.
63, σ. 135 σημ. 72		85 σημ. 32, σ. 86 σημ. 43, σ. 121 σημ.
Ἄνθούσα		76, σ. 127 σημ. 12, σ. 128 σημ. 17
B.H.G. 137	σ. 60 σημ. 34, σ.	Βασίλισσα
114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 22, σ. 116 σημ.		B.H.G. 20588
37, σ. 133 σημ. 63		σ. 134 σημ. 64
B.H.G. 137a	σ. 60 σημ. 34, σ.	B.H.G. 2058p
114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 22, σ. 116		σ. 134 σημ. 64
σημ. 37, σ. 133 σημ. 63		Βάσσα καὶ υἱοί
Ἄντωνίνος, Ζεβινᾶς	σ. 56 σημ. 4, 82	B.H.G. 270
σημ. 17, σ. 93 σημ. 99, σ. 106 σημ. 191,		σ. 134 σημ. 64
σ. 129 σημ. 30, σ. 130 σημ. 38, 39		B.H.G. 2708
Ἄπφιανός, Αἰδέσιος	σ. 101 σημ. 158	σ. 58 σημ. 17, σ.
σ. 102 σημ. 165, σ. 106 σημ. 191, σ.		75 σημ. 68, σ. 87 σημ. 49, σ. 114 σημ.
114 σημ. 16, σ. 118 σημ. 48		16, σ. 134 σημ. 64
Ἄρις, Πρόμος	σ. 93 σημ. 99	Βλάσιος
Ἀρέμων		B.H.G. 277
B.H.G. 1758	σ. 114 σημ. 16, σ.	σ. 85 σημ. 32, σ.
121 σημ. 70		87 σημ. 50, σ. 101 σημ. 158, σ. 113 σημ.
Αὐτόνομος		13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 120 σημ. 68
B.H.G. 198	σ. 133 σημ. 63	Βονιφάτιος
Βαθύλας		B.H.G. 282
B.H.G. 2054	σ. 85 σημ. 32, σ.	σ. 56 σημ. 3, σ. 67
88 σημ. 60, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ.		σημ. 21, σ. 87 σημ. 50, σ. 131 σημ. 51,
48, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 74		σ. 133 σημ. 60, σ. 136 σημ. 77, σ. 137
Βάρος, Κλεοπάτρα		σημ. 83
B.H.G. 1862	σ. 42 σημ. 73, σ.	B.H.G. 282e
69 σημ. 35, σ. 85 σημ. 32, σ. 113 σημ.		σ. 87 σημ. 50, σ.
13, σ. 118 σημ. 48, σ. 121 σημ. 71, σ.		131 σημ. 51, σ. 133 σημ. 60, σ. 136 σημ.
122 σημ. 78, σ. 127 σημ. 13, σ. 129 σημ.		77, σ. 137 σημ. 83
30, 32, σ. 131 σημ. 44, 46, σ. 133 σημ.		Γεώργιος
60, σ. 135 σημ. 73		B.H.G. 677
B.H.G. 1863	σ. 72 σημ. 50, σ.	σ. 85 σημ. 32, σ.
113 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 121		87 σημ. 50, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ.
σημ. 71, σ. 127 σημ. 13, σ. 129 σημ. 30,		54, σ. 121 σημ. 76
32, σ. 131 σημ. 44, 46, σ. 133 σημ. 60,		B.H.G. 683
σ. 135 σημ. 73		σ. 87 σημ. 50
Βασιλεύς ἐπ.		Γόρδιος
B.H.G. 239	σ. 65 σημ. 8, σ. 85	B.H.G. 7038

Γουρίας, Σαμωνᾶς,

Ἄβιθος

B.H.G. 740f

Δάσιος

- B.H.G. 492 σ. 85 σημ. 32, σ. 87 σημ. 52α, σ. 113 σημ. 13, σ. 116 σημ. 38
 Δημήτριος
 B.H.G. 497 σ. 85 σημ. 36, σ. 87 σημ. 52β, σ. 88 σημ. 55, σ. 90 σημ. 71, σ. 111 σημ. 2, σ. 114 σημ. 16, σ. 122 σημ. 83, σ. 131 σημ. 42 σ. 133 σημ. 33
 B.H.G. 534 σ. 90 σημ. 71, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 122 σημ. 83
 Διομήδης
 B.H.G. 549θ σ. 61 σημ. 38, σ. 119 σημ. 60, σ. 121 σημ. 77, σ. 132 σημ. 53, σ. 133 σημ. 60, σ. 134 σημ. 66
 B.H.G. 550 σ. 61 σημ. 38, σ. 119 σημ. 60, σ. 121 σημ. 77, σ. 132 σημ. 53, σ. 133 σημ. 60, σ. 134 σημ. 66
 Δονάτος, Μακάριος
 B.H.G. 564 σ. 101 σημ. 158, σ. 103 σημ. 167, σ. 113 σημ. 15, σ. 123 σημ. 88, σ. 128 σημ. 17
 Δουλάς
 B.H.G. 567 σ. 60 σημ. 30, σ. 70 σημ. 42, σ. 113 σημ. 13, σ. 114 σημ. 16, σ. 117 σημ. 41, σ. 118 σημ. 44, σ. 120 σημ. 64, σ. 129 σημ. 29
 B.H.G. 567e σ. 60 σημ. 34, σ. 75 σημ. 67, σ. 114 σημ. 16, σ. 133 σημ. 63
 Είρηναίος
 B.H.G. 948 σ. 69 σημ. 33, σ. 75 σημ. 68, σ. 85 σημ. 33, σ. 87 σημ. 51, σ. 114 σημ. 16, σ. 128 σημ. 20
 B.H.G. 949e σ. 85 σημ. 33, σ. 87 σημ. 51
 B.H.G. 951b σ. 69 σημ. 33, σ. 97 σημ. 127, σ. 98 σημ. 135, σ. 114 σημ. 16, σ. 128 σημ. 20
 Έλευθέριος
 B.H.G. 572 σ. 58 σημ. 18, σ. 68 σημ. 25, σ. 129 σημ. 30, 37, σ. 133 σημ. 60
 Έλικονίς
 B.H.G. 742 σ. 75 σημ. 66, σ. 85 σημ. 32, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 142, 143, 146, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 126 σημ. 6, σ. 133 σημ. 63
 Έρασμος σ. 64 σημ. 2, σ. 74 σημ. 65, σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 36, σ. 118 σημ. 46, σ. 119 σημ. 58
 Έρμόλαος, Έρμιππος, Έρμοκράτης
 B.H.G. 2173 σ. 59 σημ. 23
 Έρμυλος, Στρατόνικος σ. 59 σημ. 21, σ. 68 σημ. 28, σ. 70 σημ. 39, σ. 101 σημ. 158, σ. 102 σημ. 159, σ. 103 σημ. 173, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 19, σ. 116 σημ. 37, 38, σ. 128 σημ. 19, σ. 133 σημ. 63
 Εϋλάμπιος, Εϋλαμπία
 B.H.G. 616 σ. 43 σημ. 75, σ. 61, σημ. 35, σ. 86 σημ. 43, σ. 87 σημ. 50, σ. 87, σημ. 52α, σ. 88 σημ. 57, σ. 113 σημ. 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 20, σ. 118 σημ. 45
 B.H.G. 617 σ. 61 σημ. 61, σ. 86 σημ. 43, σ. 87 σημ. 50, σ. 87 σημ. 52α, σ. 88 σημ. 57, σ. 113 σημ. 13
 Εϋπλοξ σ. 68 σημ. 24, σ. 72 σημ. 49, σ. 73 σημ. 54, σ. 89 σημ. 63, σ. 115 σημ. 22, σ. 116 σημ. 36, σ. 135 σημ. 69
 B.H.G. 629 σ. 69 σημ. 38, σ. 76 σημ. 70, σ. 87 σημ. 50, σ. 89 σημ. 63
 B.H.G. 630d σ. 57 σημ. 7, σ. 61 σημ. 38, σ. 76 σημ. 70, σ. 87 σημ. 50, σ. 89 σημ. 63, σ. 114 σημ. 22, σ. 116 σημ. 36, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 69
 B.H.G. 630e σ. 87 σημ. 50, σ. 89 σημ. 63, σ. 114 σημ. 16, σ. 119 σημ. 57
 Εϋτρόπιος, Κλεόνικος, Βασιλίσκος
 B.H.G. 656e σ. 70 σημ. 44, σ. 91 σημ. 78, 79, σ. 92 σημ. 85, σ. 113 σημ. 13, σ. 114 σημ. 16, 18, σ. 127 σημ.

- 12, σ. 134 σημ. 65, σ. 135 σημ. 73
 Εϋφημία
 B.H.G. 619 σ. 21 σημ. 13, σ. 22 σημ. 18, σ. 72 σημ. 51, 52
 Ζηνοβίος, Ζηνοβία
 B.H.G. 1885 σ. 85 σημ. 32, σ. 90 σημ. 73, σ. 91 σημ. 78, σ. 129 σημ. 30, 31, σ. 134 σημ. 64, σ. 135 σημ. 71
 Θαλλέλαιος
 B.H.G. 1707 σ. 60 σημ. 33, σ. 67 σημ. 20, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 143, σ. 101 σημ. 158, σ. 103 σημ. 170
 B.H.G. 1708 σ. 38 σημ. 57
 Θεοδώρα, Δίδυμος
 B.H.G. 1742 σ. 74 σημ. 62, σ. 107 σημ. 203, σ. 108 σημ. 204, 205, σ. 113 σημ. 13, σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 30, σ. 127 σημ. 16
 Θεόδωρος έπ.
 B.H.G. 2428 σ. 58 σημ. 12, σ. 76 σημ. 72, σ. 114 σημ. 16, σ. 134 σημ. 67
 Θεόδωρος στρατηλάτης
 B.H.G. 1751b σ. 87 σημ. 52α, σ. 114 σημ. 16, σ. 136 σημ. 76
 B.H.G. 1752b σ. 87 σημ. 52α, σ. 92 σημ. 86, σ. 92 σημ. 93, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 21, σ. 136 σημ. 76
 B.H.G. 1752d σ. 87 σημ. 52α, σ. 92 σημ. 86, σ. 92 σημ. 93 σ. 114 σημ. 16, σ. 136 σημ. 76
 B.H.G. 1753 σ. 87 σημ. 52α, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 21, σ. 119 σημ. 59, σ. 136 σημ. 76
 Θεόδωρος τήρων
 B.H.G. 1760 σ. 93 σημ. 99, σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 37, σ. 132 σημ. 53, σ. 135 σημ. 73
 B.H.G. 1763 σ. 93 σημ. 99, σ. 114 σημ. 16, σ. 135 σημ. 73
 B.H.G. 1763m σ. 93 σημ. 99, σ. 95 σημ. 112, 117, σ. 114 σημ. 16, σ. 133 σημ. 60, σ. 135 σημ. 73
 Θεοδοσία
 B.H.G. 1775 σ. 61 σημ. 37, σ. 101 σημ. 158, σ. 106 σημ. 191, σ. 120 σημ. 68
 Θεοδόττη
 B.H.G. 1781 σ. 93 σημ. 99
 Θεόπεμπτος, Θεωνάς σ. 97 σημ. 127
 B.H.G. 2444 σ. 43 σημ. 76, σ. 97 σημ. 127, σ. 104 σημ. 182, σ. 105 σημ. 189
 Θερίνος
 B.H.G. 1798z σ. 29 σημ. 22, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 145
 Ίανουάριος έπ.
 B.H.G. 773z σ. 113 σημ. 13, 14 σ. 114 σημ. 16, σ. 119 σημ. 57
 Ίέρων
 B.H.G. 749 σ. 42 σημ. 73, σ. 60 σημ. 32, σ. 69 σημ. 32, σ. 85 σημ. 35, σ. 88 σημ. 52 γ, 53, σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 34, σ. 121 σημ. 74, σ. 122 σημ. 80, σ. 124 σημ. 95, σ. 130 σημ. 41, σ. 132 σημ. 56, σ. 133 σημ. 63
 Ίουλιανή
 B.H.G. 962z σ. 87 σημ. 50, 52α, σ. 93 σημ. 99 σ. 94 σημ. 104, 108 σ. 95 σημ. 117, σ. 96 σημ. 124, σ. 134 σημ. 66, σ. 135 σημ. 69
 Ίουλιανή, Παῦλος
 B.H.G. 964e σ. 69 σημ. 32, σ. 82 σημ. 17, σ. 89 σημ. 61, σ. 104 σημ. 181, σ. 107 σημ. 203, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ. 45, σ. 130 σημ. 39, σ. 134 σημ. 63
 Ίουλιανός Άναζαρθηνός
 B.H.G. 965 σ. 70 σημ. σ. 135 σημ. 70, σ. 136 σημ. 75, σ. 116 σημ. 31
 B.H.G. 967e σ. 43 σημ. 77, σ. 60 σημ. 30, σ. 70 σημ. 42, σ. 75 σημ. 67, 68, σ. 101 σημ. 158, σ. 108 σημ. 207, σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 31
 B.H.G. 966 σ. 60 σημ. 30, σ. 75 σημ. 68, σ. 116 σημ. 31
 Ίουλιανός Γαλατία

- B.H.G. 2211g σ. 70 σημ. 42, σ. 75 σημ. 68, σ. 85 σημ. 32, σ. 86 σημ. 42, σ. 87 σημ. 50
- Ίουλιανός, Βασίλισσα σ. 93 σημ. 99, σ. 96 σημ. 124, σ. 98 σημ. 135, σ. 112 σημ. 7, σ. 114 σημ. 16, σ. 133 σημ. 163
- B.H.G. 970-971 σ. 65 σημ. 9, σ. 67 σημ. 19, σ. 93 σημ. 99, σ. 96 σημ. 124, σ. 98 σημ. 135, σ. 109 σημ. 214, σ. 110 σημ. 216, σ. 113 σημ. 13, σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 36, σ. 117 σημ. 39, σ. 120 σημ. 69, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 74
- Ίουλίττα
- B.H.G. 972e σ. 59 σημ. 24, σ. 97 σημ. 127
- Ίππόλυτος
- B.H.G. 217 σ. 29 σημ. 22, σ. 85 σημ. 32, σ. 89 σημ. 62, σ. 96 σημ. 123, σ. 104 σημ. 178, σ. 107 σημ. 201, 114 σημ. 16, σ. 129 σημ. 30, σ. 133 σημ. 60, 63, σ. 136 σημ. 77
- Ίσιδωρος
- B.H.G. 960 σ. 29 σημ. 22, σ. 86 σημ. 42
- Καλλιόπιος
- B.H.G. 290 σ. 74 σημ. 64, σ. 92 σημ. 89, σ. 134 σημ. 63, σ. 135 σημ. 70
- B.H.G. 290e σ. 74 σημ. 64, σ. 92 σημ. 89, σ. 120 σημ. 69, σ. 134 σημ. 63, σ. 135 σημ. 70
- Καλλίστρατος
- B.H.G. 290z σ. 101 σημ. 158, σ. 102 σημ. 160, 164, σ. 103 σημ. 167, σ. 116 σημ. 35, σ. 123 σημ. 86, σ. 134 σημ. 63
- Καπιτωλίνα, Έρωτης
- B.H.G. 2972 σ. 60 σημ. 34, σ. 85 σημ. 32, σ. 87 σημ. 50, σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 102, σ. 97 σημ. 130 σ. 114 σημ. 16, σ. 120 σημ. 68, σ. 122 σημ. 85, σ. 134 σημ. 63
- Κάρπος, Παπύλος σ. 73 σημ. 55, σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 105, σ. 94 σημ. 108, σ. 95 σημ. 112, σ. 131 σημ. 43, σ. 133 σημ. 63
- B.H.G. 295 σ. 97 σημ. 127, σ. 98 σημ. 135, σ. 104 σημ. 180, σ. 114 σημ. 16, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 69
- Κήρυκας, Ίουλίττα
- B.H.G. 314 σ. 87 σημ. 50, σ. 131 σημ. 44, 47
- B.H.G. 315 σ. 87 σημ. 50, σ. 87 σημ. 52, σ. 127 σημ. 14
- B.H.G. 316 σ. 87 σημ. 50, σ. 87 σημ. 52, σ. 127 σημ. 14, σ. 131 σημ. 44, 47
- B.H.G. 317 σ. 87 σημ. 50, σ. 87 σημ. 52, σ. 127 σημ. 14, σ. 131 σημ. 44, 47
- B.H.G. 318e σ. 85 σημ. 32, σ. 87 σημ. 50, σ. 127 σημ. 14, σ. 131 σημ. 44, 47
- Κλαύδιος, Άστέριος, Νέων
- B.H.G. 2070b σ. 58 σημ. 15, σ. 70 σημ. 41, σ. 85 σημ. 32, σ. 96 σημ. 122, σ. 114 σημ. 16, σ. 129 σημ. 30, 33
- Κλήμης έπ.
- B.H.G. 354e σ. 67 σημ. 15, σ. 114 σημ. 16
- Κοδράτος, Κυπριανός
- B.H.G. 358 σ. 71 σημ. 46, σ. 85 σημ. 32, σ. 86 σημ. 44, σ. 89 σημ. 66, σ. 98 σημ. 135, σ. 101 σημ. 158, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 74
- B.H.G. 358e σ. 71 σημ. 46, σ. 85 σημ. 32, σ. 102 σημ. 166, σ. 114 σημ. 16, σ. 133 σημ. 63
- Κόνων σ. 62 σημ. 46
- B.H.G. 360 σ. 37, σημ. 49, σ. 134 σημ. 63
- Κοσμάς, Δαμιανός
- B.H.G. 373d σ. 59 σημ. 25, σ. 64 σημ. 2, σ. 73 σημ. 55, σ. 92 σημ. 94, σ. 97 σημ. 127
- B.H.G. 378 σ. 91 σημ. 80, σ. 92 σημ. 92, 94, σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 108

- Κοϋίντος
- B.H.G. 2377 σ. 105 σημ. 187
- Κυπριανός, Ίουστίνα
- B.H.G. 456 σ. 85 σημ. 40, σ. 89 σημ. 61, σ. 107 σημ. 199, σ. 114 σημ. 16, σ. 130 σημ. 39, σ. 131 σημ. 44, σ. 135 σημ. 69
- Κυριακή
- B.H.G. 462g σ. 75 σημ. 66, 67, σ. 84 σημ. 32, σ. 86 σημ. 43, σ. 87 σημ. 50, σ. 88 σημ. 57, σ. 97 σημ. 127, σ. 98 σημ. 135, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 29, σ. 123 σημ. 90, σ. 133 σημ. 63, σ. 134 σημ. 63
- Κύριλλος έπ.
- B.H.G. 467b σ. 42 σημ. 72, σ. 85 σημ. 33, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 72
- Λαυρέντιος, Ξύστος, Ίππόλυτος
- B.H.G. 977c σ. 29 σημ. 23, σ. 65 σημ. 11, σ. 69 σημ. 37, σ. 85 σημ. 39, σ. 100 σημ. 151, σ. 129 σημ. 30, σ. 131 σημ. 43, σ. 133 σημ. 63, σ. 136 σημ. 80
- B.H.G. 977e σ. 29 σημ. 22, 23, σ. 59 σημ. 22, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 140, σ. 114 σημ. 16
- Λουκία
- B.H.G. 995e σ. 58 σημ. 16, σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 106, 109, σ. 107 σημ. 203, σ. 136 σημ. 77
- B.H.G. 996 σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 106, 109, σ. 107 σημ. 203
- Λουκιανός
- B.H.G. 998a σ. 105 σημ. 189, σ. 122 σημ. 84, σ. 128 σημ. 17
- Λουκιλλιανός, Παύλα
- B.H.G. 999 σ. 93 σημ. 99
- B.H.G. 999a σ. 91 σημ. 78, σ. 92 σημ. 87, σ. 95 σημ. 114, 117, σ. 114 σημ. 16
- B.H.G. 999b σ. 91 σημ. 78, σ. 92 σημ. 87, σ. 95 σημ. 114, 117, σ. 114 σημ. 16
- B.H.G. 999c σ. 36 σημ. 46, σ. 59 σημ. 26, σ. 91 σημ. 78, σ. 92 σημ. 87, σ. 93 σημ. 99, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 133 σημ. 63
- B.H.G. 998y σ. 59 σημ. 26, σ. 67 σημ. 20, σ. 91 σημ. 78, σ. 92 σημ. 87, σ. 93 σημ. 99, σ. 95 σημ. 114, σ. 95 σημ. 117, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 18, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 72
- Μάμας
- B.H.G. 1018 σ. 37 σημ. 47, 48, σ. 65 σημ. 7, 10, σ. 74 σημ. 60, σ. 89 σημ. 67, σ. 97 σημ. 127, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 142, 146, σ. 101 σημ. 158, σ. 103 σημ. 168, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 116 σημ. 30, 33, σ. 121 σημ. 73, σ. 135 σημ. 73
- B.H.G. 1022 σ. 89 σημ. 67, σ. 101 σημ. 158, σ. 103 σημ. 168, σ. 113 σημ. 13, 14
- Μάξιμος, Θεόδοτος, Άσκληπιόδοτη
- B.H.G. 1240b σ. 98 σημ. 135, 136, σ. 99 σημ. 140, 141, 42, 144, 148, σ. 144 σημ. 16, σ. 115 σημ. 29
- Μάξιμος, Ντάντας
- Κυντιλιανός
- B.H.G. 1238 σ. 69 σημ. 32, σ. 73 σημ. 55, σ. 85 σημ. 37, σ. 87 σημ. 50, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 17
- Μαρίνα
- B.H.G. 1168e σ. 69 σημ. 32, σ. 114 σημ. 16
- Μαρίνος
- B.H.G. 1171 σ. 114 σημ. 16, σ. 117 σημ. 43, σ. 118 σημ. 45, σ. 126 σημ. 7, σ. 129 σημ. 30, σ. 130 σημ. 39, σ. 131 σημ. 43, 44, σ. 133 σημ. 63, σ. 135 σημ. 71
- Μάρτυρες δέκα στην Κρήτη
- B.H.G. 1196 σ. 29 σημ. 22, 23, σ. 72 σημ. 50, σ. 85 σημ. 38, σ. 86 σημ. 47, σ. 87 σημ. 50, σ. 88 σημ. 61, σ. 113 σημ. 13, σ. 134 σημ. 67, σ. 135 σημ. 72

B.H.G. 1197 σ. 88 σημ. 61, σ. 134 σημ. 67, σ. 135 σημ. 72
 B.H.G. 1197b σ. 85 σημ. 38, σ. 86 σημ. 47, σ. 87 σημ. 50, σ. 113 σημ. 13, σ. 134 σημ. 67, σ. 135 σημ. 72
 Μάρτυρες Νικοπόλεως
 B.H.G. 1216 σ. 57 σημ. 7, σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 107, σ. 111 σημ. 2, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 17, σ. 118 σημ. 45, σ. 128 σημ. 25, σ. 132 σημ. 58
 Μάρτυρες χίλιοι τρείς
 B.H.G. 1219b σ. 57 σημ. 7
 Μένιγνος
 B.H.G. 2271 σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 116 σημ. 38, σ. 118 σημ. 48, σ. 131 σημ. 44
 Μηνάς
 B.H.G. 1254m σ. 128 σημ. 28
 Μηνάς, Έρμολόγης,
 Εὐγραφος
 B.H.G. 1271f σ. 90 σημ. 70
 Μύρων
 B.H.G. 1312g σ. 67 σημ. 19, σ. 93 σημ. 99, σ. 98 σημ. 135, σ. 109 σημ. 211, σ. 115 σημ. 29
 Μυρώπη
 B.H.G. 2282 σ. 57 σημ. 8, σ. 114 σημ. 16, σ. 120 σημ. 63, σ. 123 σημ. 87, σ. 129 σημ. 30, σ. 131 σημ. 44, 45, 48
 B.H.G. 2283 σ. 57 σημ. 8, σ. 114 σημ. 16, σ. 123 σημ. 87, σ. 129 σημ. 30, σ. 131 σημ. 44, 45, σ. 134 σημ. 63
 Μώκιος
 B.H.G. 1298c σ. 87 σημ. 50, σ. 97 σημ. 129, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 143, 146, σ. 115 σημ. 23, 29, σ. 134 σημ. 64, σ. 135 σημ. 70
 B.H.G. 1298d σ. 97 σημ. 129, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 143, 146, σ. 115 19, 23, 25, 29
 Νεόφυτος

B.H.G. 1326 σ. 90 σημ. 71, σ. 97 σημ. 127, 131 σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 21, 29, σ. 133 σημ. 60, σ. 134 σημ. 63, σ. 136 σημ. 77
 B.H.G. 1326b σ. 85 σημ. 41, σ. 88 σημ. 59, σ. 97 σημ. 127, 131, σ. 134 σημ. 63, σ. 135 σημ. 69
 Νέστωρ ἐπ.
 B.H.G. 1328 σ. 92 σημ. 88, 91 σ. 132 σημ. 55
 B.H.G. 1328e σ. 29 σημ. 22, σ. 92 σημ. 88, σ. 92 σημ. 91, σ. 134
 Παπίας, Διόδωρος,
 Κλαυδιανός
 B.H.G. 2332 σ. 134 σημ. 63
 Παύλα
 B.H.G. 2361 σ. 97 σημ. 127, 128 σ. 114 σημ. 16, σ. 134 σημ. 63
 Παῦλος ἐπ.
 B.H.G. 2363e σ. 111 σημ. 2, σ. 114 σημ. 16
 Παφνούτιος
 B.H.G. 1419 σ. 57 σημ. 5, σ. 90 σημ. 69, 71, σ. 91 σημ. 81, σ. 92 σημ. 90, σ. 93 σημ. 99, σ. 96 σημ. 120, σ. 101 σημ. 158, σ. 103 σημ. 172, σ. 109 σημ. 212, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 17, σ. 116 σημ. 32, σ. 116 σημ. 38, σ. 118 σημ. 45, σ. 129 σημ. 30, 36, σ. 134 σημ. 67
 Πελαγία
 B.H.G. 1480 σ. 58 σημ. 14, σ. 96 σημ. 121, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 129 σημ. 30, 34, σ. 135 σημ. 74, σ. 137 σημ. 83
 Πιόντιος
 B.H.G. 1546 σ. 63 σημ. 47, σ. 73 σημ. 55, σ. 76 σημ. 73, σ. 79 σημ. 88, 90, σ. 94 σημ. 105, σ. 95 σημ. 116, σ. 96 σημ. 119, σ. 108 σημ. 209, σ. 120 σημ. 68
 B.H.G. 1547 σ. 29 σημ. 22, σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 108, σημ. 95 σημ. 116, σ. 114 σημ. 16, σ. 117 σημ. 40, σ. 134 σημ. 63
 Πορφύριος

B.H.G. 1568z σ. 67 σημ. 21, σ. 87 σημ. 50
 Πρόβος, Τάραχος,
 Ἄνδρόνικος σ. 21 σημ. 12, σ. 17 σημ. 17, σ. 68 σημ. 23, σ. 71 σημ. 48, σ. 98 σημ. 135, 136, σ. 99 σημ. 139, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ. 48, σ. 130 σημ. 39, σ. 131 σημ. 43
 B.H.G. 1474 σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 147, σ. 127, σημ. 11, σ. 130 σημ. 40
 B.H.G. 1475 σ. 43 σημ. 78, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 142, 143, 146, σ. 115 σημ. 18, σ. 118 σημ. 45, 53, σ. 120 σημ. 65, σ. 127 σημ. 11, σ. 130 σημ. 40
 Προκόπιος
 B.H.G. 1577d σ. 58 σημ. 13, σ. 66 σημ. 13, 14, σ. 82 σημ. 17, σ. 87 σημ. 50, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ. 45, σ. 120 σημ. 67, σ. 122 σημ. 81, σ. 124 σημ. 94, σ. 134 σημ. 63
 B.H.G. 1580 σ. 66 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ. 45
 Ρωμανός
 B.H.G. 1600y σ. 93 σημ. 99, σ. 114 σημ. 16, σ. 118 σημ. 52
 Σαβίνος
 B.H.G. 1612c σ. 68 σημ. 27, σ. 101 σημ. 158, σ. 103 σημ. 169, σ. 128 σημ. 23, σ. 134 σημ. 63
 Σεβαστιανός
 B.H.G. 1620 σ. 103 σημ. 175, σ. 121 σημ. 72, σ. 128 σημ. 21
 B.H.G. 1620e,f σ. 89 σημ. 64, σ. 115 σημ. 27
 Σευηριανός
 B.H.G. 1626 σ. 104 σημ. 176, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 21, 26, σ. 134 σημ. 63
 B.H.G. 1627 σ. 57 σημ. 6, σ. 104 σημ. 176, σ. 134 σημ. 63
 Στέφανος πάπας
 B.H.G. 1669c σ. 93 σημ. 99, σ. 114 σημ. 16, σ. 123 σημ. 91, σ. 127 σημ. 9, σ. 131 σημ. 44, 49, σ. 134 σημ. 63, 64

Σώζων
 B.H.G. 1643 σ. 134 σημ. 63
 B.H.G. 1644 σ. 93 σημ. 99, σ. 134 σημ. 63
 Τέσσαρες ἐστεφανωμένοι
 B.H.G. 1600 σ. 67 σημ. 20, σ. 103 σημ. 174, σ. 113 σημ. 12, σ. 115 σημ. 28, σ. 116 σημ. 35, σ. 118 σημ. 45, σ. 129 σημ. 35, σ. 131 σημ. 41, σ. 134 σημ. 64, σ. 136 σημ. 78
 Τιτίων
 B.H.G. 1850 σ. 114 σημ. 16
 Τρόφιμος, Δορυμέδων,
 Σαββάτιος
 B.H.G. 1853 σ. 38 σημ. 53, σ. 61 σημ. 37, σ. 71 σημ. 45, σ. 98 σημ. 135, σ. 99 σημ. 141, 142, 144, σ. 100 σημ. 151, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 18, σ. 118 σημ. 50
 B.H.G. 1854 σ. 98 σημ. 135, 136, 138, σ. 99 σημ. 141, σ. 100 σημ. 151, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 116 σημ. 31, σ. 118 σημ. 51, σ. 119 σημ. 61, σ. 127 σημ. 10
 Τρόφιμος, Εὐκαρπίων
 B.H.G. 2464 σ. 93 σημ. 99
 B.H.G. 2465c σ. 93 σημ. 99, σ. 97 σημ. 127
 Τρόφιμος, Θαλλός σ. 91 σημ. 78, 79, σ. 92 σημ. 84, 90, σ. 104 σημ. 179, σ. 115 σημ. 29, σ. 133 σημ. 60, σ. 134 σημ. 63
 B.H.G. 2467 σ. 91 σημ. 79, σ. 92 σημ. 84, σ. 92 σημ. 90, σ. 104 σημ. 179, σ. 133 σημ. 60
 Τρύφων
 B.H.G. 1857b σ. 87 σημ. 50, σ. 114 σημ. 16, σ. 133 σημ. 60
 Φεβρωνία
 B.H.G. 659 σ. 88 σημ. 54, σ. 89 σημ. 65
 B.H.G. 659e σ. 67 σημ. 21
 Φιλίας ἐπ.
 B.H.G. 1513k σ. 67 σημ. 16, σ.

70 σημ. 38, σ. 73 σημ. 58
 Φιλέταιρος, Εὐθίωτος
 Β.Η.Γ. 1515 σ. 93 σημ. 99, σ.
 97 σημ. 127, 132, σ. 98 σημ. 135, 138, σ.
 99 σημ. 141, 143, 144, 146, σ. 100 σημ.
 151, σ. 106 σημ. 197, σ. 115 σημ. 21, 24,
 29, σ. 118 σημ. 45, σ. 133 σημ. 62
 Β.Η.Γ. 1515e σ. 99 σημ. 141,
 143, σ. 106 σημ. 197
 Φιλήμων, Ἀπολλώνιος
 Β.Η.Γ. 1514 σ. 101 σημ. 158, σ.
 102 σημ. 162, σ. 104 σημ. 181, 182, σ.
 105 σημ. 184, 186, σ. 122 σημ. 79, σ.
 134 σημ. 63
 Χαρίσιμος, Νεόφυτος σ. 66 σημ. 12
 Χαριτίνη

ΝΟΜΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Βασιλικά		113 σημ. 15
60.55.1, 2	σ. 112 σημ. 6	48.3.8 σ. 121 σημ. 75
Εισηγήσεις Ἰουστινια- νοῦ 4.18.2	σ. 82 σημ. 19	48.4.7 σ. 58 σημ. 19
Καλλίστρατος	σ. 82, σ. 93	48.19.1 σ. 84 σημ. 31
Κώδικας Θεοδοσιανός	σ. 90	48.19.2 σ. 82 σημ. 19
9.11.1	σ. 112 σημ. 4	48.19.8, 10, 23, 28 σ. 106 σημ. 193
9.40.13	σ. 84 σημ. 26	48.19.28 σ. 82 σημ. 20, σ. 93 σημ. 96, σ. 106 σημ. 195
16.2.5	σ. 80 σημ. 9	48.20.1 σ. 107 σημ. 200
Κώδικας Ἰουστινιάνειος		48.20.6 σ. 126 σημ. 5α
9.4.6	σ. 113 σημ. 15	48.22.5 σ. 107 σημ. 198
9.5.1	σ. 112 σημ. 4	48.22.6 σ. 106 σημ. 196
9.5.2	σ. 112 σημ. 5	48.22.7 σ. 106 σημ. 194
9.47.20	σ. 84 σημ. 26	48.22.14 σ. 106 σημ. 196
Νεαραί Ἰουστινιανού		48.24.1 σ. 125 σημ. 2, σ. 126 σημ. 5
Ed. 18 praef. 15	σ. 22 σημ. 15	
Οὐλπιανού Coll.	σ. 126	
11.7.4	σ. 84 σημ. 28	Pauli Sententiae
Πανδέκτης	σ. 90, σ. 91	5.3.6 σ. 81 σημ. 10
2.11.4	σ. 82 σημ. 19	5.17.2 σ. 84 σημ. 28
37.1.13	σ. 82 σημ. 19	5.17.3 σ. 83 σημ. 21, σ. 98 σημ. 133, σ. 106 σημ. 192, 195
37.14.10	σ. 82 σημ. 19	
48.3.1	σ. 112 σημ. 6, σ.	

Β.Η.Γ. 299z σ. 59 σημ. 27, σ.
 68 σημ. 28, σ. 107 σημ. 203, σ. 128 σημ.
 27, σ. 133 σημ. 60
 Χρύσανθος, Δαρεία
 Β.Η.Γ. 313 σ. 101 σημ. 158, σ.
 101 σημ. 166, σ. 104 σημ. 181, σ. 105
 σημ. 183, 190, σ. 107 σημ. 203, σ. 112
 σημ. 9, σ. 117 σημ. 42, σ. 118 σημ. 55,
 σ. 126 σημ. 8, σ. 134 σημ. 67, σ. 135
 σημ. 72, σ. 136 σημ. 79
 Β.Η.Γ. 313e σ. 101 σημ. 158,
 σ. 102 σημ. 166, σ. 104 σημ. 181, σ. 105
 σημ. 190, σ. 107 σημ. 203, σ. 112 σημ.
 9, σ. 117 σημ. 42, σ. 126 σημ. 8, σ. 134
 σημ. 67

5.19
 5.21A.2
 5.23.14
 5.23.15
 5.24

σ. 81 σημ. 11
 σ. 81 σημ. 12
 σ. 81 σημ. 13
 σ. 81 σημ. 14
 σ. 101 σημ. 157

5.24.2
 5.29.1
 Σύναξη Μωσαϊκῶν καὶ
 Ρωμαϊκῶν Νόμων σ. 90

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Εὐσεβίου, Ἱστορία		9.7.3-14 σ. 47 σημ. 88
5. Εἰσ.	σ. 17	9.9α.1-9 σ. 53 σημ. 95
σ. 18	σ. 25 σημ. 8, σ. 2 σημ. 13	9.9α.4-6 σ. 49 σημ. 89
6.41.22-23	σ. 57 σημ. 9	9.10.7-11 σ. 53 σημ. 95
7.13	σ. 34 σημ. 34, σ. 35 σημ. 36	9.10.11 σ. 107 σημ. 202
7.15	σ. 35 σημ. 37	10.5.2-14 σ. 51
7.29.2	σ. 22 σημ. 16	10.5.15-17 σ. 49 σημ. 91
7.30.20-21	σ. 36 σημ. 44	Εὐσεβίου, Χρονικό σ. 41 σημ. 66
8.1.1-4	σ. 39 σημ. 61	Κυπριανού, Ἐπιστολαί 80 σ. 33, σ. 34 σημ. 33
8.1.7-8	σ. 40 σημ. 63	55.9 σ. 28 σημ. 19
8.2.4-5	σ. 41 σημ. 65	Lactantius, De Mort. Pers. 13.1 σ. 40 σημ. 63
8.4.3-4	σ. 78 σημ. 84	15 σ. 103 σημ. 171
8.6	σ. 41 σημ. 67	21
8.6.8	σ. 42 σημ. 68	21.7 σ. 44 σημ. 79
8.6.10	σ. 78 σημ. 84	34 σ. 45 σημ. 83
8.8	σ. 78 σημ. 84	36.3 σ. 49 σημ. 89
8.9	σ. 58 σημ. 10	48.2-12 σ. 49 σημ. 93, σ. 50
8.9.5	σ. 78 σημ. 84	50 σ. 103 σημ. 171
8.10	σ. 78 σημ. 84	
8.12	σ. 44 σημ. 80	Λυδός Ἰωάννης: De magistratibus populi Romani 3.19 σ. 21 σημ. 14
8.12.8-10	σ. 45 σημ. 81	Πρόδρομος Θεόδωρος σ. 103
8.14.9	σ. 45 σημ. 84	
8.17	σ. 47 σημ. 85	
9.1.1	σ. 47 σημ. 86	
9.1.3-6	σ. 49 σημ. 89, σ. 45 σημ. 81	
9.2	σ. 47 σημ. 87	
9.3	σ. 49 σημ. 89	
9.4.2	σ. 47 σημ. 87	
9.4.5	σ. 45 σημ. 81	
9.5.1	σ. 49 σημ. 89	
9.7.1		

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΩΝ

Aigrain R.	σ. 19 σημ. 8	Crifo G.	σ. 107 σημ. 198	Grégoire H.	σ. 18 σημ. 6, σ. 26	Kalinka E.	σ. 49 σημ. 90
Alföldi A.	σ. 28 σημ. 18	Cujas J.	σ. 91	σημ. 10, σ. 27 σημ. 14, 15, 16, 18, σ. 29	σημ. 24, σ. 32 σημ. 26, σ. 32 σημ. 28,	Kallistos bishop	σ. 18 σημ. 6
Allard P.	σ. 36 σημ. 45	Dahlheim W.	σ. 28 σημ. 18, σ.	29, σ. 33 σημ. 31, 32 σ. 34 σημ. 35, σ.	35 σημ. 38, σ. 36 σημ. 43, 45, σ. 37,	Kaser M.	σ. 112 σημ. 10
Amelotti M.	σ. 55 σημ. 97	76 σημ. 75		35 σημ. 38, σ. 36 σημ. 43, 45, σ. 37,	σ. 37 σημ. 50, 52, σ. 38 σημ. 54, σ. 39	Knipfing J.R.	σ. 29 σημ. 24, σ.
Andreotti R.	σ. 31 σημ. 24	Dahyot – Dolivet J.	σ. 64 σημ. 1	σ. 37 σημ. 50, 52, σ. 38 σημ. 54, σ. 39	σημ. 59, σ. 42 σημ. 68, σ. 53 σημ. 94,	32 σημ. 25, σ. 55 σημ. 97	
Arangio – Ruiz V.	σ. 64 σημ. 1	Damerau P.	σ. 25 σημ. 3	σημ. 59, σ. 42 σημ. 68, σ. 53 σημ. 94,	σ. 55 σημ. 97	Knopf R.	σ. 19
Augar F.	σ. 75 σημ. 66	De Regibus L.	σ. 24 σημ. 1, σ.			Krüger G.	σ. 19
Bandy A.C.	σ. 21 σημ. 14	28 σημ. 18				Kupiszewski H.	σ. 101 σημ. 153
Bardenhewer O.	σ. 20 σημ. 11	De Ste. Croix.	σ. 56 σημ. 1, 2,	Grodzinski D.	σ. 83 σημ. 22, σ.	La Rosa F.	σ. 111 σημ. 1
Bellazza D.	σ. 25 σημ. 2	σ. 60		90 σημ. 74, σ. 93 σημ. 98, σ. 100 σημ.	152	Lanata G.	σ. 18 σημ. 7, σ.
Bersanetti G.M.	σ. 25 σημ. 2	De Visscher F.	σ. 137 σημ. 82			19, σ. 19 σημ. 9, σ. 21 σημ. 13α, σ. 22	
Bihlmeyer K.	σ. 27 σημ. 18	Delehaye H.	σ. 17 σημ. 2, 3, σ.	Grosse R.	σ. 36 σημ. 41, σ.	σημ. 17, σ. 63 σημ. 47, σ. 69 σημ. 38, σ.	
Bourdara C.A.	σ. 125 σημ. 1	18 σημ. 5, 6, σ. 19 σημ. 8, σ. 19 σημ.		63 σημ. 48, σ. 70 σημ. 40		73 σημ. 55, 57 σ. 76 σημ. 70, 73, 75, σ.	
Brasiello U.	σ. 80 σημ. 2, 3, 4,	10, σ. 20 σημ. 11, σ. 59, σ. 59 σημ. 28,		Guarino A.	σ. 64 σημ. 1	79 σημ. 88, 90, 91	
5, 6, 7, 8, σ. 83, σ. 91, σ. 107 σημ. 198,		σ. 74 σημ. 63, σ. 100 σημ. 150		Haenel G.	σ. 36 σημ. 45		
σ. 121 σημ. 75				Halkin F.	σ. 2, σ. 21 σημ. 2,	Last H.	σ. 76 σημ. 75
Bruck E.F.	σ. 136 σημ. 81	Duruy V.	σ. 77 σημ. 82	σ. 22 σημ. 18, 19, σ. 72 σημ. 51, 52, 53,	σ. 103 σημ. 171	Latyšev B.	σ. 29 σημ. 22, 23,
Buti J.	σ. 64 σημ. 1	Ferrini	σ. 91	σ. 103 σημ. 171		σ. 36 σημ. 46, σ. 43 σημ. 77, σ. 57 σημ.	
Caimi J.	σ. 21 σημ. 14	P. Franchi De'		Healy P.J.	σ. 33 σημ. 30	7, 8, σ. 58 σημ. 12, 17, σ. 59 σημ. 20,	
Calder W.M.	σ. 38 σημ. 55	Cavalieri	σ. 91, σ. 91 σημ.	Helm	σ. 41 σημ. 66	22, 23, 24, 26, σ. 60 σημ. 30, 34, σ. 61	
Callu J.-P.	σ. 90 σημ. 68, 72,	76, σ. 94 σημ. 108		Hengel M.	σ. 90 σημ. 73, σ.	σημ. 38, σ. 65 σημ. 7, σ. 67 σημ. 19,	
σ. 94 σημ. 100, 101, σ. 109 σημ. 213, σ.		Frend W.	σ. 27 σημ. 14, 17,	Hermann – Mascard N.	σ. 126 σημ. 7	21, σ. 68 σημ. 27, σ. 69 σημ. 32, 33, σ.	
125 σημ. 3		18, σ. 28 σημ. 20, σ. 29 σημ. 21, σ. 32		Hohl E.	σ. 25 σημ. 5	70 σημ. 42, 44, σ. 71 σημ. 46, σ. 74	
Cardascia G.	σ. 77 σημ. 82, σ.	σημ. 25, σ. 32 σημ. 29, σ. 33 σημ. 31,		Homo L.	σ. 25 σημ. 4, σ.	σημ. 59, σ. 74 σημ. 64, σ. 75 σημ. 67,	
80 σημ. 1, 9		32, σ. 35 σημ. 39, σ. 36 σημ. 42, σ. 38		37 σημ. 50		68, σ. 76 σημ. 72, σ. 78 σημ. 85, σ. 82	
Caspar E.	σ. 53 σημ. 94, σ.	σημ. 56, σ. 41 σημ. 64, σ. 45 σημ. 82,		Humbert G.	σ. 117 σημ. 40	σημ. 17, σ. 85 σημ. 32, 33, σ. 87 σημ.	
55 σημ. 97		σ. 47 σημ. 87		Ιωάννου Θ.	σ. 37 σημ. 47, σ.	49, 50, 51, 52α, σ. 88 σημ. 58, σ. 89	
Chevallier L.	σ. 78 σημ. 86	Garnsey P.,	σ. 65 σημ. 6, σ. 91	65 σημ. 7, 10, σ. 74 σημ. 60, σ. 89		σημ. 61, 63, σ. 91 σημ. 78, 79, 83, σ.	
Christensen T.	σ. 53 σημ. 94	Gibbon Ed.	σ. 18 σημ. 7	σημ. 67, σ. 90 σημ. 71, σ. 97 σημ. 127,		92 σημ. 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91,	
Χριστοφίλοπούλου Αικ.	σ. 17 σημ. 4, σ. 25	Gioffredi G.	σ. 64 σημ. 1, σ.	σ. 97 σημ. 131, σ. 98 σημ. 135, σ. 99		93, σ. 93 σημ. 99, σ. 94 σημ. 108, σ. 95	
σημ. 1		76 σημ. 77		σημ. 142, 146, σ. 101 σημ. 158, σ. 103		σημ. 112, 116, 117, σ. 96 σημ. 123, σ. 97	
Coleman – Norton P.R.	σ. 28 σημ. 19, σ.	Giordano O.	σ. 28 σημ. 18	σημ. 142, 146, σ. 101 σημ. 158, σ. 103		σημ. 127, σ. 98 σημ. 135, 136 σ. 99 σημ.	
34 σημ. 35, σ. 35 σημ. 36, 37, σ. 36 σημ.		Glotz G.	σ. 104 σημ. 179	σημ. 168, σ. 104 σημ. 178, σ. 113 σημ.		140, 142, 144, 148 σ. 101 σημ. 158, σ.	
45, σ. 49 σημ. 92		Godefroy	σ. 91	13, 14, σ. 114 σημ. 16, σ. 115 σημ. 21,		102 σημ. 166, σ. 103 σημ. 169, σ. 104	
Colin J.	σ. 99, σ. 100 σημ.	Γκόφας Δ.	σ. 24 σημ. 1, σ. 34	29, σ. 116 σημ. 30, 33, σ. 119 σημ. 58,		σημ. 178, 179, 181, σ. 105 σημ. 187,	
149		σημ. 35, σ. 91 σημ. 77, σ. 112 σημ. 10,		σ. 121 σημ. 73, σ. 122 σημ. 83, σ. 128		188, 190, σ. 107 σημ. 203, σ. 108 σημ.	
Corsare F.	σ. 55 σημ. 97	σ. 125 σημ. 1		σημ. 22, σ. 133 σημ. 60, σ. 135 σημ. 73,		207, σ. 109 σημ. 210, 211, σ. 112 σημ.	
		Gregg J. A.F.	σ. 27 σημ. 18	σ. 136 σημ. 77		9, σ. 113 σημ. 13, 14, σ. 114 σημ. 16,	
				Joannou P.P.	σ. 55 σημ. 97	σ. 115 σημ. 18, 21, 22, 23, 29 σ. 116	
				Jenin J.C.	σ. 76 σημ. 78	σημ. 31, 37 σ. 117 σημ. 42, σ. 118	
				Jobert Ph.	σ. 18 σημ. 6, σ.	σημ. 45, 47 σ. 119 σημ. 57, 60 σ. 120	
				76 σημ. 76, σ. 77 σημ. 79, 81, σ. 78		σημ. 62, 63, 64, 68, 69 σ. 121 σημ. 77	
				σημ. 87		σ. 122 σημ. 79, σ. 123 σημ. 87, 91, σ.	
				Jones A.H.M.	σ. 24 σημ. 1, σ.	126 σ. 7, 8, σ. 127 σημ. 9, 12, 14, 16,	
				64 σημ. 3, σ. 73 σημ. 57		σ. 128 σημ. 20, 23, 24, σ. 129 σημ. 30,	
						σ. 130 σημ. 39, σ. 131 σημ. 44, 45, 47,	

48, 49, σ. 132 σημ. 52, 53 σ. 133 σημ.	Pease A.S.	σ. 104 σημ. 179
60, 63 σ. 134 σημ. 65, 66, 67 σ. 135 σημ.	Peeters P.	σ. 18 σημ. 6, σ. 19
70, 73, σ. 136 σημ. 75, 76, 77	σημ. 8	
Le Blant E.	Pekary Th.	σ. 24 σημ. 1
Leclercq H.	Petit P.	σ. 25 σημ. 1, σ.
Lisering E.	26 σημ. 11, σ. 32 σημ. 26, σ. 33 σημ. 31	
Lintott A.W.	Pezzella S.	σ. 10 σημ. 8
Lopuszanski G.	Premenstein V.	σ. 32 σημ. 25
σ. 62 σημ. 41, 42, 44, σ. 63 σημ. 48, σ.	Pugliese G.	σ. 64 σημ. 1
70 σημ. 41, σ. 94 σημ. 108, σ. 123 σημ.	Rabello A.M.	σ. 112 σημ. 10
93	Remondon R.	σ. 25 σημ. 1
Magdelain A.	Robert L.	σ. 108 σημ. 208
σ. 101 σημ. 153,	Robinson O.	σ. 111 σημ. 1, σ.
154, 155	112 σημ. 3, 8	
Μαραθά – Χατζηνικο-	Rousselle A.	σ. 28 σημ. 20, σ.
λάου Α.	33 σημ. 30, 31	
Marantonio Sguerzo E.	Ruhbach	σ. 19
σ. 136 σημ. 79α	Ruinart Th.	σ. 19
Mattingly H.	Salisbury F.S.	σ. 25 σημ. 2α
σ. 25 σημ. 2α	Samonati G.	σ. 32 σημ. 25
Mazza M.	Saumagne Ch.	σ. 26 σημ. 11, 12,
σ. 24 σημ. 1	σ. 28 σημ. 18	
Meloni M.	Schoenaich G.	σ. 28 σημ. 18, σ.
σ. 25 σημ. 7	29 σημ. 24	
Mendel G.	Schrier O.J.	σ. 72 σημ. 53
σ. 38 σημ. 54	Schwartz J.	σ. 32 σημ. 25
Modrzejewski J.	Seeck O.	σ. 53 σημ. 94
σ. 32 σημ. 25	Sophocles E.A.	σ. 87 σημ. 528
Mommsen Th.	Sordi M.	σ. 27 σημ. 14, 15,
σ. 64 σημ. 4, σ.	σ. 28 σημ. 18, 20, σ. 33 σημ. 30, σ. 36	
65 σημ. 5, σ. 67 σημ. 18, σ. 68 σημ. 31,	σημ. 45, σ. 42 σημ. 68, σ. 53 σημ. 94	
σ. 69 σημ. 34, 36, σ. 73 σημ. 56, 57, σ.	Stein E.	σ. 24 σημ. 1, σ.
77 σημ. 80, 83, σ. 79 σημ. 89, σ. 80 σημ.	53 σημ. 94, σ. 73 σημ. 57, σ. 77 σημ. 83	
1, σ. 82 σημ. 18, σ. 83 σημ. 24, 25, σ.	Stöver H.D.	σ. 28 σημ. 18, σ.
84 σημ. 27, 29, σ. 87 σημ. 48, σ. 88	33 σημ. 30, σ. 36 σημ. 41, σ. 42 σημ. 68	
σημ. 68, σ. 90 σημ. 74, σ. 91, σ. 93 σημ.	Tafel T.L.F.	σ. 42 σημ. 70, σ.
95, σ. 98 σημ. 134, σ. 100 σημ. 152, σ.	60 σημ. 34, σ. 91 σημ. 82, σ. 93 σημ.	
101 σημ. 156, σ. 102 σημ. 163, σ. 103	99, σ. 97 σημ. 125, σ. 114 σημ. 16	
σημ. 167, σ. 106 σημ. 193, σ. 107 σημ.	Taubenschlag R.	σ. 111 σημ. 1, σ.
198, 200, σ. 111 σημ. 1, σ. 121 σημ.	122 σημ. 79	
75, σ. 125 σημ. 1, σ. 126 σημ. 5	Thomas Y.	σ. 112 σημ. 10
Μπουρδάρη Κ.Α.	Triantaphyllopoulos J.	σ. 111 σημ. 1
σ. 84 σημ. 26	Van der Straeten J.	σ. 37 σημ. 50
Musurillo H.	Vitucci G.	σ. 25 σημ. 6
σ. 19, σ. 44 σημ.	Walsler G.	σ. 24 σημ. 1
78, σ. 61 σημ. 36, σ. 62 σημ. 43, σ. 70	Wessely C.	σ. 32 σημ. 25
σημ. 43, σ. 73 σημ. 55, σ. 76 σημ. 71, σ.		
79 σημ. 88, 90, σ. 93 σημ. 99, σ. 94		
σημ. 103, 105, 108, σ. 95 σημ. 112, σ.		
95 σημ. 116, σ. 96 σημ. 119, σ. 107		
σημ. 203, σ. 108 σημ. 206, 209, σ. 117		
σημ. 40, σ. 120 σημ. 68, σ. 131 σημ.		
43, σ. 133 σημ. 63		
Nicholas B.		
σ. 112 σημ. 10		
Noret J.		
σ. 112 σημ. 11		
Palanque J.		
σ. 53 σημ. 94		

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Ἀβδονᾶς μ.	σ. 100 σημ. 151, σ.	Ἀντωνίνος	σ. 56
129, σ. 131, σ. 136		Ἀντώνιος ἐπ.	σ. 134
Ἀβούδιμος μ.	σ. 127	ἀπαγχονισμός	σ. 90
Ἀγάθη	σ. 120	ἀποκεφαλισμός	σ. 83, σ. 84, σ. 90,
Ἀγαθονίκη μ.	σ. 95 σημ. 112,	σ. 93	
131		ἀπόφαση δικαστική	σ. 79, σ. 83, σ. 84,
Ἀγαθόνικος	σ. 65	σ. 88, σ. 91 σημ. 78,	σ. 129, σ. 137
Ἀγάπη μ.	σ. 62, σ. 70, σ. 79	Ἀργυρόπολη	σ. 135 σημ. 74
ἀγιολογία	σ. 17	Ἀρτέμων	σ. 121
Ἀδριανός αὐτ.	σ. 126	Ἀσία	σ. 63
Ἀδριανός μ.	σ. 105, σ. 118, σ.	Ἀσία Μικρά	σ. 26, σ. 37 σημ.
119, σ. 120, σ. 127, σ. 135 σημ. 74, σ.		50	
136		Ἀσκληπιοδόρα	σ. 108 σημ. 207
Ἀθανάσιος	σ. 42, σ. 66 σημ.	Ἀστέριος ἐπ.	σ. 21, σ. 22, σ. 72
14, σ. 73		ἀταξία	σ. 109
Αἴγυπτος	σ. 26, σ. 35, σ. 47,	Αὔγαυρος	σ. 136 σημ. 76
σ. 62, σ. 111 σημ. 1,	σ. 122 σημ. 79	Αὔρηλιανός	σ. 24, σ. 25, σ. 35,
Αἰδέσιος	σ. 106 σημ. 191	σ. 36, σ. 37, σ. 39, σ. 55 σημ. 96, σ. 65,	σ. 103
αἰμομείζια	σ. 2	Αὐρήλιος	σ. 55 σημ. 96
Ἀκάκιος ἐπ.	σ. 109, σ. 123	Ἀφρική Βόρειος	σ. 41
Ἀκάκιος κεντυρίων	σ. 70, σ. 71, σ. 74,	Βαθύλας	σ. 88, σ. 135 σημ.
σ. 78, σ. 118		74	
ἀκρωτηριασμός	σ. 44, σ. 91	Βαλεριανός	σ. 25, σ. 26 σημ.
Ἀκυλίνα μ.	σ. 59, σ. 129, σ.	11, σ. 32, σ. 33, σ. 34, σ. 35, σ. 40, σ.	
136		55 σημ. 96, σ. 66, σ. 81, σ. 106, σ. 109,	
Ἀλεξάνδρεια	σ. 26, σ. 27, σ. 33,	σ. 123, σ. 137	
σ. 74		Βάρος	σ. 42, σ. 121, σ.
Ἀλέξανδρος	σ. 37, σ. 65	127, σ. 129, σ. 131	
Ἀλέξανδρος Σευήρος	σ. 24, σ. 25	βασανιστήρια	σ. 42, σ. 74, σ. 75,
Ἀλεξάνδρου Νήσος	σ. 32	σ. 76, σ. 77, σ. 78, σ. 93, σ. 96, σ. 114,	
Ἀμάσεια	σ. 135 σημ. 74	σ. 119, σ. 123, σ. 126	
Ἀμμία	σ. 135 σημ. 73	Βασίλειος Μέγας	σ. 22
Ἀναζαρβός	σ. 67, σ. 68 σημ.	23	
23		Βασιλεύς ἐπ.	σ. 65, σ. 86 σημ.
Ἄνθιμος ἐπ.	σ. 71, σ. 118	46, σ. 88, σ. 128, σ. 131, σ. 132, σ.	
Ἄνθούσα μ.	σ. 66	133, σ. 135 σημ. 74	
Ἄντινοόπολη	σ. 135 σημ. 74	Βασιλίσκος μ.	σ. 135 σημ. 73
Ἄντιόχεια	σ. 26, σ. 36	Βασιλίτσα μ.	σ. 134

Βάσσα μ.	σ. 58, σ. 75, σ. 87, σ. 134	2, σ. 122, σ. 131
Βελόνικος συγκλ.	σ. 134, σ. 135 σημ.	Δημοκρατία σ. 65, σ. 80, σ. 83, σ. 84, σ. 93, σ. 101, σ. 102, σ. 106
73		δημοσιότητα δίκης σ. 69
βέλος	σ. 89, σ. 92	Διγνιανός σ. 134
βενεφικιάριος (beneficiarius)	σ. 54 σημ. 95, σ. 61, σ. 62	Δίδυμος μ. σ. 127
βήμα	σ. 70	δικηγόρος σ. 70 σημ. 29, σ. 73
Βίκτωρ	σ. 122	δικολόγος σ. 73
βλασφημία	σ. 109	Διοκλητιανός σ. 21, σ. 24, σ. 25, σ. 38, σ. 39, σ. 40, σ. 41, σ. 42, σ. 43, σ. 44, σ. 55 σημ. 96, σ. 57 σημ. 7, σ. 58, σ. 66, σ. 75, σ. 76, σ. 82, σ. 96, σ. 97, σ. 103, σ. 104 σημ. 182, σ. 109, σ. 110, σ. 111, σ. 116, σ. 118 σημ. 46, σ. 122 σημ. 79, σ. 127
Βολλανδιστές	σ. 1, σ. 19 σημ. 8	
Βονιφάτιος	σ. 56, σ. 131, σ. 136	Διομήδης μ. σ. 119, σ. 121, σ. 132, σ. 134
Βρετανία	σ. 26	Διονύσιος σ. 33
Βρυένη	σ. 89	Δομιτιανός σ. 1, σ. 55
Βύβλος	σ. 136	Δονάτος έπ. σ. 127
Βυζάντιο	σ. 135 σημ. 74, σ. 136	Δορυμέδων μ. σ. 116, σ. 119, σ. 127
Γάγγραι	σ. 37	Δουλαῖς μ. σ. 75 σημ. 67, σ. 117 σημ. 41, σ. 118, σ. 120, σ. 129
Γάιος πρεσβ.	σ. 134	δουλεία σ. 33
Γαλατία	σ. 26, σ. 37 σημ.	Δουλικήτιος σ. 70, σ. 108 σημ. 206
50		δούλος σ. 58, σ. 59, σ. 77, σ. 80, σ. 90, σ. 93, σ. 108
Γαλέριος	σ. 25, σ. 45, σ. 55	Δούναβις σ. 103, σ. 128
Γαλληνός	σ. 24, σ. 25, σ. 22 σημ. 28, σ. 34, σ. 35, σ. 137	Δοῦρα σ. 26
Γάλλος	σ. 25, σ. 32	Δωδεκάδελτος σ. 93
Γεώργιος	σ. 118	δαυροδοκία σ. 86, σ. 92, σ. 121, σ. 124
γόης	σ. 59	Ειρήνη μ. σ. 76, σ. 108 σημ. 206
Γορδιανός 3ος	σ. 25	Ειρηναῖος μ. σ. 75, σ. 85, σ. 128
Γόρδιος	σ. 22, σ. 103, σ. 108, σ. 128, σ. 132	εἰρηναρχική τάξις σ. 62
γραφεῖς	σ. 124	Ἐλευθέριος κουβ. σ. 58, σ. 68, σ. 129
γυναικεῖα	σ. 108	Ἕλληνες σ. 19 σημ. 9, σ. 90
Δαλμάτιος έπ.	σ. 134	Ἐλπιδοφόρος διακ. σ. 86 σημ. 46, σ. 131, σ. 133
Δάσιος	σ. 56	ἐμπρησμός σ. 81
Δέκιος	σ. 25, σ. 28, σ. 29, σ. 32, σ. 42, σ. 55 σημ. 96, σ. 57, σ. 65, σ. 69 σημ. 37, σ. 76, σ. 78, σ. 81, σ. 100 σημ. 151, σ. 107, σ. 123	
δεκουρίωνες	σ. 77	
Δεσποτεία	σ. 111	
δηλητηρίαση	σ. 105	
δήμευση	σ. 80, σ. 81, σ. 107	
Δημήτριος	σ. 90, σ. 111 σημ.	

ἐξορία	σ. 106, σ. 107 σημ.	Θεοδώρα μ. σ. 74 σημ. 62, σ. 108 σημ. 207, σ. 121
198		Θεόδωρος διακ. σ. 128
ἐπαρχος	σ. 64, σ. 65, σ. 69 σημ. 37, σ. 73, σ. 116, σ. 121	Θεόδωρος έπ. σ. 58, σ. 76
Ἔρασμος	σ. 74, σ. 116, σ. 118 σημ. 46	Θεόδωρος στρατ. σ. 92, σ. 119, σ. 121, σ. 136 σημ. 76
Ἐρμογένης πρεσβ.	σ. 134	Θεόδωρος τήρων σ. 132 σημ. 53, σ. 135 σημ. 73
Ἐρμούπολη	σ. 68	Θεοδοσία σ. 58, σ. 106 σημ. 191, σ. 120
Ἐρμυλος	σ. 103, σ. 128	Θεοδόσιος έπ. σ. 134
Ἐρωτής μ.	σ. 122	Θεόδοτος σ. 121, σ. 135 σημ. 73
Εὐβίωτος	σ. 99 σημ. 146	Θεόπεμπος σ. 105
εὐγενεῖς	σ. 32, σ. 108, σ. 109, σ. 119, σ. 123	Θεοτίμα σ. 133
Εὐλάμπιος	σ. 61	Θερίνος σ. 99
Εὐπλος	σ. 57, σ. 69, σ. 71, σ. 75, σ. 76, σ. 89 σημ. 63, σ. 116	Θεσσαλονίκη σ. 61 σημ. 36, σ. 62, σ. 70
Εὐρώπη	σ. 26	Θηβαῖδα σ. 26, σ. 106 σημ. 191
Εὐσεβία	σ. 132 σημ. 53, 54, σ. 135 σημ. 73	Ἴερων μ. σ. 42 σημ. 73, σ. 85, σ. 116, σ. 121, σ. 122, σ. 130, σ. 132 σημ. 56
Εὐσέβιος	σ. 17, σ. 23, σ. 35, σ. 36, σ. 41, σ. 45, σ. 47, σ. 49, σ. 57, σ. 60, σ. 78, σ. 84, σ. 94, σ. 102, σ. 106, σ. 130	ιεροσουλία σ. 81
Εὐτροπία	σ. 89, σ. 104 σημ. 179, σ. 131	Ἰουδαῖοι σ. 90
Εὐτρόπιος	σ. 134, σ. 135 σημ. 73	Ἰουλιανή μ. σ. 121
Εὐφημία μ.	σ. 21, σ. 22, σ. 72	Ἰουλιανός μ. σ. 65, σ. 75, σ. 85, σ. 108 σημ. 207, σ. 110, σ. 112, σ. 116, σ. 120, σ. 135 σημ. 74, σ. 136 σημ. 75
Εὐφράτης	σ. 26	Ἰουλίττα σ. 59, σ. 127, σ. 131
Ζηνοβία μ.	σ. 36, σ. 129, σ. 134	Ἰουστινιανός σ. 111
134		ἰππεῖς σ. 33, σ. 77, σ. 81
Ζηνόβιος μ.	σ. 129, σ. 134	Ἰππόλυτος μ. σ. 33, σ. 59, σ. 104, σ. 107, σ. 136
Ζήνων αὐτ.	σ. 112	Ἰσίδωρος μ. σ. 57, σ. 86, σ. 129, σ. 131
Ζήνων, Θεοπρεπής,		Ἰσπανία σ. 26
Ἄκινδυνος	σ. 91 σημ. 83	Ἰταλία σ. 26, σ. 37 σημ. 50
Ζωή	σ. 103, σ. 128	κάθειρξη σ. 117
Ἡγεμονία	σ. 18, σ. 64, σ. 77, σ. 79, σ. 80, σ. 83, σ. 84, σ. 87, σ. 93, σ. 101, σ. 106	κάθειρξη ἰσόβια σ. 84
ἡδικτο	σ. 40, σ. 44, σ. 47	καθοσίωση σ. 77, σ. 93
ἡδικτο Γαλερίου	σ. 45, σ. 46	Καισάρεια σ. 22, σ. 35 σημ. 37, σ. 121 σημ. 70
ἡδικτο Μεδιολάνου	σ. 49, σ. 53	
Θαλλέλαιος μ.	σ. 38, σ. 60 σημ. 33, σ. 103	
Θεαδέλφεια	σ. 32	

Καλλιόπιος μ.	σ. 92, σ. 120	σ. 135 σημ. 74
Καλλίστρατος μ.	σ. 102 σημ. 164,	Κορνήλιος σ. 32
σ. 116, σ. 123		Κοσμάς, Δαμιανός σ. 59, σ. 92, σ. 112
καπικλάριος	σ. 122, σ. 124	Κουίντιλλος σ. 25, σ. 35
Καπαδοκία	σ. 26	Κρήτη σ. 85
Καρακάλλας	σ. 55 σημ. 96	Κυπριανός μ. σ. 33, σ. 88
Καρίνος	σ. 25, σ. 38, σ. 59,	Κυπριανός, Ίουστίνα σ. 85
σ. 64 σημ. 2		Κυριακή μ. σ. 75 σημ. 67, σ.
Κάρος	σ. 25, σ. 38	123, σ. 133
Κάρπος, Παπύλος	σ. 94 σημ. 108, σ.	Κυριακός έπ. σ. 42, σ. 134
131		Κύριλλος έπ. σ. 85, σ. 116
Καρχηδόνιοι	σ. 90	Κύριλλος πρεσβ. σ. 115 σημ. 28
καταδικη μνήμης	σ. 125	Κωνσταντίνος Μ. σ. 1, σ. 24, σ. 45,
καταναγκαστικά έργα	σ. 106	σ. 49, σ. 53, σ. 55, σ. 90, σ. 93
Κατάνη	σ. 68 σημ. 24, σ.	Κωνσταντινούπολη σ. 21
69 σημ. 38		Λακτάντιος σ. 36, σ. 45, σ. 49
Κέλτες	σ. 90	Λαμπάδιος σ. 113
κηδεία	σ. 133	Λαυρέντιος μ. σ. 65, σ. 69 σημ.
κημός	σ. 87	37, σ. 129
Κήρυκας μ.	σ. 127, σ. 131	Λεωνίς σ. 104 σημ. 179
Κικέρων	σ. 101	Λιθύη μ. σ. 131
Κιλικία	σ. 132	λιθοβολισμός σ. 92, σ. 104 σημ.
Κλαύδιος	σ. 19 σημ. 9	179
Κλαύδιος 2ος	σ. 25, σ. 35	Λικίνιος σ. 45, σ. 49, σ. 53,
Κλαύδιος, Άστέριος,		σ. 55, σ. 65, σ. 68 σημ. 28, σ. 92, σ. 113
Νέων	σ. 58, σ. 129	σημ. 15, σ. 123
Κλεόνικος μ.	σ. 134	λιμός σ. 105, σ. 122
Κλεοπάτρα μ.	σ. 131, σ. 135	λιποταξία σ. 81
Κλήμης έπ.	σ. 66	λόγχη σ. 90, σ. 122
κλίθανος	σ. 97	Λουκία σ. 58, σ. 93, σ. 136
Κλίνων έπ.	σ. 134, σ. 135 σημ.	Λουκιανός σ. 105, σ. 122, σ.
74		127
κλοπή	σ. 131	Λουκίλλα σ. 123, σ. 134
Κοδράτος μ.	σ. 86, σ. 89, σ. 135	Λουκιλλιανός μ. σ. 59, σ. 92
σημ. 74		Λουδός μ. σ. 134
κοιμητήριο	σ. 33, σ. 44, σ. 81,	Λυδός Ίωάννης σ. 21
σ. 137		Λυκία σ. 49
κοιμητήριο Πομπηϊανού	σ. 136	Λύκος σ. 128, σ. 132
Κόϊντος	σ. 134	μαγεία σ. 1, σ. 65, σ. 77,
κομενταρήσιος	σ. 60, σ. 61, σ. 70,	σ. 81, σ. 94, σ. 109, σ. 110
σ. 117 σημ. 41, σ. 122, σ. 124		μαχαίρι σ. 90
Κόμοδος	σ. 19 σημ. 9, σ.	Μακάριος πρεσβ. σ. 128
26, σ. 55 σημ. 96		Μάμας μ. σ. 36, σ. 37 σημ.
Κόνων μ.	σ. 37	47, σ. 65, σ. 74 σημ. 60, σ. 89, σ. 103,
Κόρινθος	σ. 102 σημ. 166,	σ. 116, σ. 121

Μαξιμιανός	σ. 25, σ. 43, σ. 44,	νεκροταφείο σ. 136, σ. 137
σ. 55 σημ. 96, σ. 65, σ. 66, σ. 68, σ. 73,		Νεμέσιος σ. 96, σ. 123, σ.
σ. 74, σ. 85, σ. 88, σ. 96, σ. 103, σ. 106,		134
σ. 108, σ. 117 σημ. 42, σ. 128		Νεονίλλα σ. 96
Μαξιμίμιος	σ. 1, σ. 24, σ. 25,	Νεόφυτος σ. 66, σ. 85, σ. 88,
σ. 27, σ. 29, σ. 44, σ. 45, σ. 46, σ. 47,		σ. 90, σ. 97, σ. 136
σ. 49, σ. 53, σ. 55, σ. 81, σ. 107		Νέρων σ. 1, σ. 55
Μάξιμος, Ντάντας,		Νέστωρ σ. 88
Κυντιλιανός	σ. 85	Νέστωρ έπ. σ. 92
Μαρίνος	σ. 35 σημ. 36, σ.	Νίκαια σ. 136
117, σ. 129, σ. 131, σ. 135 σημ. 73		Νικηφόρος σ. 89
Μαρκελλίνος	σ. 90, σ. 121	Νικομήδεια σ. 53, σ. 67, σημ.
Μαρκιανός	σ. 65, σ. 109 σημ.	22
210, σ. 112		Νίκων σ. 127, σ. 129, σ.
Μάρκος	σ. 90, σ. 121	134
μάρτυρες Αιγύπτιοι	σ. 57	νοτάριος σ. 21
μάρτυρες ειδωολάτρες	σ. 19 σημ. 9	Νουμεριανός σ. 25, σ. 38, σ. 57,
μάρτυρες έθελοντές	σ. 56, σ. 57, σ. 58	σ. 105
μάρτυρες Νικοπόλεως	σ. 111 σημ. 2	Ξίφος σ. 84, σ. 88, σ. 90,
μάρτυρες Παλαιστίνης	σ. 58, σ. 60, σ. 84,	σ. 94, σ. 100
σ. 94, σ. 100, σ. 102, σ. 106, σ. 130		Ξουπερία σ. 134
μάρτυρες στρατιωτικοί	σ. 41	ξύλο σ. 92, σ. 94, σ. 95,
μαρτύριο	σ. 1, σ. 17, σ. 18,	σ. 99, σ. 117, σ. 118, σ. 121
σ. 19, σ. 21, σ. 22, σ. 65, σ. 69, σ. 73, σ.		Εύστος σ. 85
84, σ. 87, σ. 89, σ. 91, σ. 92, σ. 99, σ.		δλμος σ. 89
100, σ. 101, σ. 105, σ. 107, σ. 109, σ.		Όλύμπιος σ. 134
110, σ. 112, σ. 116, σ. 117, σ. 124, σ. 126		όμολογία σ. 21, σ. 76, σ. 77,
Μεγάλος Διωγμός	σ. 39, σ. 40, σ. 56,	σ. 78
σ. 57, σ. 60, σ. 62, σ. 78, σ. 107		Όξύρυγχος σ. 32
Μεδιόλανο	σ. 53	Όρεστης σ. 104, σ. 128
Μελιτηνή	σ. 116	Όρόντης σ. 103, σ. 128, σ.
Μεσόγειος	σ. 39	132
μεταλλεία χαλκού	σ. 44, σ. 82	Όροφης σ. 128
Μηνάς, Έρμογένης,		Όσροεινή σ. 26
Εϋγραφος	σ. 90 σημ. 70	Οϋκτωρ σ. 89
Μιλτιάδης έπ.	σ. 134	Οϋκτουρίνος σ. 89
μονομάχοι	σ. 100	Οϋλιανός μ. σ. 102
Μοφουεστία	σ. 67, σ. 71	Οϋρπασιανός σ. 57, σ. 96
Μύρων μ.	σ. 67	Παγκράτιος σ. 131
Μυρόπη μ.	σ. 57, σ. 120, σ.	Παλαιστίνη σ. 106 σημ. 191
123, σ. 131		σ. 95 σημ. 115
Μώκιος μ.	σ. 97, σ. 134	Πάμφιλος σ. 49
Νάρμουθι	σ. 32	Παμφυλία σ. 59, σ. 88, σ.
Ναταλία	σ. 105, σ. 119, σ.	Παντελεήμων σ. 59, σ. 88, σ.
120		120, σ. 127, σ. 131
		Παπίας σ. 102 σημ. 166

πάπυρος	σ. 19	77, σ. 80, σ. 110, σ. 117 σημ. 40, σ. 125, σ. 136
παρεμβλήματα	σ. 91 σημ. 77	
παρεμβληματολογία	σ. 91 σημ. 77	
Παύλος	σ. 81, σ. 90, σ. 93, σ. 98, σ. 101, σ. 111 σημ. 2	
Παφνούτιος	σ. 56, σ. 90, σ. 91, σ. 92, σ. 103, σ. 116, σ. 129	
Πελαγία	σ. 58, σ. 96, σ. 129, σ. 134, σ. 135 σημ. 74	
πέλεκυς	σ. 84, σ. 89, σ. 90	
περιορισμός	σ. 33, σ. 106, σ. 107 σημ. 198	
Πέρσες	σ. 90	
Πετρωσία	132, σ. 134	
Πιόνιος	σ. 29, σ. 63, σ. 76, σ. 79, σ. 95, σ. 96, σ. 117	
πλαστογραφία	σ. 77	
ποινή θανατική	σ. 44, σ. 65, σ. 82, σ. 83, σ. 84, σ. 85, σ. 93, σ. 98, σ. 99, σ. 106, σ. 120, σ. 121, σ. 122, σ. 123, σ. 125, σ. 126	
ποινή κεφαλική	σ. 76, σ. 82, σ. 106, σ. 107, σ. 125, σ. 126	
Πορφύριος	σ. 40, σ. 95 σημ. 115	
πρακτικά	σ. 18, σ. 20, σ. 21, σ. 22, σ. 73	
πρίγκιψ	σ. 63	
Πρόβος	σ. 25, σ. 35, σ. 38, σ. 68 σημ. 23, σ. 118, σ. 127, σ. 130	
Πρόβος, Τάραχος, Ἄνδρόνικος	σ. 20, σ. 21 σημ. 12, σ. 67, σ. 71, σ. 98	
Προϊκόννησος	σ. 106	
Προκόπιος	σ. 58, σ. 66, σ. 122, σ. 124 σημ. 94	
προτίκτωρ	σ. 87	
Προύσα	σ. 38	
πυρά	σ. 83, σ. 93, σ. 94, σ. 95, σ. 101, σ. 115, σ. 119 σημ. 58, σ. 125	
Ρουφίνα	σ. 135 σημ. 73	
Ρωμανός	σ. 118	
Ρώμη	σ. 19 σημ. 9, σ. 26, σ. 29, σ. 41, σ. 63, σ. 65, σ. 67, σ.	
		77, σ. 80, σ. 110, σ. 117 σημ. 40, σ. 125, σ. 136
Σαβίνα	σ. 108	
Σαβίνος	σ. 68, σ. 103, σ. 128	
Σαλαρία δόδος	σ. 104, σ. 136	
Σάος	σ. 128	
σαργάνη	σ. 103	
Σεβάστεια	σ. 38	
Σεβαστιανός	σ. 89, σ. 103	
Σεμονάς μ.	σ. 129, σ. 131, σ. 136	
Σεπτίμιος Σευήρος	σ. 55 σημ. 96	
Σευηριανός	σ. 57, σ. 104	
Σκύθες	σ. 90	
Σκυθόπολη	σ. 129, σ. 130	
Σμύρνη	σ. 63	
Σοφία συγκλ.	σ. 134	
σπεκουλάτωρ (spe-culator)	σ. 21, σ. 61, σ. 87, σ. 88, σ. 126	
στάση	σ. 109, σ. 126	
σταυρός	σ. 90, σ. 91, σ. 92	
σταύρωση	σ. 83, σ. 90, σ. 91, σ. 92, σ. 93, σ. 94, σ. 125	
Στεφανίς μ.	σ. 134	
Στέφανος πάπας	σ. 127, σ. 134	
Στρατόνικος	σ. 103, σ. 128	
συγκλητική	σ. 58, σ. 120, σ. 134	
συγκλητικός	σ. 33, σ. 77, σ. 81, σ. 112, σ. 121, σ. 132 σημ. 56, σ. 134	
σύγκλητος	σ. 33, σ. 35 σημ. 40, σ. 69, σ. 83, σ. 125	
Συμπρόνιος	σ. 134	
Σύνναδα	σ. 38	
Συρακούσες	σ. 136	
Συρία	σ. 26	
Σωφρόνιος	σ. 134	
ταχυγράφος	σ. 21, σ. 136 σημ. 76	
Τάκιτος	σ. 25	
Τάραχος	σ. 127, σ. 130	
Ταρσός	σ. 56, σ. 67	
Τερτυλλίνος	σ. 125, σ. 131	
Τιθέριος	σ. 77	

Τίβερις	σ. 125, σ. 128	adgnati	σ. 136
Τιβούρτιος	σ. 96	applicarii	σ. 124
Τραγκλίνος	σ. 128	Aruf	σ. 49
Τραϊανός	σ. 55 σημ. 96	auditorium	σ. 69
τρίαινα	σ. 89	bestias ad	σ. 81, σ. 98, σ. 100, σ. 101, σ. 115
Τριθωνιανός	σ. 91	caesariani	σ. 33, σ. 82
Τρόφιμος	σ. 38, σ. 118, σ. 119, σ. 127	caput	σ. 80
Τρόφιμος, Δορυμέδων, Σαθθάτιος	σ. 37	carcer	σ. 117 σημ. 40, σ. 122 σημ. 82, σ. 123 σημ. 92
Τρόφιμος, Θαλλός	σ. 92	carcerarii	σ. 123
τύφλωση	σ. 44, σ. 82	chartularii	σ. 124
Τύρος	σ. 47	clavicularius	σ. 124
ύπομνηματογράφος	σ. 73	cognitio	σ. 64
Φαβιανός πάπας	σ. 28	cornicularius	σ. 61
Φεβρωνία	σ. 88, σ. 89	crematio	σ. 80
Φιλαδέλφεια	σ. 32	crux	σ. 81, σ. 90, σ. 91
Φιλέας διακ.	σ. 121 σημ. 70	decretum	σ. 34 σημ. 35
Φιλέας έπ.	σ. 67, σ. 69, σ. 73	deportatio	σ. 33, σ. 80, σ. 81, σ. 196
Φιλέταιρος	σ. 106, σ. 133	edictum	σ. 34 σημ. 35, σ. 53
Φίλιππος έπ.	σ. 134	extra ordinem	
Φίλιππος	σ. 25, σ. 27	διαδικασία	σ. 64
Φρυγία	σ. 26	furca	σ. 91
φυλακή	σ. 61, σ. 89, σ. 105, σ. 111, σ. 115, σ. 116, σ. 119, σ. 120, σ. 121, σ. 122, σ. 123, σ. 124, σ. 125	geminae ex optione custodiarum	σ. 123
φυλακή δημόσια	σ. 112, σ. 113	honestiores	σ. 77, σ. 80, σ. 109, σ. 110
φυλακή ιδιωτική	σ. 111, σ. 112	humiliores	σ. 77, σ. 80, σ. 82, σ. 93, σ. 110
φυλακή Τουλιανού	σ. 112	ius gladii	σ. 65
φυλακή «έσωτέρα»	σ. 116, σ. 117, σ. 122	lapsi	σ. 32
φυλακή «έξωτέρα»	σ. 116, σ. 117	legatus Augusti	σ. 61
Χαλκηδών	σ. 72	libellatici	σ. 32
χαμός	σ. 87	libellus persecutionis matronae	σ. 29, σ. 32, σ. 33, σ. 81
Χαρίσιμος	σ. 66, σ. 115 σημ. 22	metallum ad	σ. 80, σ. 106
Χαριτίνη	σ. 59	motio ab ordine	σ. 80
Χρύσανθος	σ. 112, σ. 117 σημ. 42, σ. 118	nomen christianum	σ. 76, σ. 77
Χρύσανθος και Δαρεία	σ. 104, σ. 105	officiales	σ. 69, σ. 126
Χρυσάφιος	σ. 132 σημ. 56	officium	σ. 61, σ. 63, σ. 86, σ. 123
Χρυσόπολη	σ. 135 σημ. 74		
Ωρ	σ. 128		

optio custodiarum	σ. 123	restitutor saeculi	σ. 35
opus publicum	σ. 80	sacrificati	σ. 32
parricidium	σ. 81, σ. 101	secretarium	σ. 69
pater familias	σ. 112	Sol invictus	σ. 36
patria potestas	σ. 112	statio	σ. 62
perduellio	σ. 126	stationarii	σ. 62, σ. 63
poena cullei	σ. 100, σ. 101	summa supplicia	σ. 80, σ. 81, σ. 82, σ. 84, σ. 93, σ. 98, σ. 109, σ. 110
praefectus praetorio	σ. 47	thurificati	σ. 32
praeses	σ. 126	veteranus legionis	σ. 123
principales	σ. 61	viri egregii	σ. 33, σ. 81
relegatio	σ. 80		
rescriptum	σ. 26 σημ. 11, σ. 34, σ. 47, σ. 49, σ. 53		

Καλλιόπη ἼΑκ. Μπουρδάρα

FORSCHUNGEN ZUR BYZANTINISCHEN RECHTSGESCHICHTE

ATHENER REIHE

Herausgegeben von Spyros Troianos

2

Καλλιόπη ἼΑκ. Μπουρδάρα: Τό δίκαιο
στά άγιολογικά κείμενα

**ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΣΤΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ – ΑΘΗΝΑ 1987